

De Romeinen in België 31 v.C. - 476 n.C

*Parentibus meis
in aeternum
gratias ago.*

Robert Nouwen

De Romeinen in België

(31 v.C. - 476 n.C.)

Dauidsfonds/Leuven

Nouwen, Robert
De Romeinen in België (31 v.C. - 476 n.C.)

© 2006 Robert Nouwen en Uitgeverij Davidsfonds NV
Blijde-Inkomststraat 79-81, 3000 Leuven
Omslagontwerp: Daniël Peetermans
Omslagillustratie: ...

D/2006/0240/04
ISBN: 90-5826-386-X
NUR: 683

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Bij Davidsfonds Uitgeverij verscheen nog over de antieke Oudheid:

Emiel Eyben, Toon van Houdt en Christian Laes, *Amor-Roma. Liefde en erotiek in Rome*

Bernard van Daele, *Het Romeinse leger*

Robert Nouwen, *Caesar in Gallië*

Randall Lesaffer, *Politicus en pleiter. Cicero in turbulent Rome*

Inhoud

Inleiding	9
Hoofdstuk 1	
Onder de vleugels van de adelaar	15
De verovering van Gallia Belgica	15
De nederlaag van M. Lollius (17-16 v.C.)	18
P. Quinctilius Varus en de catastrofe in het Teutoburgerwoud (9 n.C.)	21
De stabilisering van Gallië	24
De opstand van de Bataven	28
Een tijdperk zonder geschiedenis	32
Crisis tijdens de 3de eeuw	36
Van herstelbeleid tot ontbinding	39
Hoofdstuk 2	
De Romeinse wereldorde	45
De Pax Romana en de Romeinse politiek in Gallia Belgica	45
<i>Keizer Augustus en de Lage Landen</i>	45
<i>De aanwezigheid van de keizer</i>	49
<i>De politieke communicatie van de keizers</i>	52
De organisatie van een wingewest	55
<i>Het wegennet</i>	55
<i>Militaire steunpunten in een nieuwe provincie</i>	60
<i>De bestuurlijke indeling van Gallia Belgica</i>	64
<i>Heerschappij, bestuur en beambten</i>	68
De urbanisatie	73
<i>Coloniae en municipia</i>	75
<i>Het municipium Tungrorum</i>	79
<i>De vici</i>	

De romanisering van Gallia Belgica	82
<i>Romanisering en cultuurimperialisme: de taal</i>	83
<i>Zeg me uw naam...</i>	85
<i>De rol van de lokale elite</i>	88
Hoofdstuk 3	
De wereld van de Gallo-Romeinen	93
De stedeling	93
<i>Kleine en grote steden</i>	93
<i>Tongeren, Romeinse stad</i>	96
<i>De stad als woonplaats</i>	99
<i>De stad als economisch centrum</i>	103
De plattelander	105
<i>Het landelijke centrum</i>	105
<i>De Gallo-Romeinse villa</i>	111
De boer	116
<i>Het landbouwbedrijf</i>	116
<i>De landbouworganisatie</i>	120
<i>De land- en tuinbouw</i>	123
<i>De veeteelt</i>	128
De vakman en de handelaar	131
<i>Het geld en de duurte van het leven</i>	132
<i>Producten van het land: export en import</i>	134
<i>De gulle zee</i>	138
<i>Vakmanschap is meesterschap</i>	141
De soldaat	146
<i>De eerste rekruteringen (14-69/70)</i>	147
<i>Belgen in het Romeinse leger</i>	150
<i>Een carrière in het Romeinse leger</i>	154

Hoofdstuk 4	157
Het persoonlijke leven	
Het dagelijkse bestaan	157
<i>Het comfort van een woning</i>	157
<i>Sobere maaltijden en overvloedige feesten</i>	162
<i>De invloed van de Romeinse mode</i>	167
<i>Openbare baden en persoonlijke hygiëne</i>	172
<i>De arts verzorgt, de natuur geneest</i>	178
<i>De luxe van de vrije tijd</i>	181
Denkbeelden en werkelijkheid	187
<i>Denkbeelden over het persoonlijke leven</i>	188
<i>De 'litterati homines'</i>	192
<i>Polytheïsme en staatscultus</i>	196
<i>De cultus van de overledenen</i>	205
Hoofdstuk 5	
Noordelijk Gallië tijdens het Laat-Romeinse Keizerrijk	211
Galliërs, Germanen en Franken	211
De militaire monarchie	217
De opkomst van nieuwe steden	225
De reorganisatie van het platteland	231
Een nieuwe economische structuur	234
Het christendom en een veranderde dodencultus	238
Epiloog	244
Verklarende woordenlijst	247
Noten	251
Bibliografie	257

Inleiding

In 1946 publiceerde J. Breuer, de toenmalige conservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel, het boekje *Romeinsch België*. De Nederlandse vertaling was van de hand van M.E. Marien, die in 1985 bij het Mercatorfonds het lijvige werk *Belgica antiqua. De stempel van Rome* uitgaf. In zestig jaar is de archeologie als wetenschap erg geëvolueerd. Ook onze kennis over Romeins België is sterk uitgebreid. De vragen die de historicus aan de beschikbare bronnen stelt, hebben onder invloed van een voortdurend veranderende maatschappij en bijbehorende vernieuwende inzichten een belangrijke evolutie gekend. Elke tijd stelt telkens opnieuw andere vragen aan het verleden.

Dit boek draagt de titel *De Romeinen in België (31 v.C.-476 n.C.)*. Hiermee verwijzen wij op de eerste plaats naar het huidige België. De lezer die een weinig vertrouwd is met de geschiedenis van de Romeinse provincies, beseft onmiddellijk dat dit eigenlijk een anomalie is. Het grondgebied van het huidige België komt ongeveer overeen met het toenmalige bestuursdistrict van de Tungri en een gedeelte van de bestuursdistricten van de Menapii, de Nervii en de Treveri. Gelukkig verwijst *De Romeinen in België* ook naar de Romeinse provincie Gallia Belgica waartoe deze bestuursdistricten behoorden, samen met deze van bijvoorbeeld de Morini en de Remi. Een aantal onderzoekers zijn wel van oordeel dat de Tungri sedert de bestuurlijke hervormingen van Domitianus tot de provincie Germania Inferior behoorden. Maar voor een toewijzing aan Gallia Belgica bestaan, zoals we zullen zien, eveneens erg valabele argumenten. Tussen de kustvlakte en de Moezelvallei, het gebied dat wij grosso modo bestrijken, liggen zeer diverse landschappen, telkens met een eigen bodemgesteldheid. Ontbossing, allerhande vormen van landbouwexploitatie en veeteelt, ontginning van moeren, industriële ontwikkelingen en bewoning hebben die landschappen sindsdien geleidelijk maar tegelijk ook erg grondig veranderd. Het is dus niet verwonderlijk dat het antieke bewoningspatroon, of tenminste datgene wat wij ervan terugvinden, zeer verscheiden is. In dit verscheiden landschap ligt Tongeren, de oudste stad van België, wijd bekend wegens haar Romeinse verleden. Getuigen hiervan zijn tot op onze dagen de ruïnes van de wallen uit de 2de eeuw n.C. en even buiten de stad de tumuli die overal in het Haspengouwse landschap oprijzen. Zij zijn vandaag de voornaamste monumentale resten

van haar geschiedenis en een van de belangrijke attracties voor de cultuurtoeristen. Dit beeld is uiteraard niet representatief voor Romeins België. Achter deze getuigen gaat een erg boeiend verhaal schuil. Hierin speelt ook die andere oude Belgische stad, met name Doornik, een vooraanstaande rol. En vergeten wij niet de talrijke steden en gemeenten die uit de Gallo-Romeinse geschiedenis werden geboren zoals Tienen, Velzeke en Oudenburg in Vlaanderen, of Aarlen, Namen en Liberchies in Wallonië.

In de loop van de 2de eeuw bereikte het Romeinse Rijk zijn grootste omvang. Rome was het politieke, economische en culturele centrum van de één gemaakte wereld. Het was erin geslaagd de uiteenlopende volkeren en beschavingen rond de Middellandse Zee van de Perzische Golf tot aan Schotland en van diep in Afrika tot aan de Rijn en de Donau aan haar nieuwe wereldorde te onderwerpen. Het eerste hoofdstuk geeft dit feitenrelaas en schetst zo het historische kader voor de volgende hoofdstukken. Het leidt de lezer van de verovering van Gallia Belgica en de Augusteïsche organisatie tot het hoogtepunt van de *Pax Romana*, van de crisissen van de 3de eeuw via het Dominaat tot de ontbinding van het West-Romeinse Rijk.

De aanwezigheid van de Romeinen in de Lage Landen tussen 31 v.C. en 476 n.C. was erg belangrijk. Zij realiseerden hun nieuwe wereldorde in hoge mate via hun erg efficiënte organisatie, de stichting van nieuwe steden en de tegenwoordigheid van het leger. Dit leidde tot de romanisering van onze gewesten. Maar het begrip 'romanisering' is niet louter op te vatten als de invloed van de Romeinse op de inheemse cultuur. Laten wij het veeleer een interactie noemen, een wisselwerking tussen twee culturen waardoor een proces van acculturatie tot stand kwam. Door haar contacten met de inheemse bevolking activeerde de Romeinse aanwezigheid de culturele veranderingen. Rome wierp zich op als de leider van de wereld, gevoed door de vaste overtuiging van de eigen culturele superioriteit. De gelijkenis met Amerika vandaag is treffend. Van de Romeinse wereldorde gaan wij over naar de wereld van de Gallo-Romeinen zelf. Bekijken wij in het tweede hoofdstuk de situatie vanuit het perspectief van Rome, dan is in het derde hoofdstuk het gezichtspunt van de plaatselijke bevolking in Gallia Belgica het belangrijkste. Het gaat over hun leefwereld: de stad, het dorp, het platteland. Het gaat ook over leven en werken: de boeren, de ambachtslieden, de handelaars, de militairen. Tongeren en de omringende regio nemen in het verhaal een prominente plaats in. Maar alleen Tongeren mocht zich op dat ogenblik dan ook de iure 'stad' noemen. Bovendien zijn deze stad en haar ommeland archeologisch ook veruit het beste gedocumenteerd. In het vierde hoofdstuk hebben wij aandacht voor het persoonlijke leven van de mensen, voor de woningen, de dagelijkse dingen en de geneugten des levens. Ook hebben wij het hier over de denkbeelden en de werkelijkheid die daar tegenover stond. En telkens valt op hoe de Romeinse cultuur hier in de Lage Landen op een onmiskenbare wijze haar stempel heeft gedrukt. Het laatste hoofdstuk behandelt de fundamentele veran-

deringen tijdens het Laat-Romeinse Keizerrijk. De militaire monarchie vervangt het Prinicipaat, steden en platteland krijgen een ander uitzicht, de economie wordt op een nieuwe leest geschoeid en het christendom neemt geleidelijk aan de plaats in van het traditionele veelgodendom.

De problematiek van de multiculturele samenleving is op dit ogenblik in Vlaanderen erg actueel. Ze voedt de debatten op het politieke forum en leidt tot geanimeerde discussies tussen de gewone mensen. Bijgevolg is het niet verwonderlijk dat ook de historicus hierdoor in zijn vraagstelling wordt beïnvloed. De verovering van onze contreien door de Romeinse legers leidde in wezen tot een culturele confrontatie tussen twee volkeren. Een van de belangrijke vragen betreft dan ook de interculturele relatie tussen de Romeinen enerzijds en de bevolking in de veroverde gebieden anderzijds. Het hoeft in ieder geval geen betoog dat de Romeinse invloed op verschillende vlakken erg groot was. Sinds de 1ste eeuw n.C. ontstond een duidelijke uniformiteit. Op het eerste gezicht lijkt het er zelfs op dat het romaniseringsproces in hoofdzaak eenrichtingsverkeer is geweest, waarbij het Romeinse culturele overwicht alsmat uitdeinde. Wij moeten ons echter de vraag stellen of dat werkelijk zo is geweest. Het is immers niet ondenkbeeldig dat de eenvoudige Gallo-Romeinse boeren zich er nooit bewust van zijn geweest dat zij deel uitmaakten van het machtige Imperium Romanum. In ieder geval was het romaniseringsproces in onze gewesten geen lineair proces. Hoger wezen wij al op de interactie, de wisselwerking tussen de Romeinse en de inheemse cultuur. Zeker in de loop van de 2de eeuw is er sprake van een 'dialoog' waarin de inheemse component een eigen positie opeiste. Hoe is het anders te verklaren dat in de opschriften inheemse persoonsnamen en godennamen opduiken? Hoe is het anders te verklaren dat sinds de regering van Septimius Severus (193-211) de Gallische lengtemaat *leuga(e)* in de Lage Landen opnieuw algemeen werd gebruikt?

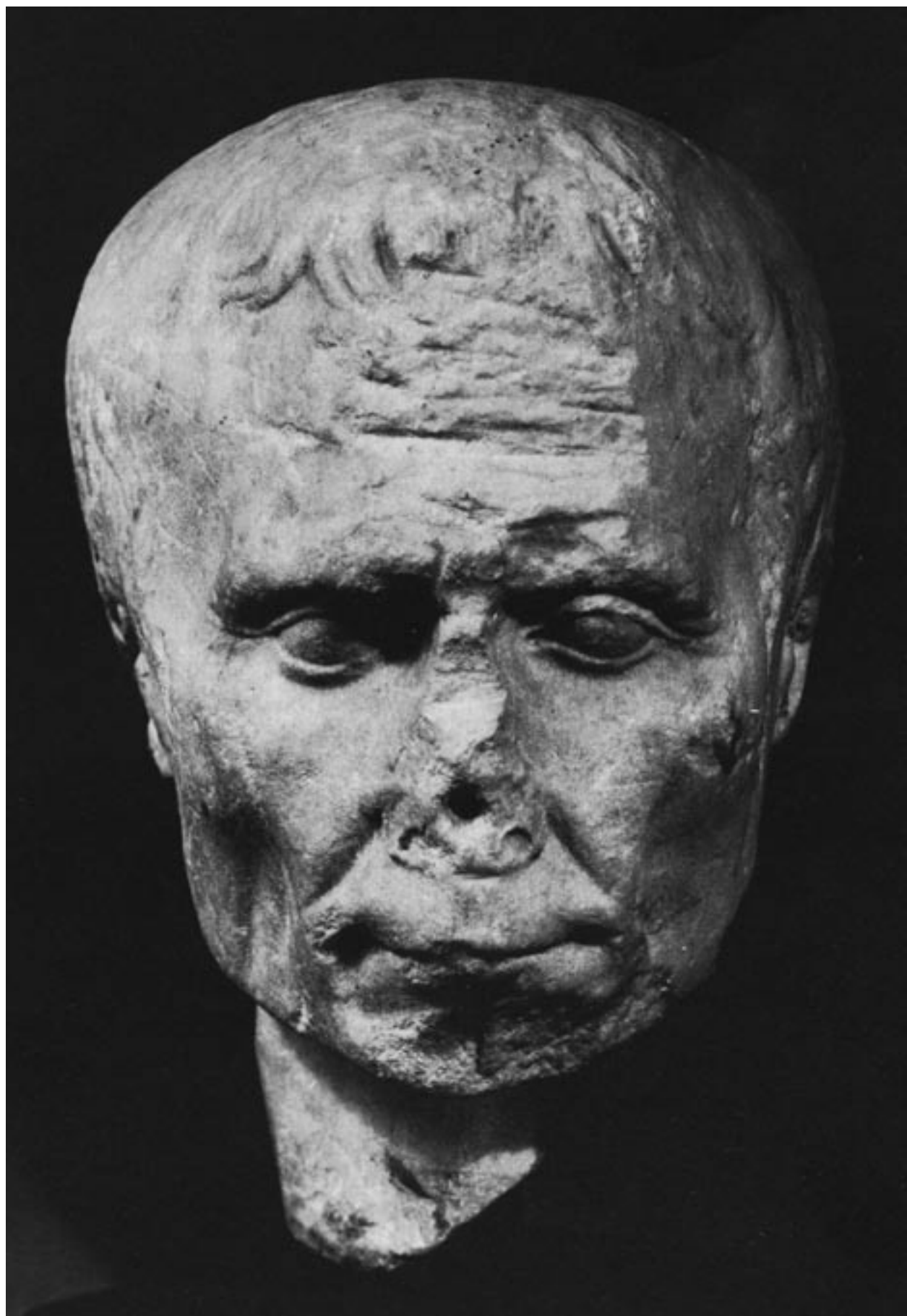
De geschiedschrijving van een regio in een welbepaald tijdvak is in grote mate afhankelijk van de bronnen die de historicus ter beschikking heeft. Voor de geschiedenis van Gallia Belgica zijn er literaire bronnen, opschriften en archeologische ontdekkingen. Maar het fragmentarische karakter van al deze bronnen is ontgoochelend. Die situatie dwingt de historicus van de Oudheid alle bronnen nauwgezet te verzamelen en, telkens vanuit andere invalshoeken, in vraag te stellen. De antieke historiografie en literatuur zijn relatief beperkt. Vele teksten uit de Oudheid zijn verloren gegaan. De werken van slechts een beperkt aantal auteurs bleven bewaard. De teksten van Caesar, Tacitus of Plinius laten geen reconstructie van het historische gebeuren toe. Bovendien verschilde hun visie op geschiedschrijving fundamenteel van de onze. Geschiedschrijving was literatuur, gebed in een lange traditie die was begonnen met Herodotos, de grote Griekse

historiograaf uit de 5de eeuw v.C. Tacitus bijvoorbeeld schreef een contemporaine geschiedenis en lijkt een bevoorrechte getuige. De dramatische opbouw was voor hem echter heel belangrijk. Ausonius, leraar aan het hof in Trier, bezong tijdens de tweede helft van de 4de eeuw de Moezelvallei met al te grote geestdrift. En uiteindelijk hadden deze auteurs, met uitzondering van een enkeling zoals Martialis, nauwelijks belangstelling voor de gewone mensen.

Ook de opschriften maken, ondanks het belang van enkele teksten, slechts een summiere schets mogelijk. De oorzaak hiervan ligt niet alleen in hun bijzondere karakter als informatiebron, maar ook omdat slechts een relatief gering aantal monumenten de eeuwen overleefde. Zij waren ingebed in een maatschappelijke context die wij nauwelijks nog kunnen actualiseren. Eigenlijk zijn het losse fragmenten uit het dagelijks leven. De historicus die de literaire en de epigrafische bronnen onderzoekt, richt daarom zijn aandacht vaak op specifieke personen of gebeurtenissen. Dit betekent dat wij voor de geschiedenis van Gallia Belgica in belangrijke mate een beroep moeten doen op de archeologie. De archeoloog ziet zich echter voor totaal andere problemen geplaatst. Hij onderzoekt geleidelijke processen die vaak niet traceerbaar zijn in de geschreven bronnen. Wij moeten daarom zeer voorzichtig zijn wanneer wij relaties leggen tussen de archeologische vondsten en specifieke historische personen of gebeurtenissen. Het feit dat de hedendaagse archeologie in België zich vooral toelegt op noodonderzoek, dat vaak wegens de beperkte middelen pas na jaren gepubliceerd geraakt, vergemakkelijkt de problematiek niet. Enkel grote wetenschappelijke projecten die tot stand komen in een samenwerking tussen archeologen, kunnen onze kennis fundamenteel verrijken. Hoe dan ook, al die bronnen samen hebben iets weg van flarden, van puzzelstukjes die de historicus tot een coherent beeld moet samenleggen.

In 1787 schreef Edward Gibbon: 'Te midden van de ruïnes op het Capitool vatte ik het plan op mij toe te leggen op een werk dat bijna twintig jaar lang mijn zinnen heeft verzet en mijn aandacht heeft opgeëist, en dat ik, hoezeer het aan mijn wensen te kort doet, ten slotte uitlever aan de nieuwsgierigheid en het oprechte oordeel van de lezer.' Toen ik dit recent nog eens opnieuw las, kreeg ik een eigenaardig gevoel van verwantschap met deze grote historicus. Als kleine jongen vroeg ik mijn vader na een geschiedenisles over de Eburonen in de lagere school om Tongeren te bezoeken. Hoe eigenaardig ook, ik herinner mij nog steeds de dag dat wij samen de oudste stad van België binnenreden en op de Grote Markt naar de Ambiorix van Jules Bertin opkeken. Ruim tien jaar later vatte ik aan de K.U.Leuven de studie Oude Geschiedenis aan. De ruïnes op het Forum Romanum, aan de voet van de Capitolijnse heuvel, voedden tijdens de zomer van 1984 de passie. *Romeins België* vormt inmiddels het resultaat van zowat twintig jaar gepassioneerd puzzelen! Aan de lezer is nu het oordeel.

Mij rest nu enkel nog een woord van dank. Grootste erkentelijkheid gaat in de eerste plaats uit naar prof. dr. Hugo Thoen. Hij was zo vriendelijk elk hoofdstuk nauwgezet na te lezen en kritische commentaren te geven. Met veel genoegen denk ik terug aan ons e-mailverkeer over en weer onder meer met betrekking tot de Tungri en het fort van Maldegem. Zijn enthousiasme en suggesties inspireerden mij in hoge mate. Erg waardevol waren ook de opmerkingen van prof. dr. Marc Lodewijckx bij de start van het project. Alain Vanderhoeven ben ik zeer erkentelijk voor enkele belangrijke inlichtingen en afbeeldingen. Het team van het Davidsfonds heeft op een prachtige wijze dit boek persklaar gemaakt en verdient hiervoor alle lof. Mijn echtgenote Anne en mijn dochter Sofie ten slotte hebben dikwijls een man in huis gemist. Aan hen doe ik de belofte de pen even te laten rusten!

Onder de vleugels van de adelaar

De verovering van Gallia Belgica

Toen Rome in 753 v.C. werd gesticht – zo wil de Romeinse traditie¹ – liet niets vermoeden dat deze kleine nederzetting van boeren en veefokkers zich zou ontwikkelen tot een wereldmacht. De kleine stadstaat groeide onder leiding van de consuls uit tot een grootmacht in de toenmalige mediterrane wereld. De politieke en militaire expansie startte kort na 450 v.C. en bezorgde de stad de absolute heerschappij in het Italische schiereiland. Met de overwonnenen sloot Rome verdragen af, waarbij de politiek van ‘verdeel en heers’ een wezenlijke rol speelde. Met de inname van Tarente in 272 v.C. was Italië één gemaakt. Door de overwinning op de zeemogendheid Carthago, de inlijving van de Grieks-Hellenistische rijken en ten slotte het offensief tegen de stammen in het westen, werd Rome een wereldrijk. De verovering van Gallië was een belangrijke fase in deze succesrijke expansie.

Op de iden van april 58 v.C. begon de grote oorlog in Gallië. Die dag versloeg Caesar de Helvetii samen met hun bondgenoten tijdens een bloedige veldslag bij Bibracte. Zij bedreigden volgens de proconsul de Romeinse Provence. Enkel een kordate, militaire actie kon een afdoend antwoord op deze dreiging geven. Minstens 238.000 mensen kwamen om het leven. Datzelfde jaar ondergingen ook de Suebi onder leiding van de legendarische vorst Ariovistus dit onfortuinlijke lot. Caesar, die een grenzeloze ambitie bezat, had het verloop van de gebeurtenissen perfect in zijn persoonlijk voordeel weten te manipuleren. De oorlog was voor hem immers een politieke noodzaak in een bestel waarin de traditie van grote veroveringen een bijzondere rol speelde. Het politieke systeem in Rome was zeer competitief. Caesar had, net als andere Romeinse leiders, nood aan krijgsroem en overwinningen op het slagveld om zijn politieke positie te kunnen consolideren. Bovendien, slechts met de steun van het leger kon hij zich meester maken van een langdurige macht.

De Gallische oorlogen (58-51 v.C.) stelden een einde aan de bloeiperiode van de *oppida*, de Keltische nederzettingen met een stedelijk karakter van de 2de en de 1ste eeuw v.C. De oorlog kende talrijke dramatische hoogtepunten. In de vroege lente van 57 v.C. startten de campagnes in Gallia Belgica. De Belgische stammen, met name de

¹Marmeren portret van Caesar, Nijmegen, (Rijksmuseum voor Oudheden Leiden)

Suessiones, de Bellovaci, de Nervii, de Atrebates, de Ambiani, de Morini, de Menapii, de Caleti, de Veliocasses, de Viromandui en de Atuatici brachten een leger van meer dan 300.000 man op de been. Van de Germaanse stammen noemt Caesar de Condrusi, de Eburones, de Caeroesi en de Paemani. Daartegenover stond het Romeinse leger, acht legioenen met hulptroepen, een weinig meer dan 40.000 manschappen. De Remi hadden, net zoals de Haedui in Centraal-Gallië, partij voor Caesar gekozen. Ondanks hun numerieke overwicht konden de Galliërs een zware nederlaag niet ontlopen. Aan het einde van het jaar 57 v.C. was heel Gallië tot vrede gebracht, aldus Caesar. Deze vrede had weliswaar duizenden gesneuvelden en talrijke burgerslachtoffers geëist. Dorpen en akkers waren verwoest, ontelbare mannen, vrouwen en kinderen werden als slaven gedeporteerd. Caesar zelf stuurde een triomfantelijk ambtelijk rapport naar de Romeinse senaat. In Rome verwekte dit een grote geestdrift. De Romeinse troepen hadden immers die onbekende en woeste vijand verslagen.

De jaren die volgden, zouden echter aantonen dat deze vrede slechts schijn was. *Gallia pacata* (Gallia tot vrede gebracht) bestond enkel in de politieke propaganda van de proconsul. Langs de kust boden de Morini en de Menapii nog hardnekkig weerstand en voerden met wisselend succes een guerrillaoorlog. Pas in 53 v.C. zonden de Menapii gezanten naar Caesar die de onderwerping van de stam aan de proconsul aanboden. De herfst van het jaar 54 v.C. verliep dramatisch voor de Romeinen. Een bondgenootschap van de Eburones, de Nervii en de Treveri, dat door de muntschat van Heers ook archeologisch wordt geattesteerd, bepaalde het verloop van de gebeurtenissen. De Eburones slaagden erin anderhalf legioen, dat onder leiding van Q. Titurius Sabinus en L. Aurunculeius Cotta stond, te verslaan en volledig uit te moorden. De Nervii organiseerden een aanval tegen het legerkamp van Quintus Tullius Cicero, de broer van de grote redenaar. En toen de Nervii, de Eburones en de Atuatici samen met hun bondgenoten het kamp in een wurgende greep hielden, slaagde Caesar er maar op het nippertje in het te ontzetten. Tijdens de jaren die volgden, stelde de proconsul alles in het werk om de Eburones compleet uit te roeien. In 52 v.C. werd Vercingetorix bij Alesia verslagen en in 51 v.C. zien wij de laatste acties tegen Ambiorix en zijn stamgenoten. Gallië was zo uitgeput dat een nieuwe algemene opstand onmogelijk was geworden. Iedere poging was slechts een bron van lijden. Er restte enkel een verwoest en leeggeroofd land. De bevolking was door oorlog en hongersnood gedecimeerd. De krijgsverrichtingen hadden tienduizenden doden geëist.

De oorlog die Caesar in 58 v.C. rechtvaardigde als een actie ter bescherming van de Haedui, bleek achteraf gezien een langdurige offensieve oorlog die tot de verovering van 500.000 vierkante kilometer leidde. In Rome heeft deze ontwikkeling zeker zware discussies in de senaat uitgelokt en er op de politieke besluitvorming gewogen. Meermaals vinden wij in de antieke bronnen hierover aanwijzingen. Hoe dan ook, Gallië zou

een Romeinse provincie worden. Suetonius² drukt in zijn biografie van Caesar deze idee als volgt uit:

‘Heel Gallië, dat gelegen is tussen de Pyreneeën, de Alpen, de Cevennen, de Rijn en de Rhône, en waarvan de omtrek ongeveer 3200 mijl bedraagt, werd omgevormd tot een wingewest dat hij een jaarlijkse schatting van 40 miljoen sestertiën oplegde; alleen staten van bondgenoten die zich jegens het Romeinse volk verdienstelijk hadden gemaakt, vormden een uitzondering.’

Klaarblijkelijk zette Caesar ook reeds de krijtlijnen uit die het bestuur van dit nieuwe wingewest mogelijk moesten maken. Jammer genoeg wijdde Aulus Hirtius, die het achtste en laatste boek van het oorlogsverslag redigeerde, hier slechts enkele regels aan. Net zoals de proconsul de oorlog op een eigenmachtige wijze had gevoerd, zo organiseerde hij nu ook het bestuur van deze provincie. Om de bestuurlijke organisatie te laten slagen, achtte Caesar het onder meer noodzakelijk een aantal stammen aan Rome te binden. Na de val van Alesia in 52 v.C. leverde hij daarom circa 20.000 krijgsgevangenen uit aan de Haedui en de Arverni in de hoop deze twee stammen, die tot de machtigste van Gallië behoorden, opnieuw voor zich te winnen.³ De overwonnen volkeren werden aan de Romeinse wetten onderworpen. Daarbovenop kwam de jaarlijkse taks van 40 miljoen sestertiën. Dankzij de politieke welwillendheid van Caesar ontsnapten de Arverni en de Haedui hieraan samen met nog dertien andere *civitates*. Zij waren *liberae et immunes* of *foederatae*. De *civitates liberae et immunes* waren vrijgesteld van belastingen. De *civitates foederatae* waren op basis van een *foedus*, een verdrag, de bondgenoten van Rome. De contemporaine bronnen laten niet toe na te gaan welke stammen onder welk statuut vielen. Hooguit kan men onder voorbehoud en met grote voorzichtigheid teruggrijpen naar meer recente bronnen, in het bijzonder de lijsten van Plinius de Oudere (23-79 n.C.) en de epigrafische teksten. Onder meer de Nervii, de Suessiones, de Silvanectes, de Leuci en de Treveri worden in die lijsten *civitates liberae* genoemd.⁴ Tussen Rome en de Gallische stammen bestonden reeds in 56 verdragen. Dit blijkt uit de redevoering *Pro Balbo* die M. Tullius Cicero in dat jaar hield:

‘Inderdaad, er bestaan verdragen, bijvoorbeeld deze met de Cenomani, de Insubres, de Helvetii, de Iapydes, zelfs met enkele barbaarse stammen uit Gallië, waarin de clausule is opgenomen dat niemand van hen door ons als burger kan worden ontvangen.’⁵

Sedert het einde van de vijandelijkheden ontvingen sommige Galliërs niettemin het Romeinse burgerrecht en droegen zij het *nomen* (naam) Iulius. Als *cognomen* (‘bijnaam’) behielden zij hun Gallische naam. Een mooi voorbeeld hiervan is Iulius Duratius, de

aanvoerder van de Pictones, die ook in het achtste boek van *De bello Gallico* wordt geciteerd.⁶ Zijn naam, *IVLIOS DVRAT(ios)*, figureert als legende op een reeks munten. Hij is een treffend voorbeeld van al die edellieden die steeds trouw aan de Romeinse zaak waren geweest en daar zo de vruchten van plukten. Volgens Suetonius⁷ drongen zelfs Galliërs uit de leidende klasse dankzij Caesar tot de Romeinse senaat door. Mogen wij verder denken aan leiders zoals de Haeduer Diviciacus of de Trevir Cingetorix die zich steeds uiterst loyaal tegenover de Romeinen opstelden? De volgende passage uit Caesars *Bellum civile* geeft hierover mogelijk opheldering:

'In de cavalerie van Caesar dienden twee broers van de stam der Allobroges, met name Rocillus en Egus. Zij waren de zonen van Adbucillus die gedurende vele jaren stamhoofd van zijn volk was geweest. Het waren mannen met een buitengewone moed, van wier uitnemende en trouwe dienst Caesar tijdens al zijn campagnes in Gallië gebruik had gemaakt. Daarom had hij hen thuis de hoogste magistraturen toevertrouwd en ervoor gezorgd dat zij bij wijze van buitengewone maatregel in de senaat werden opgenomen.'⁸

Gezien het uitzonderlijke karakter van deze opname mogen wij hier wellicht de Romeinse senaat vermoeden. Caesar had in ieder geval al tijdens de oorlog zelf voortdurend de politieke en militaire positie van deze leiders binnen hun stam versterkt. Nu versterkte hij zo hun positie in het nieuwe politieke en administratieve bestel dat hij voor ogen had. Voor de proconsul was de rust in Gallië uiterst belangrijk. Zijn betrekkingen met Rome waren inmiddels ernstig verstoord. Spoedig zou hij zijn leger elders nodig hebben. De politieke en militaire situatie in Gallië was echter lang nog niet geconsolideerd. Gedurende vele jaren zou de aanwezigheid van de Romeinse troepen noodzakelijk blijven om de nieuwe provincie onder het gezag van Rome te houden. In feite zou de politieke kostprijs, die Rome de volgende jaren voor deze verovering zou moeten betalen, zeer hoog blijken.

De nederlaag van M. Lollius (17-16 v.C.)

De burgeroorlogen in Italië maakten het voor Caesar onmogelijk het nieuwe wingewest verder te organiseren.⁹ Onze informatie over de jaren na zijn dood is vrij schaars. De aandacht van de antieke historiografie richtte zich uiteraard naar het politieke leven in Rome, de burgeroorlogen en de strijd om de macht. Tijdens die jaren moet de situatie in Gallië vrij precair zijn geweest. Van een gestabiliseerde situatie was beslist geen sprake. In 40 v.C. werd Gallië toegewezen aan Octavianus, de

latere keizer Augustus. Getuigenissen van enkele historici tonen aan dat allerminst een periode van pacificatie was aangebroken. De inheemse bevolking was zeker niet tevreden met de Romeinse aanwezigheid. Bijzonder treffend zijn in dit verband de woorden van de Britse hoofdmans Calgacus, opgetekend door Tacitus:

‘De Romeinen zijn de plundersaars van de wereld ... Zij alleen onder alle (volkeren) maken met eenzelfde hartstocht jacht op rijkdom en armoede. Wegslepen, moorden en roven, dat noemen ze in hun valse taal “het bewind voeren” en waar ze het land in een woestijn herschiepen “brachten ze vrede”.’¹⁰

Uiteraard is de tekst van Tacitus geen letterlijke weergave van de redevoering van Calgacus. Hoewel van toepassing op de Romeinse bezetting van Britannia, mogen wij deze woorden zeker ook in relatie tot Gallia Belgica citeren. Zij vertolken de weerstand van de inheemse bevolking tegen de Romeinse bezetter. Deze weerstand manifesteerde zich ook in gewapende opstanden. Dit mag blijken uit de volgende feiten. In 39-38 v.C. trad M. Vipsanius Agrippa op tegen opdringerige Germanen, mogelijk de Suebi. Hij was genoodzaakt de Rijn over te steken om de Romeinse macht te demonstreren. Tevens vestigde hij de Ubii die onder druk van de Suebi naar de Rijn toe trokken, in hun nieuw woongebied in de streek rond Keulen¹¹, vroeger een deel van het stamgebied van de Eburonen. Zij vormden de *civitas Ubiorum* en waren verplicht militairen te leveren voor de Romeinse hulptroepen. Circa 30-29 v.C. sloeg C. Carinas een opstand van de Morini neer en trad succesvol op tegen de Suebi die de Rijn waren overgestoken.¹² Omstreeks dezelfde tijd voerde Nonius Gallus oorlog tegen de Treveri die ondersteuning hadden gekregen van de Germanen. In het *oppidum* van de Treveri op de Titelberg tekende zich een brandlaag af die de archeologen omstreeks 30 v.C. dateren. Tegelijk werd op de Petrisberg bij Trier een militaire post voor Romeinse troepen geïnstalleerd. Beide archeologische gegevens kunnen wij met de opstand van de Treveri in verband brengen.¹³ De archeologie bevestigt deze onrust ook in Vlaanderen. De hoogteversterking van Kanne bij Maastricht wordt op basis van de dendrochronologie circa 31 v.C. gedateerd. De verdedigingsaanleg suggereert dat de weerstand tegen de Romeinse bezetter nog dieper zat dan uit de literaire bronnen blijkt. In 25 v.C. werd M. Vinicius verplicht een strafexpeditie te organiseren tegen Germanen die een moorddadige raid op Romeinse handelaren hadden uitgevoerd.¹⁴ Enkele jaren later, tussen 19 en 17 v.C., trad M. Vipsanius Agrippa op in een conflict in Gallië waarbij zowel Galliërs als Germanen waren betrokken.¹⁵ De veldtocht van M. Lollius in 17-16 v.C. met het vijfde legioen tegen de Sugambri, Usipetes en Tencteri eindigde met een serieuze nederlaag voor de Romeinen.¹⁶ Naar aanleiding van deze slag reisde Augustus naar Gallië om orde op zaken te stellen.¹⁷

Augustus bleef in Gallië van 16 tot 13 v.C. Samen met zijn stiefzonen Tiberius¹⁸ en Drusus, en met de hulp van M. Vipsanius Agrippa, een van zijn nauwste medewerkers, nam Augustus de taak op zich er zelf het bestuur te organiseren. Hij paste een beproefde politiek toe bij het consolideren van de Romeinse macht en invloed in de nieuw veroverde gebieden. Een uitgestrekt wegnnet, het leger, de administratieve organisatie met aandacht voor het provinciale en lokale bestuur en ten slotte de urbanisatie waren de fundamente van de kolonisatiepolitiek die Augustus in de provincies opstartte. Het waren ook belangrijke factoren in het romaniseringsproces. Verder legde hij er de basis voor een territoriale structuur die, onder beding van enkele aanpassingen, eeuwen in voege zou blijven: Gallia Lugdunensis, Aquitania en Belgica. Deze provincies werden elk weer onderverdeeld in bestuursdistricten of *civitates*. Mogelijk vond de indeling van Gallia in drie *provinciae* reeds plaats bij een vroeger bezoek van Augustus in 27 v.C.

De nederlaag van Lollius leidde ondertussen klaarblijkelijk tot het inzicht dat enkel een offensieve politiek met als doel de verovering van Germanië tot aan de Elbe tot de gewenste stabiliteit kon leiden. Mogelijk ontwikkelde zich een plan dat de organisatie van de noordelijke provincies Raetia, Noricum en de Alpendistricten evenals de Panonische oorlogen van Tiberius (12-10 v.C.) omvatte. Hoewel afzonderlijk genomen kunnen de politieke en militaire initiatieven enkel in hun globaliteit worden verstaan. Sedert 13 v.C. telde het Romeinse leger 28 legioenen. Veertien of vijftien legioenen hiervan waren gestationeerd langs de grenzen van de noordelijke provincies van Gallia tot Macedonia. De Rijnlinie telde sedert 12 v.C. de grootste troepenconcentratie die er ooit in een Romeins grensgebied is geweest: drie legioenen langs de beneden-Rijn in Nijmegen-Hunerberg, Vetera (Xanten) en Novaesium (Neuss), twee in Mogontiacum (Mainz) en ten slotte één in Vindonissa. Het *oppidum Ubiorum* (Keulen) was naar alle waarschijnlijkheid een zomerkamp. Zij stonden onder leiding van Nero Claudius Drusus, gouverneur van de Tres Galliae en belast met de verovering van Germania. Hij was de jongere broer van Tiberius en de stiefzoon van Augustus. Met hem nam de Romeinse buitenlandse politiek een nieuwe wending. Niet de Rijn, maar wel de Elbe zou de noord-oostelijke grens van het *Imperium Romanum* worden. De Romeinen beschouwden de Rijnstreek op dat ogenblik als een militaire bezettingszone. De aanvankelijke successen van Drusus leidden echter niet tot een blijvend resultaat. In 9 v.C. kwam Drusus op 29-jarige leeftijd op tragische wijze om het leven. Cassius Dio signaleert dat Augustus in 8 v.C. opnieuw vanuit Gallië het verloop van de oorlog in Germania persoonlijk volgde.¹⁹ En ook Suetonius meldt dat hij zich bij momenten persoonlijk inliet met de oorlog in Germanië.²⁰ De *princeps* benoemde Tiberius nu tot bevelhebber in Germanië. Deze legde andere prioriteiten. Hij onderhandelde en organiseerde, en de offensieven werden

voorlopig stopgezet. In 4 n.C., na enkele jaren van relatieve rust, startte Rome opnieuw een actieve militaire politiek tegen de Germanen. Dat jaar eerde Gn. Licinius Navos in een opschrift Tiberius ter gelegenheid van zijn aankomst in Bavay.²¹ In drie jaar tijd onderwierp Tiberius de Cannanefates, de Attuarii en de Bructeri en bereikte hij, net als zijn broer Drusus zoveel jaren vroeger, de Elbe. Velleius Paterculus bericht dat hij alle delen van Germanië als overwinnaar doorkruiste zonder enig verlies voor het leger dat hem werd toevertrouwd.²²

Voor deze grootscheepse militaire operaties aan de Rijn was de uitbouw van het wegennet, dat snelle troepenverplaatsingen over lange afstanden toeliet, door M. Vipsanius Agrippa een noodzakelijke voorwaarde. Zij werden verbonden met de verschillende invalsroutes die zelf duidelijk een weerspiegeling zijn van het offensieve karakter van deze operaties: vanuit Xanten langs de Lippe, vanuit het kamp op de Hunerberg bij Nijmegen in de richting van het Flevomeer, vanuit Mainz langs de Main en de Wetter. Naar aanleiding van deze militaire operaties werden, ook in Germania, verscheidene militaire kampen aangelegd die vaak een vrij kortstondig bestaan kenden. Deze kampen waren aanvankelijk van hout. Stenen kampen, sinds de regering van keizer Claudius, werden slechts gebouwd op het ogenblik dat de bases een permanent karakter kregen. Voorbeelden zijn Oberaden, Haltern, Dangstetten, Rödgen, Marktbreit. Al deze kampen werden aangelegd op strategische punten. Van hieruit controleerden de militairen de streek evenals de militaire verbindingen. Tegelijk legden zij de basis voor de latere Rijnlinie.

P. Quinctilius Varus en de catastrofe in het Teutoburgerwoud (9 n.C.)

Het jaar 9 n.C. werd een ramp voor de Germaniëpolitiek van Augustus. Klaarblijkelijk beschouwde Rome het nieuw veroverde gebied als een onderworpen en belastingplichtige provincie.²³ Dit was alleszins al te voortvarend. Toen P. Quinctilius Varus als opvolger van Tiberius het stadhouderschap in Germania overnam, liepen de zaken verkeerd. Hoewel hij doorging als een ervaren bestuurder, schatte Varus de situatie verkeerd in. Dadelijk na zijn aankomst trachtte hij het ambtenarenapparaat, de rechtsorde en het belastingstelsel op Romeinse leest te organiseren en hij ging daarbij volgens Cassius Dio²⁴ te overhaast en zonder politieke feeling te werk. Arminius, de vorst van de Cherusci, die zelf in het Romeinse leger de rang van *tribunus* had bereikt en bijgevolg zeer vertrouwd was met de Romeinse krijgstactiek, wist Varus met zijn legioenen en hulptroepen diep in Germanië in een hinderlaag te lokken en vernietigde het Romeinse leger in het Teutoburgerwoud. Drie legioenen,

drie *alae* cavalerie en zes *cohortes* infanterie, dit zijn 25.000 militairen of een tiende van het hele Romeinse leger, gingen onherroepelijk verloren en samen met hen de drie legioensadelaars. Suetonius beschrijft deze nederlaag als een persoonlijke catastrofe voor Augustus. Volgens de overlevering scheurde hij zijn kleren toen hem de mare van de ramp werd meegedeeld, en was hij in rouw gedompeld over alle gesneuvelden.²⁵ Het grafmonument van Marcus Caelius, gevonden in Xanten, rest ons als een stille getuige van deze bloedige nederlaag. Archeologen vonden bij Kalkriese de plaats van het drama terug. De drie legioenen die met Varus verloren gingen, met name XVII, XVIII en XIX, werden nooit opnieuw opgericht.

Welke gevolgen had deze nederlaag voor de Romeinse Germaniëpolitiek? Tacitus heeft in belangrijke mate ons beeld hierover gevormd. Met betrekking tot de nederlaag van Varus schreef deze historicus het volgende:

‘Geen enkele andere oorlog was in die tijd meer te voeren dan de expeditie tegen de Germanen; en dat wel meer om de smaad uit te wissen van het leger dat onder Quintilius Varus verloren was gegaan, dan uit begeerte het rijksgedebied te vergroten, of omdat deze oorlog de moeite van het voeren waard was om de buit.’²⁶

Volgens een andere mededeling van Tacitus gaf Augustus aan zijn opvolgers de raad het rijksgedebied binnen de toenmalige grenzen te beperken.²⁷ Klaarblijkelijk heeft hij de raad van de *princeps* overhaast en eenzijdig geprojecteerd op de doelstellingen van de Germaniëpolitiek ná het debacle van 9 n.C. De veldtochten van Tiberius tijdens de jaren 10-12 n.C. worden door de historicus nauwelijks vermeld. Zij volgden niettemin op een belangrijke versterking van de strijdkrachten. Daar tegenover krijgt de redevoering van Arminius tot zijn manschappen, waarin hij de militaire acties onder leiding van Tiberius weghoont, bijzondere aandacht.²⁸ Tacitus is wel uitvoeriger over de operaties die werden geleid door Germanicus Caesar na de dood van Augustus. Het gaat om zes veldtochten tussen einde 14 n.C. en begin 17 n.C., onder meer tegen de Cherusci, die onder leiding van Arminius stonden. Maar een beslissing kon Germanicus Caesar nooit forceren. Enkel de ‘wantrouwife’ en ‘tyranieke’ Tiberius zou het leger in deze ‘oorlog van de wraak’ van een zekere en roemrijke zege hebben gehouden. Tacitus brengt ook elders in zijn werk de raad van Augustus in herinnering.²⁹ Het lijkt erop dat de keizer in de nasleep van de catastrofe in het Teutoburgerwoud tot het besef was gekomen dat een uitbreiding van het Romeinse Rijk over de Rijn tot aan de Elbe niet langer zinvol was. Tacitus wil ons klaarblijkelijk laten geloven dat met deze nederlaag de tot dusver gevoerde offensieve militaire politiek met betrekking tot de verovering van Germania tot aan de Elbe definitief werd opgegeven en dat het buitenlandse beleid

in defensieve zin werd omgebogen.³⁰ Dat deze idee ook door talrijke moderne historici werd overgenomen, is niet vreemd. Ten gevolge van de Romeinse nederlaag in het Teutoburgerwoud verlieten de Romeinen hun kampen ten oosten van de Rijn. De publieke communicatie van Augustus verkondigde bovendien voortdurend de idee van de *Pax Augusta*. Zowel de *Res Gestae* als de Ara Pacis, het altaar van de vrede, zijn hiervan prominente voorbeelden. De nederlaag van Varus zette Rome overeenkomstig deze visie er toe aan de rijksgrens langs de Rijn te consolideren en de politiek ten aanzien van Germanië vooral te voeren in functie van de beveiliging van het Romeinse grondgebied tegen eventuele overvallen van benden van over de Rijn. Binnen dit concept werd onze regio het hinterland van een belangrijke militaire zone langs de Rijn. Deze visie werd evenwel ter discussie gesteld, onder meer op grond van de volgende passage uit de *Res Gestae*:

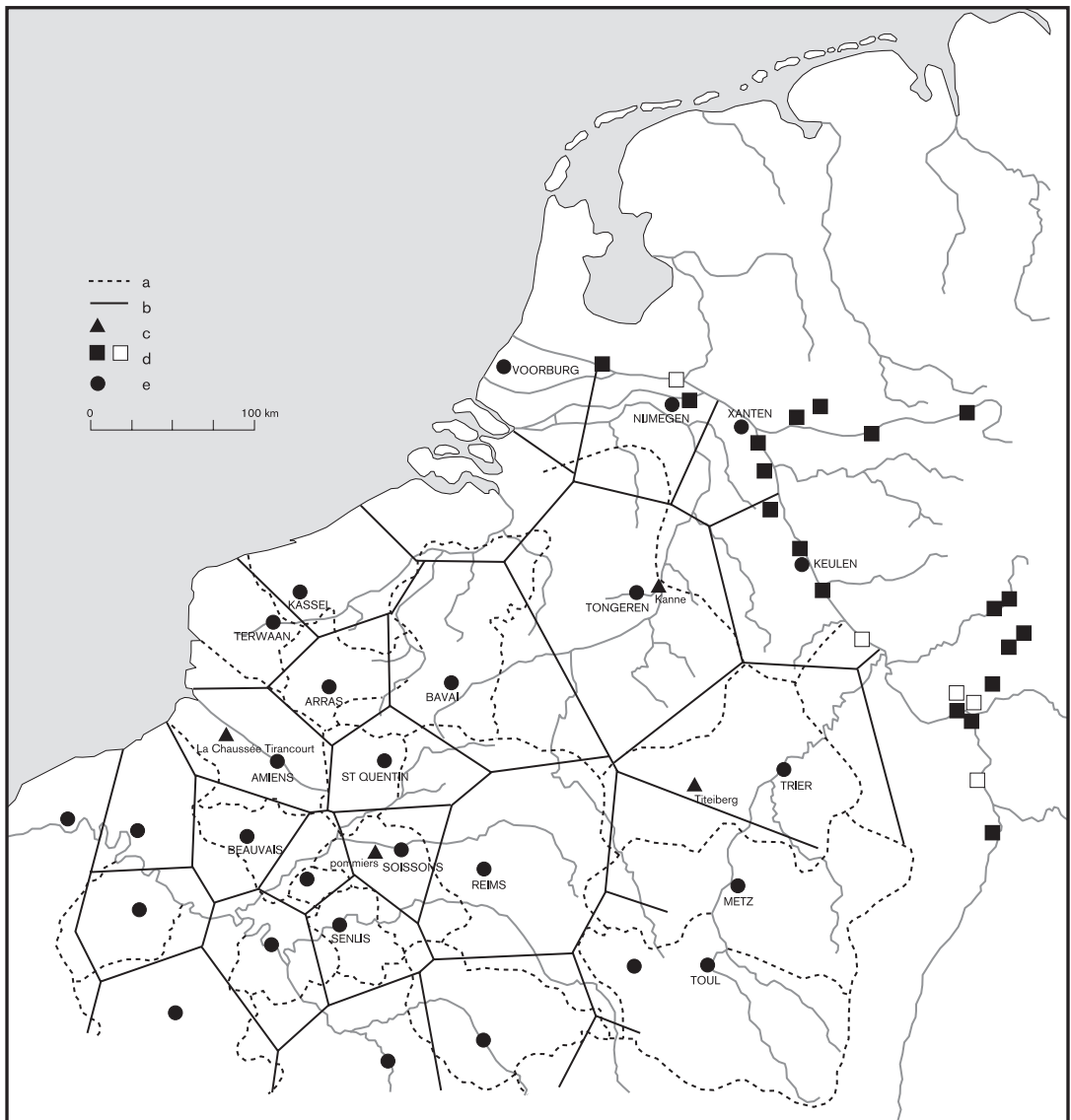
‘Ik breidde het grondgebied uit van al de provincies van het Romeinse volk, waaraan volkeren grensden die onze heerschappij niet aanvaardden. De Gallische en Spaanse provincies evenals Germania, een gebied dat zich langs de oceaan van Gades tot aan de monding van de Elbe uitstrekte, bracht ik tot vrede. Ik pacificeerde de Alpen, vanaf de regio die grenst aan de Adriatische Zee tot aan de Tyrrheense Zee. Hierbij werd aan geen enkel volk wederrechtelijk de oorlog verklaard. Mijn vloot voer over de oceaan, van de monding van de Rijn in oostelijke richting tot aan het gebied van de Cimbri waar noch te land, noch ter zee ooit een Romein vóór die tijd toegang had. En de Cimbri en de Charydes en de Semnones en de andere Germaanse volkeren van dezelfde streek zochten via gezanten mijn vriendschap en deze van het Romeinse volk te verkrijgen.’³¹

De nederlaag van Varus leidde dus geenszins een andere, dit wil zeggen defensieve, politiek in. In de *Res Gestae* schrijft de keizer immers dat hij Germania, het gebied dat de Oceanus van Gades tot aan de monding van de Elbe omsluit, net als Gallia tot vrede heeft gebracht. De tekst suggereert bijgevolg dat Germania, net als Hispania en Gallia, onder Romeins gezag stond. Germania werd weliswaar niet als provincie betiteld, maar voor de Romeinse lezer was deze toevoeging niet noodzakelijk. Bovendien wijst Augustus erop dat de Cimbri, de Charydes, Semnones en nog andere Germaanse volkeren vriendschappelijke betrekkingen met Rome nastreefden. Naar laat-republikeinse normen betekende dit zoveel als de onderwerping aan het gezag van Rome. De *Res Gestae* van Augustus laten zodoende nauwelijks toe van een capitulatie te spreken. Men kan hier opwerpen dat deze passage het officiële en bijgevolg bijgestelde standpunt van de *princeps* weergeeft dat geenszins met de politieke en militaire realiteit overeenkomt. Maar in het hedendaagse historisch onderzoek heeft men uiteraard ook niet over het

hoofd gezien dat een aantal historiografen, zowel tijdgenoten van de *clades Variana*, onder meer Velleius Paterculus, als ook de latere auteurs zoals Cassius Dio,³² een andere dan de hoger vermelde Taciteïsche visie op de Romeinse Germaniëpolitiek hadden. Het gaat bij deze historici duidelijk om één, samenhangend Germanië-offensief dat tussen 10 en 16-17 n.C. werd gevoerd. Velleius Paterculus verhaalt hoe Germanicus Caesar als overwinnaar van Germania werd verwelkomd.³³ Suetonius laat in zijn biografie over Augustus verder weinig twijfel bestaan over de realisatie van de Germaniëpolitiek.³⁴ Ook de militaire maatregelen die onmiddellijk na de nederlaag werden getroffen, zijn veelzeggend. Tussen 10 en 12 n.C. hield Tiberius zich persoonlijk bezig met een fundamentele militaire reorganisatie. Langs de Rijn werd de grootste troepenconcentratie ooit aanwezig in een Romeinse grenszone samengebracht. Herinneren wij hier even aan de maatregelen van C. Iulius Caesar die in 54 v.C. anderhalf legioen verloor in de oorlog tegen Ambiorix en de Eburonen. Prompt ving hij dit verlies op door de inzet van drie nieuw gelichte legioenen.³⁵ Naar aanleiding van de nederlaag van Lollius in 17-16 v.C. werd de militaire slagkracht eveneens aanzienlijk versterkt. Zo werden ook de drie legioenen die in het Teutoburgerwoud verloren gingen, onmiddellijk door minimaal zes nieuwe legioenen vervangen. In totaal acht legioenen sloten sedert de nederlaag van Varus de Rijn grens af. Vier hiervan lagen langs de beneden-Rijn. Het waren de legiones I Germanica, V Alauda, XX Valerio victrix en XXI rapax. Zij waren volgens Tacitus³⁶ gekazerneerd 'Apud Aram Ubiorum' (Keulen) en in Vetera (Xanten-Birten).

De stabilisering van Gallia Belgica

Keizer Augustus bracht langs de Rijn dus de grootste troepenconcentratie ooit in een Romeinse grenszone samen. De aanwezigheid van legioenen en *auxilia* leidde er tot de uitbouw van een enorme militaire infrastructuur. Het militaire apparaat speelde tijdens de regeringen van Augustus en Tiberius een bepalende rol in de eerste ontwikkeling van Gallia Belgica, in het bijzonder ook van de *civitas Tungrorum*, het bestuursdistrict van de Tungri. In Tongeren troffen de archeologen sporen aan die wijzen op de mogelijke aanwezigheid van een Romeins legerkamp. Het archeologische onderzoek lijkt wel te suggereren dat reeds vrij snel tijdens het Principaat andere accenten werden gelegd en dat er zich ter plaatse een civiele nederzetting ontwikkelde. Hoewel de administratieve en economische functie van het Atuatuca Tungrorum langzaam belangrijker werd, mogen wij toch aannemen dat een zekere militaire infrastructuur aanwezig bleef. Dit zou perfect passen bij de idee dat de stad zich ontwikkelde als een groeiende civitashoofdplaats en als een 'verzamelplaats' voor rekruten uit de *civitas*.

Noordelijk Gallië tijdens het Augusteïsche bewind (naar A. Vanderhoeven)

- a. Grenzen van de bestuursdistricten gebaseerd op de middeleeuwse diocesen
- b. Grenzen van de bestuursdistricten gebaseerd op de polygonen van Thiessen
- c. Nederzettingen met een vermoedelijke Romeinse militaire aanwezigheid tussen Caesar en Augustus
- d. De Augusteïsche legerkampen
- e. De civitashoofdplaatsen

De politiek van keizer Tiberius was erg pragmatisch. Hij beperkte zich tot het stabiliseren van de situatie langs de Rijn grens. De expedities tussen 14 en 16 n.C. hadden niet het gewenste resultaat opgeleverd. Weliswaar was Germanicus erin geslaagd om zes jaar na de desastreuze nederlaag van Varus de legioenadaars, die verloren waren gegaan, te heroveren en het gebeente van de gesneuvelden te laten cremen.³⁷ Maar het verzet van de Germaanse stammen was van die aard dat op geen enkel ogenblik een beslissende militaire overwinning kon worden behaald. Dit bracht de keizer ertoe een defensieve politiek te voeren ten overstaan van de Germanen. Deze was er in essentie op gericht eventuele aanvallen vanuit Germanië te neutraliseren. In Gallië zelf verliep het romaniseringsproces inmiddels ook niet zoals gewenst. Er vonden regelmatig schermutselingen plaats en stellig ging het om meer opstootjes dan de historici uit de Oudheid vermeldde. In het jaar 21 n.C. is er sprake van een vrij omvangrijke opstand van verschillende Gallische stammen waaronder de Treveri en de Haedui, die klaarblijkelijk het voortouw namen. Ook de Belgae werden in de revolutie betrokken. De aanleiding lag in de drukkende last van de belastingen en de zware druk van de woekerrente. Maar er is evenzeer sprake van wreedheden vanwege de bezetter. Het Romeinse bewind had nog steeds niet geleerd zijn arrogante en compromisloze houding tegenover de overwonnen stammen bij te sturen. Volgens Tacitus was er bijna geen stam die niet aan de opstand deelnam. In Rome veroorzaakten de ongeregelde en ongeorganiseerde opstanden. Er werd daar verteld dat niet enkel de Haedui en de Treveri, maar alle 64 stammen van Gallië in opstand waren gekomen en dat zij zelfs de Germanen tot een bondgenootschap hadden weten te overhalen. Uiteindelijk bleek de situatie niet zo ernstig. De rellen waren vrij snel onder controle. Zij toonden echter wel aan dat er zekere wantoestanden heersten en dat er onder de bevolking ontevredenheid was.³⁸ Indien na deze opstand maatregelen werden genomen om de rust te verzekeren, dan bleven ze onvermeld in de antieke geschiedschrijving. In 28 braken soortgelijke onlusten uit, dit maal bij de Frisii aan de overzijde van de Rijn. Opnieuw is er sprake van afpersing bij het vorderen van de belastingen. Als gevolg van de opstand ging de Romeinse invloed hier compleet verloren.

Caligula (37-41), de zoon van Germanicus, wilde klaarblijkelijk een einde stellen aan Tiberius' defensieve politiek ten aanzien van Germania. Hij liet omvangrijke oorlogsvorbereidingen treffen. De expedities zouden naar Germania en Britannia voeren. Langs de Noordzeekust in de *civitates* van de Morini en de Menapii, en langs de Rijn moeten deze voorbereidingen tot een zekere nervositeit hebben geleid. Suetonius vermeldt dat Caligula katapulten en belegeringstuigen op de kust van het Kanaal liet verzamelen. Er is eveneens sprake van oorlogsschepen.³⁹ Maar een gedetailleerd overzicht van de voorbereidingen of van de troepenverplaatsingen vinden wij in de antieke litera-

tuur niet terug. En de archeologie geeft evenmin nuttige aanwijzingen. De expeditie zou zijn uitgedraaid op een schertsvertoning.

De expeditie naar Britannia vond uiteindelijk plaats in 43. Keizer Claudius (41-54) wilde met deze onderneming zijn macht aan de senaat en het Romeinse volk demonstreren. Een geweldig leger van vier legioenen met hulptroepen en logistiek werd samengesteld. De *legio IX Hispana* maakte deel uit van het Donauleger. De *legio II Augusta*, de *legio XIV Gemina* en de *legio XX Valeria* maakten deel uit van het Rijnleger. Circa 50.000 militairen zouden de overtocht maken. De verplaatsing van deze troepen die ergens in het noorden van Gallië bij de Morini of de Menapii verzamelden, moet voor heel wat logistieke problemen hebben gezorgd. Misschien kunnen wij een vergelijking maken met de voorbereidingen die de Helvetii bij hun geplande volksverhuizing troffen en die door Caesar als volgt worden beschreven:

‘Ze besloten om de nodige voorbereidingen te treffen voor het vertrek. Ze gingen zoveel mogelijk lastdieren en vrachtkarren kopen, zoveel mogelijk zaaien om onderweg voldoende graan te hebben ... Voor de uitvoering hiervan dachten ze aan twee jaar genoeg te hebben.’⁴⁰

Dit moet een gigantische onderneming geweest zijn. De onderstaande tabel geeft een zekere indicatie van de logistiek die voor een dergelijke expeditie nodig was.

	Manschappen	Dieren	Schepen
Cavalerie			
- 10 alae	5000	5000	167
- Transport			
- Bagage	500	625	33
- Ravitaillering		375	
Legioenen			
- Cavalerie	500	500	14
- Artillerie	750	1000	34
- Infanterie	20000		250
- Transport			
- Bagage	2125	2656	142
- Ravitaillering		1594	
Infanterie			
- cohortes	15000		188

- Transport			
- Bagage	1500	1875	100
- Ravitaillering		1125	
Graanreserves			2
Totaal :	45375	14750	933

Een aantal elementen zijn echter niet in deze tabel inbegrepen, met name de aantallen die reisden met de staf, de eenheden die de zware wapens bedienden, technici, de logistieke eenheden enzovoort. Dit betekent dat wij veeleer van 1000 dan van 930 schepen mogen uitgaan. Dit woog ongetwijfeld erg zwaar op de bevolking van de streek die vermoedelijk mee moest instaan voor het inslaan van de voorraden en de dieren die voor de expeditie nodig waren. Dit was echter niet alles. Voor de hulptroepen rekruteerden de Romeinen militairen in praktisch alle nabijgelegen *civitates*. Zij werden aangemoedigd in het Romeinse leger dienst te nemen door het vooruitzicht op het burgerrecht wanneer ze afzwaaiden. De overtocht over het Kanaal geschiedde vermoedelijk vanuit Boulogne. Keizer Claudius maakte in ieder geval vanuit deze haven de oversteek.⁴¹ De verovering van Britannia verliep vrij vlot en de eerste fase kon in 47 worden afgerond.

In Germanië veranderde er eigenlijk niets. Wanneer Cn. Domitius Corbulo in Germanië in 47 de Frisii had onderworpen en in een militair conflict met de Chauci dreigde verwikkeld te geraken, riep keizer Claudius hem onmiddellijk terug. Hij gaf zijn generaal het bevel zich met zijn leger op de linker Rijnsoever terug te trekken.⁴² Klaarblijkelijk was de keizer van oordeel dat het onmogelijk was om een verovering in Britannia en in Germania succesvol af te ronden. Hiermee had de defensieve politiek van de Romeinen ten aanzien van de Germanen zijn definitieve intrede gedaan. De belangstelling van Nero (54-68), de opvolger van Claudius, gold meer het oosten van het rijk. In Britannia lieten de moeilijkheden ondertussen niet lang op zich wachten.

De opstand van de Bataven

Op 9 juni 68 kwam keizer Nero gewelddadig aan zijn einde. De politieke situatie in het rijk was bijzonder chaotisch. Rome was enkel met zichzelf bezig en zag het gevaar niet van de ontwikkelingen in Gallië en aan de Rijn grens. Galba, Otho en Vitellius bekleedden binnen het jaar het keizerschap. Tijdens de investituurstrijd tussen Otho en Vitellius in 69 werden de *cohortes I en II Tungrorum* door Fabius

Valens, een overtuigd medestander van Vitellius, naar Gallia Narbonensis gezonden. Het is mogelijk dat ook de *ala 1 Tungrorum Frontoniana* met de troepen van Fabius Valens naar Gallia Narbonensis is getrokken. Hier moesten zij de steden beschermen tegen de dreigende vloot van Otho. Hispania en Gallia Narbonensis hadden zich bij Vitellius aangesloten. De eerste maal dat er sprake is van de inzet van deze legereenheden is naar aanleiding van de landing van het leger van Otho op 20 februari 69 op de korte kuststrook van de Alpes Maritimae en de daaropvolgende moorden en plunderingen. Het leger van Otho vormde van daaruit een directe bedreiging voor Gallia Narbonensis. Waarschijnlijk kreeg Fabius Valens in Lucus, een stad in het gebied der Vocontiers, het bericht dat de Narbonensis door de Othoonse vloot werd bedreigd. Rond 23 februari vond de afmars van het leger van Fabius Valens plaats. Samen met de twee *cohortes Tungrorum* vermeldt Tacitus nog vier ruiterskadrons en de *ala Trevirorum* onder leiding van Iulius Classicus, die een jaar later een leidende rol zou spelen in de Batavenrevolte. Een deel van deze troepenmacht werd circa 9 maart achtergelaten in de *colonia* Forioiuliensi (Fréjus). Twaalf ruiterskadrons en een uitgelezen selectie van de infanterie, dit wil zeggen de twee *cohortes Tungrorum*, versterkt met de *cohors 1 Liguria* en 500 Pannoniërs trokken verder. De twee veldslagen, respectievelijk op 23 maart en 27 of 28 maart, tussen de Othoniani en de Vitelliani vonden plaats op de kuststrook tussen Antipolis en Albigaunum, mogelijk in Luma (Mentone), circa negen kilometer ten oosten van Cemenelum. De strijd was uiterst bloedig en verliep ongunstig voor de Vitelliani, die de nederlaag leden. 'De wachten werden vermoord, de versterkingen van het kamp doorbroken, het tumult bereikte de schepen totdat de Othoniani – terwijl de paniek (vanwege de aanval van de Vitelliani) geleidelijk verdween – weerstand boden op een nabijgelegen heuvel die zij hadden bezet, en weldra gingen zij tot de tegenaanval over. De slachting daar was afschuwelijk, en de *praefecti* van de *cohortes* der Tungri, die langdurig al vechtend stand hadden gehouden, werden geveld door werpspiesen', aldus Tacitus.⁴³ Nadat de *cohortes Tungrorum* en de *ala Trevirorum* waren verslagen en daardoor Gallia Narbonensis werd geblokkeerd, snelde Fabius Valens een deel van de Bataven te hulp.⁴⁴ De oorlog tussen Otho en Vitellius werd uiteindelijk door deze laatste gewonnen in de beslissende slag bij Cremona. Lang heeft Vitellius niet van de overwinning kunnen genieten. Spoedig riepen de oostelijke legioenen T. Flavius Vespasianus in Caesarea, in het huidige Israël, tot keizer uit. Vitellius had daarom meer dan 60.000 militairen van de Rijn grens teruggetrokken. Bij de Nervii en de Tungri rekruteerde hij nog lokale militieën die onder leiding van hun eigen aanvoerders streden.⁴⁵ Ook is er sprake van Belgae die infanterie leverden.⁴⁶ Vespasianus slaagde er in de machtsstrijd die volgde, in zijn voordeel te beslechten.

Door de burgeroorlogen tussen de verschillende troonpretendenten was de situatie uitermate gunstig voor een algemene opstand. Het ongenoegen van de bevolking met betrekking tot de Romeinse overheersing heeft nagenoeg zeker een rol gespeeld. Tacitus⁴⁷ verhaalt hoe de Gallische stammen, onder meer de Batavi en de Treveri, tijdens dat vierkeizersjaar werden geterroriseerd. In het voorjaar van 69 kwamen de Batavi, de Frisii en de Cannanefates in opstand. Zij beklagden zich over de onvrijheid. Bij Tacitus spreekt C. Iulius Civilis voortdurend over de vrijheid die zij opnieuw moesten nastreven. Het was vooral de vrijheid van de inlandse edellieden die door het Romeinse bestuurspatroon erg werd beknot. Civilis, die stamde uit een adellijk Bataafs geslacht, nam de leiding. In zijn vorige leven was hij nog *praefectus* van een *cohors* in het Rijnleger geweest en zijn naam toont aan dat hij het Romeinse burgerrecht bezat. Aanvankelijk hield Civilis zijn bedoelingen verborgen. Hij deed zich voor als een trouwe aanhanger van Vespasianus. Toen Vitellius op 20 december 69 werd vermoord, kreeg de opstand van Civilis een duidelijk anti-Romeins karakter. Het uiteindelijke doel was een onafhankelijk Gallisch-Germaans rijk⁴⁸ en Civilis hoopte van in het begin dat de Gallische bevolking zijn zaak gunstig gezind zou zijn. Tacitus verhaalt hoe in de eerste fase van de opstand na een kort gevecht, niet ver van de Rijn, een *cohors Tungrorum* zich in juni 69 aan de Bataafse leider overgaf. De Romeinse troepen, geschokt door deze onverwachte capitulatie, werden door bondgenoten en vijanden afgeslacht. Mogelijk gaat het hier om de *cohors III Tungrorum*.⁴⁹ In januari of februari van het jaar 70 kwamen de leiders in een huis in Colonia Agrippinensis (Keulen) samen. De protagonisten waren Iulius Civilis, Iulius Classicus, de bevelvoerder van de ruitery der Treveri, de Trevir Iulius Tutor, die door Vitellius was belast met de bewaking van de Rijnsoever, en de Lingoon Iulius Sabinus. Zij stamden af van aristocratische families en hadden allemaal het Romeinse burgerrecht. Iulius Classicus en Iulius Tutor waren officieren in het Romeinse leger. Er waren ook enkele Tungri aanwezig.⁵⁰ De gemeenschappelijke haat tegen de Romeinse overheersing en de wil om hun vroegere vrijheid te herwinnen bleken het belangrijkste bindmiddel te zijn tussen de Gallische en Germaanse bondgenoten. Er volgden een aantal successen. Civilis, gesterkt door een bondgenootschap met de Agrippinenses, slaagde erin de Sunuci, gelegen tussen de *civitas Tungrorum* en de *civitas Ubiorum*, te bezetten. Tevens kon hij de troepen van Claudius Labeo, waartoe Baetasii, Nervii en Tungri hoorden, tijdens de veldslag bij de brug over de Maas met een voorstel tot een bondgenootschap in vertwijfeling brengen. Campanus en Iuvenalis, 'uit de leidinggevende rangen van de Tungri', gaven daarna de hele stam aan Civilis over.⁵¹ De achtergebleven hulpstroepen van het Rijnleger, die grotendeels uit Galliërs en Germanen bestonden, bleken dus alles behalve betrouwbaar. De overgebleven Romeinse legioenen waren in deze fase van de opstand geen partij voor de troepenmacht van Civilis. Civilis bereikte het toppunt van zijn macht. De Bataaf kwam door ongelukkige politieke en

militaire wendingen echter spoedig onder druk te staan. De aanvoerders hadden hun eigen mogelijkheden schromelijk overschat. Q. Petilius Cerialis brak de opstand in een zwaar bevochten veldslag bij Trier. Verscheidene stammen keerden het bondgenootschap de rug toe. Onder meer de Ubii verlieten de militaire coalitie. Het veertiende legioen, dat onder leiding van Fabius Priscus stond, dwong de Tungri samen met de Nervii tot overgave.⁵² Hadden zij zich teruggetrokken in een militaire post in Atuatuca (Tongeren)? Archeologisch onderzoek in 1961 in de westsector van de stad bracht sporen van een palissade met spitsgracht aan het licht. De gracht was gevuld met verbrand puin en het geheel was overdekt met een bouwlaag uit de Flavische tijd. Overal in de stad troffen de archeologen de sporen aan van een brandlaag die uit het jaar 69 of 70 moet dateren en die op een systematische verwoesting van de nederzetting wijst. Tijdens het eerste jaar van de Batavenrevolte vernietigden de opstandelingen talrijke legerkampen en militaire installaties. Maar het is evenzeer mogelijk dat de nederzetting met de grond werd gelijkgemaakt tijdens de genoemde campagne van Fabius Priscus aan het einde van de opstand. Sommige stammen, of tenminste een gedeelte ervan, sloten zich aan bij de Romeinen. Tacitus vermeldt onder meer dat een grote menigte Nervii zich uit eigen beweging voor de Romeinen in de oorlog had gestort.⁵³ Q. Petilius Cerialis versloeg ten slotte Civilis bij Vetera (Xanten). Deze gaf zich uiteindelijk aan de Romeinen over. Over zijn lot vernemen wij verder niets meer.

De gebeurtenissen van 69-70 maken één zaak alleszins duidelijk: het romaniseringsproces lijkt in Gallia Belgica niet voltooid. Er bleef een zekere weerstand bestaan tegen het Romeinse bestuursstelsel, tegen de Romeinse manier van optreden. Het brutale optreden van de troepen tijdens de burgeroorlog tussen de troonpretendenten heeft deze weerstand versterkt. Sinds het jaar 21 was er op dat vlak klaarblijkelijk nog niet veel veranderd. Maar wij mogen ook niet uit het oog verliezen dat deze weerstand niet algemeen was. Uit de teksten van Tacitus kunnen wij opmaken dat bij de Nervii, de Baetasii en de Tungri ook een Romeinsgezinde partij actief was.⁵⁴ Dit waren niet de enige stammen. De Remi trokken volledig de Romeinse kaart indien wij Tacitus mogen geloven.⁵⁵ Zij zonden gezanten naar de andere stammen, onder meer naar de Treveri, en wezen op de Romeinse macht en de voordelen van de vrede. Ondanks het groeiende succes van Civilis bleven talrijke stammen loyaal aan Rome.⁵⁶ En de stammen die zich actief in de opstand hadden gestort, met name de Treveri en de Lingones, waren niet altijd even enthousiast.⁵⁷ In Rome moet men echter een zucht van verlichting hebben geslaakt. Enerzijds was de burgeroorlog met het keizerschap als inzet voorbij. Anderzijds was Rome erin geslaagd om op een zeer moeilijk ogenblik in haar geschiedenis succesvol het hoofd te bieden aan een omvangrijke revolte. De triomfzuil die de *legio VI Victrix* in 73 bij Vetera (Xanten) oprichtte ter ere van Vespasianus is erg duidelijk. De tekst luidt als volgt:

‘Voor *Imperator* Caesar Vespasianus Augustus, *pontifex maximus*, bekleed met de *tribunicia potestas* voor de vierde maal, *imperator* voor de tiende maal, consul voor de vierde maal, *consul designatus* voor de vijfde maal, *ensor designatus*, vader des vaderlands; voor Titus, zoon van *Imperator* Vespasianus Augustus, bekleed met de *tribunicia potestas*, *imperator* voor de vierde maal, consul voor de tweede maal, *consul designatus* voor de derde maal, *ensor designatus*, heeft de *legio vi Victrix* onder (het gouverneurschap van) Aulus Marius Celsus, *legatus augusti pro praetore*, en onder (het commando van) Sextus Caelius Tuscus, *legatus augusti legionis* (dit monument geplaatst).’⁵⁸

Twee crisissen waren bedwongen, deze van de investituur en deze van de opstand in Gallië. De weg voor de Flavische dynastie (70-96) lag open.

Een tijdperk zonder geschiedenis

Na de overwinning van Petillius Cerialis op de Bataven voerde keizer Vespasianus (70-79) een grondige reorganisatie van de *auxilia* van Germania Inferior door. De burgeroorlog tussen de troonpretendenten, waarbij duidelijk was gebleken dat de korpsgeest een belangrijke rol speelde, vormde hiervoor een belangrijke motivatie. Maar ook de betrokkenheid van de lokaal gerekruteerde eenheden bij de Batavenrevolte, waaronder natuurlijk vooral de Bataven en de Tungri, was voor Vespasianus een voldoende reden om over te gaan tot een ingrijpende herschikking van het leger langs de Rijn grens. Welke repercussies dat voor de betrokken hulptroepen had, komt verer uitvoeriger aan bod. De verdere uitbouw van de Rijn grens zelf was voorts een van de prioriteiten van de keizer. Het inzicht dat deze grens in de toekomst definitief zou zijn, was van primordiaal belang voor de ontwikkeling van het defensiesysteem dat later de Rijnlimes wordt genoemd. Het defensieve karakter van de Romeinse buitenlandse politiek komt steeds duidelijker naar voren.

De nieuwe organisatie van keizer Vespasianus betrof niet enkel het leger en de Rijndefensie. Zij had ook haar invloed op de globale ontwikkeling van Gallia en Germania Inferior. Zij vormde tot ver in de 3de eeuw de grondslag voor de *Pax Romana*. Hoe de Romeinen dit zagen, formuleert Tacitus⁵⁹ bij monde van Cerialis in een vergadering met Treveri en Lingones in Trier als volgt:

‘Tirannie en oorlogen zijn er steeds geweest in de Gallische landen totdat julie tot ons recht zijn overgegaan. Wij van onze kant, hoewel wij zo vaak werden

uitgedaagd, hebben jullie overeenkomstig ons recht van de overwinning slechts dat opgelegd, wat ons moest toelaten de vrede te beschermen. Want rust voor de volkeren is niet mogelijk zonder een gewapende macht, een gewapende macht niet zonder soldij, soldij niet zonder heffingen. Al het overige is voor jullie en voor ons op gelijke wijze weggelegd. Jullie zelf staan zeer vaak aan het hoofd van onze legioenen, jullie zelf waren verantwoordelijk voor het bestuur van deze en andere provincies. ... Maar wanneer de Romeinen zouden verdreven zijn, wat de goden hopelijk verhinderen, wat anders kan daaruit voortvloeien dan oorlogen tussen alle volkeren onderling.'

De *Pax Romana* was duidelijk een gewapende vrede. Deze idee was niet nieuw. De *Res Gestae*, de Ara Pacis en het forum van Augustus met de tempel van Mars Ultor waren de dragers van éénzelfde boodschap. De Romeinen waren er ondertussen in geslaagd de Rijn grens te stabiliseren. De druk van de Germaanse stammen nam geleidelijk af. Tegelijk oefenden de drie Gallische provincies niet langer invloed uit op het politieke gebeuren in Rome. En daarmee verdween klaarblijkelijk ook de aandacht van Vespasianus en de keizers van de Flavische dynastie voor de noordelijke provincies, de bestuurlijke reorganisatie van keizer Domitianus (81-96) ten spijt. Zo ontbreken in de Gallisch-Germaanse provincies de mijlpalen, die de uitbouw en het onderhoud van het wegennet illustreren, nagenoeg volledig voor de regeringsperiode van de Flavische keizers.⁶⁰ Van keizer Claudius (41-54) vond men 46 mijlpalen terug, waarvan tien in Gallia Belgica, Germania Inferior en Germania Superior, van Antoninus Pius (138-161) 55 waarvan zeven in de drie vernoemde provincies. Gallië krijgt trouwens maar weinig aandacht in de literaire bronnen waardoor een samenhangend historisch verhaal nagenoeg onmogelijk wordt. Slechts weinig feiten zijn bekend. Epigrafische teksten en archeologisch onderzoek vullen de leemte enigermate op.

De Flavische regeringsperiode was in zekere zin een overgangperiode waarin de *Pax Romana* tot volledige ontwikkeling kwam. Keizer Vespasianus voerde hierbij een voorzichtige politiek. De aanstelling van Gn. Iulius Agricola, de schoonvader van Tacitus, tot gouverneur van Aquitania tijdens de jaren 74-77 is hiervoor illustratief.⁶¹ Terwijl keizer Domitianus een belangrijke bestuurlijke hervorming doorvoerde, was de regering van Nerva (96-98) te kort om een daadwerkelijke invloed uit te oefenen. Toch is er sprake van enkele ongeregelde zaken aan de Rijn, zowel tijdens de bewindsperiode van Domitianus, als tijdens die van Nerva. In welke mate dat het leven in Gallia Belgica heeft beïnvloed, is echter niet duidelijk. De regeringen van Traianus (98-117), Hadrianus (117-138) en Antoninus Pius (138-161) kenden een economische voorspoed. Deze voorspoed werd gedragen door de welvaart in het hele Romeinse Rijk. Zowel in de steden als op het platteland was er een grote bouwacti-

viteit. Het grootste aquaduct van Lugdunum werd gebouwd tijdens de regering van Hadrianus. Forum Hadriani, het huidige Voorburg in Nederland, was vermoedelijk een keizerlijke stichting uit deze bewindsperiode. De bouwactiviteit wordt verder onder meer weerspiegeld in de wegeaanleg en de talrijke mijlpalen uit de regering van Antoninus Pius. Dit ondersteunt ons beeld van de groeiende ontwikkeling en welvaart van deze regio. Trouwens, een van de meest ambitieuze urbanistische projecten, met name de brug en de Barbarathermen in Trier, de zusterstad van Tongeren, dateren van de regering van Antoninus Pius.

Tijdens de bewindsperiode van Antoninus Pius beleefde Gallia Belgica zijn grootste bloei. Zijn lange regering, die door vrede werd gekenmerkt, wordt wel eens het hoogtepunt van de gouden eeuw van het *Imperium Romanum* genoemd. Maar ver weg, diep in Germania, waren er de eerste tekenen van de naderende onrust. De druk van de stammen daar nam geleidelijk toe. Aan de *limes* was hiervan vooralsnog niet direct iets te merken. De eerste ongeregeldeheden vonden pas plaats onder de volgende keizer, Marcus Aurelius (161-180), en wel aan de Donau, honderden kilometers verder. Hier voerden de Romeinse legioenen tijdens de regering van deze keizer een bittere strijd met de Marcomanni en de Quaden. Aan de buitenlandse politiek, zoals die tot dan werd gevoerd, kwam een einde. Tussen 165 en 167 doorbraken de Chatti de Rijn grens en vielen in 170 Gallia Belgica binnen. De Chauci maakten tussen 172 en 174 met hun schepen de kustgebieden van Noord-Gallië onveilig.⁶² Zij verwoestten er steden en dorpen. De archeologie toont aan dat deze periode van een cruciale betekenis was voor onze gewesten. De laatste jaren worden trouwens in steeds meer nederzettingen sporen aangetroffen van grootschalige branden. In Amiens, Bavay, Tienen en Tongeren vonden de archeologen brandlagen uit de tweede helft van de 2de eeuw terug. Terwaan, de hoofdplaats van de Morini, werd zwaar geteisterd. In Arras, de hoofdstad van de Atrebatens, kwamen op diverse plaatsen enorme brandlagen aan het licht. De archeologen dateren die in de periode tussen 160 en 180. Velzeke werd zo zwaar getroffen dat de *vicus* nooit nog het vroegere welvaartspeil bereikte. En ook de talrijke muntschatten, waaronder deze van Liberchies, wijzen op een erg onrustig klimaat. Misschien reikten deze rooftochten verder dan tot nog toe op grond van de schaarse bronnen werd aangenomen. Als reactie hierop rekruteerde Didius Iulianus, die op dat ogenblik in Gallia Belgica *legatus Augusti pro praetore* was, hulp troepen en richtte hij militaire steunpunten op om de regio onder controle te houden. De versterkingen van Maldegem, Aardenburg en misschien ook van Oudenburg klimmen tot deze periode op. De Romeinse legerleiding liet het fort van Maldegem bouwen als een antwoord op de invallen van de Chauken. Het was een klein *castellum*, ingeplant op de rand van de zandstreek, boven op een hoge zandrug, niet zo ver van de toenmalige kustvlakte. In 175 verlieten de troepen

het kamp. De Chauci waren definitief verdwenen. Didius Iulianus, die onversaagd de campagnes tegen de invallers had geleid, verkreeg het consulaat. Men vermoedt dat Germaanse hulptroepen in het *castellum* waren gekazerneerd. Het vierkante grondplan en de aanwezigheid van paarden verwijzen naar een *cohors equitata*, een eenheid die zowel uit voetvolk als uit ruiters bestond. Onwillekeurig doet dit denken aan de Tungri. Maar zeker is dit niet. In Trier werd tussen 160 en 180 de omwalling met de Porta Nigra gebouwd. Eenmaal het Romeinse leger de Chatti en de Chauci had overwonnen en de veiligheid had verzekerd, breekt opnieuw een tijd van economische bloei en welvaart aan. Onder meer Oudenburg kende een explosieve ontwikkeling. Archeologisch onderzoek ten zuiden van de nederzetting bracht een grafveld met een vierhonderdtal crematiegraven aan het licht. Zij konden allemaal vanaf de 2de eeuw worden gedateerd. Dit neemt niet weg dat sedert Antoninus Pius een ontwikkeling was begonnen die niet zou eindigen voor Rome volledig op de knieën lag. Die korte zwakte aan de Rijnlimes tijdens het bewind van Marcus Aurelius was het eerste signaal van wat komen zou.

Maar dit was niet alles! De regering van keizer P. Helvius Pertinax lijkt een voorteken voor de nefast groeiende invloed van het Romeinse leger op het keizerschap. In 193 tot keizer uitgeroepen door de soldaten werd hij nog datzelfde jaar door de *praetoriani* uitgeschakeld omdat hij de tucht probeerde te herstellen. Zijn moordenaar was de Tunger Tausius. Ook de eerste regeringsjaren van Septimius Severus (193-211), de opvolger van Pertinax, waren niet zonder problemen. Op 9 april 193 was hij door zijn troepen tot keizer uitgeroepen en hij had de onvoorwaardelijke steun van het Rijn- en Donauleger. De houding van Clodius Albinus en het leger van Britannia was echter niet duidelijk. Daarom bood Septimius Severus hem de titel van *caesar* aan. In 195 bereikte de rivaliteit tussen de keizer en Clodius Albinus een eerste hoogtepunt. Begin december 195 liet Severus zijn rivaal en diens medestanders door het leger tot vijanden van de staat verklaren. De Britse troepen riepen Clodius Albinus in 196 tot keizer uit. Ook Gallië koos de zijde van de troonpretendent. De beslissende veldslag vond plaats bij Lyon op 19 februari 197. Clodius Albinus werd verslagen en kwam tijdens zijn vlucht om het leven. De zegevierende troepen plunderden Lyon en staken de stad in brand.⁶⁵ Ook de plaatselijke aardewerkfabrieken werden zwaar getroffen en zouden zich niet meer herstellen.

Crisis tijdens de 3de eeuw

Tijdens de opeenvolgende regeringen van de Severi bleef de situatie aan de noordgrens van het rijk min of meer stabiel. Toch was de bewindsperiode van deze keizers erg belangrijk. De *Constitutio Antoniniana* van keizer Caracalla kende in 212 aan alle vrije inwoners van het *Imperium Romanum* het Romeinse burgerrecht toe.⁶⁴ In 215 trachtte dezelfde keizer door de invoering van de antoninianus, een nieuwe zilveren munt met de waarde van twee denarii, de economische recessie een halt toe te roepen. Dit betekende het definitieve einde van het muntsysteem dat keizer Augustus twee eeuwen vroeger had ingevoerd. De voortdurende ontwaarding van de munten werd een constante in het Romeinse muntwezen met alle gevolgen vandie voor de economie.

Na de dood van keizer Alexander Severus in 235 braken voor het *Imperium Romanum* onrustige tijden aan. Ook voor de Lage Landen wordt de tweede helft van de 3de eeuw een tijd van terreur en rampspoed. Aan de basis van deze malaise lag op de eerste plaats de teloorgang van het centrale gezag in Rome. Talrijke burgeroorlogen en een voortdurende troonstrijd waren de tekenen van die tijd. Tussen 235 en 285 kunnen wij vijftig keizers en troonpretendenten tellen. Een verminderde aandacht voor de verdediging van de rijksgrenzen was hiervan het rechtstreekse gevolg. De verzwakking van het Romeinse gezag en het feit dat de keizers en de troonpretendenten in hun voortdurende strijd om de heerschappij zonder aarzelen troepen aan de rijksgrenzen onttrokken, creëerden een unieke gelegenheid voor de Germaanse stammen. Zij profiteerden van de fundamentele verzwakking van de *limes* en vielen in verschillende golven het rijk binnen. Deze invallen, zowel over land als over zee, waren echte strooptochten. Zij betekenden het einde van de *Pax Romana*.

Over deze woelige periode licht niet enkel de schriftelijke overlevering ons in. Ook de archeologische nalatenschap toont duidelijk hoe indringers de *limes* herhaalde malen doorbraken. De eerste slachtoffers vielen onder de burgerbevolking. Een opgraving in Krefeld-Gellep bracht in 1981 verscheidene bijzondere graven van mensen en paarden aan het licht. Zij lagen in snel gegraven kuilen, en grafgiften ontbraken volledig. Zij hadden klaarblijkelijk tijdens een gevecht de dood gevonden. In het plaatselijke *mithraeum*, het heiligdom ter ere van de Perzische licht- en zonnegod Mithras, troffen archeologen de stoffelijke resten van zestien personen en twee paarden aan. Onder de doden bevonden zich vrouwen en kinderen. Geen van allen waren een natuurlijke dood gestorven. Ook zij waren de vermoedelijke slachtoffers van schermutselingen. Sommige overledenen droegen nog enkele objecten bij zich. Een vrouw omklemde een stoffen buideltje met vier zilvermunten. De jongste munt werd tijdens de regering van keizer Valerianus (254-260) geslagen. Deze graven kunnen wij zonder twijfel in ver-

band brengen met de eerste Frankische invallen kort na het midden van de 3de eeuw. Minder spectaculair maar even dramatisch zijn de vondsten van stoffelijke resten in Velzeke en Aardenburg. In Tongeren ten slotte troffen de archeologen op het zuidwestelijke grafveld lijken aan die zonder al te veel zorg aan de aarde waren toevertrouwd. In de nabijheid lagen paardenskeletten in kuilen. En op de bodem van de waterput van het *horreum* lagen skeletten van kinderen en volwassenen samen met het gebeente van een paard. Vooral 258-289 was een echt rampjaar. De Franken trokken ten noorden en ten zuiden van Keulen de Rijn over, overrompelden Germania Inferior, verwoestten talrijke militaire kampen en burgerlijke nederzettingen en drongen ten slotte door tot in Spanje. De veelvuldige vondsten van muntschatten, van verlaten villa's en van verwoestingen in nederzettingen wijzen inderdaad op een zeer onrustige en woelige fase in de geschiedenis van de Germaanse en Gallische provincies.

Over deze eerste invallers is weinig bekend. De stammen worden Germanen en Franken genoemd. Zij verschijnen voor de eerste maal in de *Vita Aureliani* die samen met andere

Tongeren: noodbegravingen op het zuidwestelijke grafveld uit de tweede helft van de 3de eeuw (PGRM)

keizersbiografieën deel uitmaakt van de *Historia Augusta*. De mythologie laat de Franken afstammen van de Trojanen. Volgens Gregorius van Tours (538?-594), auteur van een *Historia Francorum* en hiermee de eerste geschiedschrijver van de Franken, waren zij afkomstig van Pannonia en vestigden zij zich van daar uit in de Rijnstreek. Al bij al is zijn informatie over de oorsprong van dit volk erg onnauwkeurig. Ook de *Tabula Peutingeriana*, een middeleeuwse kopie van een Laat-Romeinse kaart uit de 4de eeuw, situeert de Franken in de Rijnstreken. Nu wordt algemeen aanvaard dat de Franken uit een amalgaam van verschillende volkeren bestonden die waren gevestigd aan de beneden-Rijn. Hiertoe behoorden onder meer de Saliï, de Chamavi, de Chattuarii en de Bructeri.

De eerste Frankische raids maakten aan het Romeinse bewind duidelijk dat de grenzen van het Imperium erg kwetsbaar waren geworden en dat in de Gallisch-Germaanse provincies bijzondere maatregelen noodzakelijk waren. Onder meer de kustgebieden kregen met strooptochten af te rekenen. De bloeiende handelsnederzetting in Brugge werd als gevolg van de Germaanse invallen omstreeks die tijd opgegeven. De zee bleek niet steeds een bondgenoot. Postumus (260-269) heeft het tij even kunnen keren. Deze Gallische keizer was waarschijnlijk van Bataafse afkomst. Als *restitutor Galliarum* had hij in 260 de macht naar zich toe getrokken en legde daarmee de basis voor een rijk dat tot in 273 zou blijven bestaan. Uit zijn muntslag en de titels die hij voerde, blijkt dat hij zich helemaal als een Romeinse keizer presenteerde. Hij voerde een politiek gericht op het herstel van de oude grenzen en van de vroegere welvaart. Hij slaagde erin de Frankische invallen gedurende een korte tijd te bedwingen. In 268 vermoordden woedende soldaten Postumus omdat zij Mainz niet mochten plunderen. Na zijn dood begonnen de invasies opnieuw. In de periode 268-270 werd de kustvlakte ontruimd. De kampen van Oudenburg en Aardenburg zouden het wel nog even uithouden. Maar circa 275 gingen ook zij ten gronde. In 275-276 volgden de zwaarste invallen sedert lange tijd. Franken en Alamannen doorbraken de grens. Trier, Tongeren, Nijmegen, Doornik, vrijwel alle grote *vici* en een groot deel van de *villae* werden platgebrand en complete streken werden ontvolkt. Deze benden spaarden geen enkele regio.

Keizer Probus (276-282) stelde opnieuw orde op zaken. In de *Vita Probi* verhaalt Flavius Vopiscus van Syracuse⁶⁵ dit als volgt:

‘Nadat dit gebeurd was (namelijk de officiële erkenning van Probus door de senaat) trok hij met een geweldig leger naar Gallië, dat na de moord op Postumus geheel in gisting was geraakt, maar na de dood van Aurelianus door de Germanen was bezet. Hij heeft daar echter zo talrijke gevechten gevoerd en met zoveel succes, dat hij op de barbaren zestig steden terug veroverde en verder alle buit. En hoewel ze al op onze oever, ja zelfs rustig door heel Gallië zwierven, heeft hij ongeveer

400.000 man gedood die Romeins gebied in bezit hadden genomen en de rest over de Neckar en de Elbe teruggejaagd. Zoveel buit heeft hij op de barbaren gehaald, als zij zelf de Romeinen hadden ontstolen. Tegenover de Romeinse steden bouwde hij op barbaarse grond vestingen, en hij legde daar garnizoenen in'.

Deze eerste invasies waren echte strooptochten. De invallers hadden meestal niet de bedoeling zich blijvend in onze gewesten te vestigen. Aan het einde van de 3de eeuw was Gallië een verwoeste provincie met vernielde stedelijke agglomeraties, dorpen en landbouwdomeneinen.

Van herstelbeleid tot ontbinding

Met de regering van keizer Diocletianus (284-305) breekt een periode aan die wordt gekenmerkt door wisselde kansen. Sterke Romeinse invloed wisselt af met zwakte en op iedere zwakte reageerden de vrije Germaanse stammen meestal onmiddellijk met plunderingen en invallen. Keizer Diocletianus voerde een krachtig herstelbeleid. De grondslag van het bestuur werd de tetrarchie waarbij het rijk onder twee Augusti en twee Caesares werd verdeeld. Ieder van de vier bewindslieden droeg de verantwoordelijkheid voor een deel van het Imperium. Het bestuur van onze gewesten werd waargenomen door Maximianus die een groot deel van zijn energie diende te steken in de verdediging van de *limes*. Wij mogen aannemen dat het Romeinse oppercommando reeds vanaf de eerste invasies met de bouw van nieuwe versterkingen rekening hield. De kwetsbare Rijn grens maakte defensiewerken in de diepte in ieder geval noodzakelijk. De versterkte posten langs de weg van Keulen over Tongeren naar Bavay zijn het best bekend. Zij functioneerden waarschijnlijk als een soort wachtposten gecombineerd met versterkte opslagplaatsen. In tweede instantie maakte Diocletianus een aanvang met de hervorming van het leger. Opvallend is de germanisering van de troepen. Dit fenomeen was niet nieuw. Maar de onophoudelijke oorlogen van de 3de eeuw verplichtten de keizers er toe de ontstane hiaten op te vullen met Germaanse rekruten. Zij behielden gedeeltelijk hun traditionele bewapening en strijdwijze. Ondertussen behartigden Constantius Chlorus en Maximianus de verdediging van de grenzen en de oorlogvoering tegen de invallers terwijl Carausius, een Menapiër van geboorte, de leiding had gekregen over de *classis Britannica*, de Britse vloot. Als commandant van de vloot behaalde hij tussen 283 en 285 schitterende overwinningen op de piraten van de Noordzee. In 287 trok Carausius echter zelf de macht naar zich toe en vestigde zijn rijk in Britannia. De troepen van de usurpator bestonden volgens de panegyricus voor een belangrijk deel uit Franken die hij eerst op zee had overwonnen en vervolgens in dienst

had genomen. In 296 brak Constantius Chlorus de macht van Carausius definitief. De overige acties tegen de Germanen waren ook succesvol zoals blijkt uit de panegyricus, in 291 door Mamertinus gehouden ter ere van Maximianus⁶⁶:

‘Ook wat geschied is uit ontzag voor uw wapenen, als het ware resultaat van uw oorlogvoeren, ga ik voorbij, namelijk het feit dat de Franken met hun koning kwamen om vrede vragen.’

In een lofredde die in 297 werd gehouden ter verheerlijking van Constantius Chlorus, lezen wij het volgende⁶⁷:

‘Die streek, die de Schelde in zijn kromme loop doorstroomt en die de Rijn omvat tussen zijn twee armen, herwonnen en schoongeveegd door uw goddelijke acties, o Caesar...’

De overwonnen Franken werden naar verschillende streken binnen het Romeinse Rijk gedeporteerd en verplicht de verlaten landerijen te bewerken.

In 305 deed Diocletianus afstand van de troon. Dit betekent in feite ook het einde van de tetrarchie. In 312 versloeg Constantijn (306-337) immers Maxentius in de veldslag bij de Milviusbrug en verwierf zo de alleenheerschappij. Van zodra hij in 306 aan de macht kwam, was Constantijn verplicht om opnieuw tegen de Franken ten strijde te trekken. Op de eerste plaats zorgde hij voor de consolidatie van de heroveringen van zijn vader. Dit gebeurde onder meer door het bouwen van een vaste brug over de Rijn bij Keulen en de stichting van Divitia, het huidige Keulen-Deutz. Hiervoor moest Constantijn echter ook de stammen over de Rijn binnen hun eigen territorium bestrijden. De opstanden van de Germanen werden door de keizer brutaal onderdrukt. Een panegyricus uit het jaar 310 vertelt ons hierover het volgende⁶⁸:

‘Gij hebt bewerkt door het aanrichten van verwoestingen in het land der Bructeri, dat de wilde barbaren op de knieën gedwongen werden, en dat de vijanden niet alleen de dood van hun koningen betreurden.’

Een globaal overzicht van de krijgsgebeurtenissen tijdens het jaar 321 somt de verschillende stammen op waartegen Constantijn ten strijde trok: de Bructeri, de Chamavi, de Cherusci, de Lanciones, de Alamanni en de Tubantes.⁶⁹ De legerhervormingen die keizer Diocletianus reeds had aangevat en die tot doel hadden de mobiliteit en het dynamisme van de troepen te bevorderen, werden voortgezet. De germanisering van het leger zette zich door. De verdedigingslinie langs de kust, de Litus Saxonicum, en

de verdedigingslinie langs de weg Keulen-Tongeren-Bavay-Boulogne-sur-Mer kregen spoedig vaste vorm. Inmiddels waren de Frankische invallen niet tot strooptochten beperkt gebleven. Vanaf de 4de eeuw hadden zij ook een aanzienlijke migratie tot gevolg. In 310 werden zelfs krijgsgevangenen van over de Rijn naar verlaten domeinen in Belgica Secunda en Germania Secunda gedeporteerd.

De opvolger van Constantijn, keizer Constans (337-350), ondervond opnieuw ernstige moeilijkheden vanwege groepen invallers. De schriftelijke bronnen berichten dat de Franken vanaf circa 340 weer in beweging waren. Aan deze situatie heeft de Romeinse overheid blijkbaar niet dadelijk het hoofd kunnen bieden. Tekenend hiervoor is een redevoering die Libanius in 348-349 hield.⁷⁰ De vrede met de Franken waarvan sprake is, werd nergens toegeschreven aan een schitterende overwinning van de keizer, maar leek veeleer een gevolg van concessies vanwege de Romeinen. Toen keizer Constans tijdens een legeropstand in 350 werd vermoord, volgden opnieuw grootscheepse invallen. De verbonden troepen van de Franken en de Alamannen verpletterden de Romeinse strijdkrachten. De jaren omstreeks 355 kunnen wij vergelijken met de crisisperiode van 275 en met die van 406. De archeologie illustreert op een zeer treffende wijze de catastrofe. De vondsten van muntschatten en de sporen van verwoestingen wijzen op een grote onrust.

Julianus, die later keizer werd, heeft aan deze invallen een tijdelijk einde kunnen maken. Eerst heeft hij de rust binnen de grenzen hersteld. In 356 versloeg hij de Alamannen in Straatsburg en heroverde hij Keulen. In 357-358 veroverde zijn generaal Severus twee *castella* langs de Maas die door Franken werden bezet. Tijdens het voorjaar van 358 vindt in Tongeren de ontmoeting tussen Julianus en de Franken plaats. Ammianus Marcellinus verhaalt als volgt⁷¹:

‘Hij richtte zich het eerst van allen tot de Franken, wel te verstaan die Franken, welke men gewoonlijk Saliërs noemt. Zij hadden het verstaan een tijd tevoren in de gouw Toxandria, op Romeins gebied, zich brutaalweg metterwoon te vestigen. Toen hij (Julianus) in Tongeren gekomen was, kwam hem daar een gezantschap van de Saliërs tegemoet. Deze gezanten liet hij, met geschenken beladen, weggaan. Snel als de wind volgde hij hen, toen zij vertrokken waren, terwijl hij Severus liet oprukken langs de oever (van de Rijn). Zo viel hij hen plotseling allen aan, sloeg hen gelijk een bliksemschicht neer. Zij smeekten meer dan dat zij weerstand boden en toen ze zich met hun bezittingen en hun kinderen aan hem overgaven, nam hij hen onder zijn bescherming, daarmee het resultaat van de overwinning aanwendend om zijn genade te tonen, wat hem zelf tot voordeel strekte.’

Deze Saliërs maakten waarschijnlijk gebruik van de troebele situatie ten gevolge van de usurpatie van Magnentius in de jaren 350-353 om ook hun gebied over Toxandria uit te breiden. Hierdoor hadden zij het verdrag, dat zij vermoedelijk omstreeks 341 met de Romeinen hadden gesloten, gebroken. Het verdrag werd niet vernieuwd. Wel mochten zij zich blijvend in Toxandria vestigen. In 360 werd Julianus keizer. Op een inscriptie uit het jaar 361-362⁷² werd hij wegens zijn successen in de strijd tegen de invallers met de eretitels Germanicus Alamanicus Franciscus vereerd. In 363 sneuvelde Julianus echter in de oorlog tegen de Perzen.

Het werk van keizer Julianus hield niet lang stand. Kort na zijn dood begonnen de invasies opnieuw en de toestand in onze gewesten verslechterde aanzienlijk. Ammianus Marcellinus is een belangrijke bron voor deze gebeurtenissen⁷³:

‘De Franken en de Saksen, hun naburen, teisterden echter de streken van Gallië, waar zij allen konden uitbreken, over land of over zee, terwijl ze verschrikkelijk plunderden en brandden en alle gevangenen vermoordden.’

In een andere passage verhaalt deze geschiedschrijver hoe de Saksische troepen in 370 bij Deuso op een bloedige wijze werden verslagen. In Hieronymus' *Chronicon* wordt deze veldslag eveneens vermeld, maar veel soberder. Het laatste kwart van de 4de eeuw was een moeilijke tijd. Interne moeilijkheden verzwakten verder de Romeinse macht in Gallië. De invallen verergerden deze toestand in hoge mate. Niettemin slaagde het Romeinse bestuur er telkens in zich te herstellen. Hiervoor deed het wel een beroep op 'buitenlandse' officieren. Zo kon de Frankische generaal Arbogastus de grenzen van Noord-Gallië herstellen. In 406 vond de catastrofe van de Sint-Sylvesternacht plaats. Bij massale invallen van Germanen, Vandalen, Sueven en Burgonden werd de Rijn-grens bij Mainz doorbroken en werden grote delen van het Romeinse grondgebied door binnendringende stammen overstroomd. Keulen en Trier ontsnapten wel aan de totale verwoesting. Maar de Romeinse troepen waren te onmachtig om de moordende benden tegen te houden. In 410 veroverde Alaric Rome. Na deze invasies kon de Romeinse macht zich niet meer herstellen.

In het noorden van Gallië groeide tijdens de 5de eeuw langzaam de macht van de Franken. De geschiedschrijver Gregorius van Tours schetst de opgang van de Frankische koning Chlodio tijdens de eerste helft van die dramatische eeuw. Deze versloeg de Romeinen bij de stad Kamerijk-Cambrai en breidde hierna zijn macht uit tot aan de Somme. De Franken werden stilaan de belangrijkste factor in Gallië. Zelfs een nederlaag die zij volgens Sidonius Apollinaris tussen 440 en 450 tegen het Romeinse leger onder leiding van Aëtius leden, mocht hieraan niets veranderen. En hoewel Germaanse vorsten hun diensten aan Rome bleven aanbieden, gingen zij steeds gemakkelijker een

onafhankelijke positie innemen. Een mooi voorbeeld hiervan is Childeric, Frankisch koning en tegelijk Romeins officier. De verhalen over deze vorst horen grotendeels thuis in de sfeer van de legenden. Zo behoort hij tot het geslacht van de legendarische koning Meroveus die zelf een zoon van Chlodio zou zijn. Hij sloot een politieke en militaire alliantie met de Romeinse veldheer Aegidius voor wiens rekening hij in 463 streed tegen de Wisigoten. Deze alliantie leverde hem een groot prestige op. Vanuit Turnacum (Doornik), sinds het einde van de 3de eeuw de hoofdstad van de vroegere *civitas Menapiorum*, liet hij zijn gezag gelden. Van de laatste tien jaar van zijn leven is weinig geweten. Enkel een brief aan Clovis toont aan dat hij in onze gewesten een onmiskenbare rol heeft gespeeld. Welke gebieden Childeric heeft gewonnen, is niet bekend. Maar zijn deelname aan Romeinse veldtochten heeft hem wel territoriale winst opgeleverd. Zijn opvolger Clovis bouwde het Frankische Rijk uit tot een ware grootmacht. Childeric was hiervan echter wel de wegvoorbereider. In de Frankische sagen gold hij als de dapperste krijger van zijn tijd. In 481 of 482 stierf Childeric. Zijn graf, uitzonderlijk door de rijkdom ervan, werd in 1653 in Doornik ontdekt. Inmiddels had Odoaker in 476 de macht van Romulus Augustulus, de laatste keizer van Rome, overgenomen. De val van het West-Romeinse Rijk was een feit. Een nieuw tijdperk kon beginnen.

De Romeinse wereldorde

De Pax Romana en de Romeinse politiek in Gallië

Keizer Augustus en de Lage Landen

In 13 v.C. keerde keizer Augustus na een reis naar Gallië terug naar Rome. Hij verbleef er tussen 16 en 13 v.C. om er de staatszaken, die door de nederlaag van M. Lollius klaarblijkelijk erg waren gehypothecerd, te behartigen. Een verwijzing naar deze feiten treffen wij ook aan in de *Res Gestae* van Augustus:

‘Op gezag van de senaat werd mij een deel van de praetoren en volkstribunen samen met de consul Q. Lucretius en de voornaamste mannen naar Campanië tegemoet gezonden. Dit is een eerbetuiging die tot op de dag van vandaag aan niemand, behalve aan mij werd toegekend. Wanneer ik tijdens het consulaat van Ti. Nero en P. Quintilius (13 v.C.) uit Spanje en Gallië naar Rome terugkeerde, nadat ik in deze provincies op een voorspoedige wijze de staatszaken had behartigd, besloot de senaat voor mijn behouden terugkeer een altaar ter ere van de *Pax Augusta* te wijden bij het Marsveld en verordende dat de magistraten, de priesters en de Vestaalse maagden hierop jaarlijks een offer zouden brengen.’¹

Even later omschrijft Augustus dit uitdrukkelijk. Hij bracht de Gallische provincies tot vrede en ze legden aan hem de eed van trouw af. In de woorden van Augustus komt dit neer op de aanvaarding van de Romeinse heerschappij.² In één adem voegt hij er aan toe dat hij Germania, een gebied dat zich tot aan de Elbe uitstrekte, pacificeerde. Of Augustus ook daadwerkelijk in Gallië is geweest, weten wij niet. Maar de maatregelen die hij trof, waren voor de Lage Landen van cruciaal belang. De beslissing van de Romeinse senaat om de behouden terugkeer van de keizer te vieren met de bouw van de Ara Pacis kan nauwelijks een toeval worden genoemd. Is het overmoedig te stellen dat de boodschap van de Ara Pacis ook betrekking had op de vrede in de provincies, in het bijzonder de Tres Galliae? Het lijkt ons van niet. Immers, Augustus zelf koppelde in de geciteerde tekst uit de *Res Gestae* zijn terugkeer uit Spanje en Gallië aan de beslissing van de senaat.

De bronzen pijlers met de tekst van de *Res Gestae* stonden oorspronkelijk voor het mausoleum van Augustus op het Marsveld in Rome. Het Marsveld lag buiten het *pomerium*, de heilige grens van de stad. Het was een vlak terrein, op dat ogenblik zo goed als onbebouwd en bovendien geen eigendom van Augustus. Noordelijk van het Marsveld strekte zich het grafveld uit. Westelijk stroomde de Tiber die een van de belangrijkste invalswegen van Rome was. De oostzijde werd afgeboord door de Via Flaminia, de huidige Via del Corso. Augustus had hier één groot dynastisch complex voor ogen. Binnen dit complex worden wij geconfronteerd met een site waarvan drie belangrijke componenten deel uitmaakten: het mausoleum met de *Res Gestae* en het *ustrinum* (de brandplaats), de Ara Pacis en het Horologium Augusti. Dit 'grafpark' was permanent voor de bevolking van Rome opengesteld. De site vertoont een merkwaardige samenhang. Mausoleum en Ara Pacis werden immers via het Horologium Augusti met elkaar verbonden en vormden zo een fundamentele eenheid. De figuratieve tegenhanger van de *Res Gestae* is de Ara Pacis. Beide verwijzen naar de realisaties van de keizer en bevatten de kern van zijn boodschap. De idealen van de Republiek kunnen enkel worden gered door een sterk gezag. De vrede wordt verbonden met het bewind van Augustus en zijn opvolgers. Zij worden door de goden voorbestemd.

De *Pax Romana* werd in de provincies gerealiseerd door militaire actie. Een analyse van het Forum Augustum en de tempel ter ere van Mars Ultor in Rome bevestigt dit. Het Forum Augustum en het grafpark op het Marsveld vullen elkaar perfect aan. Beide monumenten leggen echter een heel ander accent. Het grafpark en in het bijzonder de Ara Pacis benadrukken de vrede. Het Forum Augustum en de tempel van Mars Ultor plaatsen die vrede in een militair kader. Augustus bestemde het forum voor bestuurlijke aangelegenheden. In de tempel van Mars Ultor werd beslist over oorlog en vrede en werden de buitenlandse vorsten ontvangen. Hier offerden magistraten vóór hun afreis naar de provincies en legden triomferende veldheren de *insignia* neer. Wapens uit alle landen, die de Romeinse soldaten buitmaakten, werden er bewaard.⁵ Het forum en de tempel verheerlijkten de overwinningen van Augustus. Hij breidde het rijk uit en overlaadde de provincies met weldaden. De kariatiden die de architraven boven de portieken ondersteunden, symboliseerden de volkeren die Augustus wegens hun *hybris*, hun overmoed, onderwierp.⁴ Het centrale vierspan met Augustus symboliseerde ten slotte de militaire triomf die gepaard ging met de zorg voor het rijk.

Wij kunnen een dergelijk communicatieconcept bezwaarlijk als triviale propaganda bestempelen. Reeds in 27 v.C. startte Augustus met de bouw van zijn mausoleum. In 14 n.C. legde hij de laatste hand aan de *Res Gestae*. Het betreft geen geïmproviseerd document van een oude man, maar een wel doordachte tekst van een staatsman die aan het einde van zijn leven een duidelijke boodschap wilde brengen. Tussen de aanvang van de bouw van het mausoleum en de eindredactie van de *Res Gestae* ligt een tijd-

spanne van veertig jaar. Bovendien toont de merkwaardige inhoudelijke eenheid van Marsveld, Forum Augustum en *Res Gestae* aan dat het politieke concept, dat achter deze boodschap school, weldoordacht was en dat de uitvoering hiervan, zeker tijdens het leven van Augustus, consequent werd nagestreefd.

De geschriften van de auteurs uit de Oudheid getuigen van dezelfde geest en laten er beslist geen twijfel over bestaan. De dichter P. Vergilius Maro (70-10 v.C.) is hiervan een mooi voorbeeld. Kort na de slag bij Actium in 31 v.C. begon hij in opdracht van Augustus met het schrijven van de *Aeneis*, een groots epos dat de tegenhanger moest worden van Homeros' *Ilias* en *Odyssee*. De *Aeneis* verhaalt de omzwervingen van de held Aeneas na de ondergang van Troje en zijn lange strijd in Italië om zijn goddelijke opdracht te kunnen voltooien: de stichting van Rome, de stad die het centrum zou worden van het machtige *Imperium Romanum*. Naast een lofzang op de grootsheid van Italië en het Romeinse Rijk is dit epos ook een sublieme hulde aan het adres van Augustus. Eén passage hierin is voor ons betoog essentieel. In boek zes reist Aeneas naar de onderwereld en ontmoet er zijn overleden vader Anchises. Deze voorspelt aan de held in een beroemde rede de toekomstige grootheid van Rome. Hij toont hem onder de schimmen de lange rij nakomelingen: de koningen van Alba en Longa, het geslacht der Iulii waartoe – en dit is niet onbelangrijk – ook Caesar en Augustus behoren⁵. De standbeelden van deze uitmuntende mannen stonden op het Forum Augustum. Dit kan men moeilijk zuiver toeval noemen. De missie van Rome is voor Anchises duidelijk en wordt als volgt verwoord:

‘Maar gij, Romein, bedenk dat gij de volken onder uw hoge heerschappij moet dwingen want dat zal uw genie zijn: aan de vrede een vaste wet opleggen, wie overwonnen zich op genade overgaven, sparen, en helemaal te neer slaan die u tarten.’⁶

Bijna drie eeuwen later noemt Herodianus (circa 165-circa 250) de onderwerping van de barbaren en de uitbreiding van het Romeinse Rijk de voorwaarde voor de roem en de glorie van de keizer.⁷ Wij mogen vanuit het karakter van het vroege Principaat niet uit het oog verliezen dat Augustus nooit de volledige impact op de politieke besluitvorming had. In nog sterkere mate dan Caesar was Augustus van bij de aanvang van zijn bewind gedwongen de publieke opinie te beïnvloeden, de scherpe kantjes van zijn politieke optreden te verbergen, overtuigende argumenten te gebruiken om zijn streven en aanspraken te legitimeren en zijn politieke basis te verbreden. Het mag dus niet verwonderen dat Augustus al die jaren zo doordacht zijn politieke communicatie voerde. Het resultaat daarvan mag er dan ook wezen. Men mag gerust spreken van de creatie van een ideologie: de ideologie van de vrede en de ideologie van de zege. De vrede wordt ge-

realiseerd via militaire overheersing.⁸ Maar het was volgens Tacitus een bloedige vrede en hij verwijst in één adem naar de nederlagen van Lollius en Varus.⁹ De historicus formuleert bij momenten een striemende aanklacht aan het adres van Augustus. Iedere tegenstand was weliswaar gebroken. Aan de handen van de vredesengel kleefde echter bloed. De Germaniapolitiek had veel levens gekost, ook van Romeinse soldaten. In relatie tot Augustus' politiek met betrekking tot Gallië en de Rijnregio kunnen wij niet anders dan besluiten dat deze repressief was. De politieke communicatie van de keizer laat verder op geen enkel ogenblik toe te overwegen dat deze bewindsman de militaire bezetting van het vrije Germania heeft losgelaten. Integendeel, de verovering van Germanië tot aan de Elbe lijkt een constante te zijn geweest in zijn buitenlandse beleid. Die betrachting beïnvloedde de geschiedenis van de Lage Landen tijdens de eerste decennia van onze tijdrekening diepgaand.

De ideologie van de *Pax Augusta* zet zich verder in de *Pax Romana*. De bevolking van de Lage Landen accepteert langzaam de cultuur van de Romeinen. Galliërs worden Gallo-Romeinen. Tacitus beschreef in *Agricola* de *Pax Romana* en de bijhorende romanisering wel op een zeer kritische wijze. De tekst heeft betrekking op Britannia maar is evenzeer van toepassing op Gallia Belgica.

'Want opdat de bewoners, die wild en verspreid leefden en dus krijgszuchtig waren, door spelen zouden wennen aan rust en vrede, spoorde hij (*Agricola*) hen met persoonlijke aanmoediging en officiële hulp aan om tempels, fora en huizen te bouwen, terwijl hij de ijverigen prees en de tragen berispte. Op die manier maakte de dwang plaats voor de wedijver om lof. Verder liet hij de kinderen van de vooraanstaanden onderwijzen in de vrije kunsten en hij verklaarde de natuurlijke begaafdheid der Brittanniërs te verkiezen boven de aangeleerde bekwaamheden der Galliërs, zodat zij, die kort tevoren van de Latijnse taal niets wilden weten, ernaar streefden om die vloeiend te spreken. Zelfs onze klederdracht geraakte toen in ere en de toga werd veelvuldig gedragen. Langzamerhand liet men zich dan ook verleiden tot het lokkende genot, tot zuilengangen, badinrichtingen en weelderige feesten. En dit alles heette bij die argeloze lieden "beschaving", terwijl het in werkelijkheid een onderdeel van hun slavernij uitmaakte.'¹⁰

Soortgelijke gedachten, maar minder uitgesproken, verwoordde Tacitus onder meer ook bij monde van de Bataafse leider Civilis.¹¹ De geciteerde passage mogen wij uiteraard niet al te letterlijk nemen. Maar zij illustreert wel hoe de Romeinse bewindvoerders en ook de andere leden van de aristocratie Augustus' politiek interpreteerden. Het archeologische onderzoek van de steden en de landelijke centra bevestigt de maatschappelijke veranderingen. Met de *Pax Romana* realiseerden de Romeinen een nieuwe wereldorde.

Cruciaal hierin is het romaniseringsproces waarbij de inheemse bevolking werd gestimuleerd de Romeinse culturele invloeden te assimileren. Bracht de nieuwe wereldorde wel vrede en welvaart in de Lage Landen, het bleef, Tacitus indachtig, hoe dan ook een geraffineerde vorm van overheersing.

De aanwezigheid van de keizer

De figuur van de keizer stond voor de eenheid van het Romeinse Rijk, en de keizer, zo leek het, was overal aanwezig, ook in de Gallische en Germaanse provincies. De munten en de teksten op monumenten die in Gallia Belgica werden gevonden, illustreren dit goed. Munten zijn een betaalmiddel en dus bedoeld om van eigenaar te wisselen en te circuleren. Zij zijn daarom uiterst geschikt om een politieke boodschap te verspreiden en een ideologie uit te dragen. C. Iulius Caesar was de eerste Romeinse politicus die zijn portret systematisch op munten plaatste en munten voor zijn politieke communicatie gebruikte. Onder meer zijn overwinning in de Gallische oorlogen heeft hij op die wijze wereldkundig gemaakt. Een denarius uit 46-45 v.C. stelt een *tropaeum* met Gallische wapens voor.¹² Aan de voet zitten twee gevangenen, een man en een vrouw. Hieronder staat de legende *CAESAR*. De boodschap is duidelijk: de Galliërs zijn overwonnen. Caesar is hiermee in zekere zin de grondlegger van de typologie van de keizersmunten. Hoe de keizerlijke propaganda werd gevoerd, blijkt ook duidelijk uit de volgende twee munten, die in Tongeren werden gevonden. De eerste munt is een *aureus* van Tiberius, geslagen in Lyon tussen 14 en 17 n.C.¹³ Op de voorzijde staat Tiberius afgebeeld, het gelauwerde hoofd naar rechts gekeerd. De legende gaat als volgt: *TI(berius) CAESAR DIVI / AVG(usti) F(ilius) AVGVSTVS*. Op de keerzijde zien wij een zittende Iustitia, naar rechts gekeerd. Zij verpersoonlijkt de Gerechtigheid. In de rechterhand houdt zij een scepter, in de linker een tak. De legende is: *PONTIF(ex) / MAXIM(us)*. In de naam en de titulatuur van de keizer ligt de ideologie van het Prinicpaat besloten. Een vertaling zegt slechts weinig over de werkelijke inhoud van dergelijke opschriften. Laten wij daarom de verschillende elementen even van naderbij bekijken. *CAESAR* is het oorspronkelijke *cognomen* van C. Iulius Caesar. Via adoptie werd het aan Octavianus overgedragen die het als *nomen gentilicium* droeg. Hierna volgde de filiatie: *DIVI AVG(usti) F(ilius)*: zoon van de goddelijke Augustus. Hiermee wordt verwezen naar de *consecratio* of de vergoddelijking van de keizer. Het was de taak van de dynastische opvolger om de *consecratio* van zijn voorganger te verzorgen. De troonopvolger, die door bloedverwantschap of adoptie tot de *familia* van de overleden keizer hoorde, noemde zich op die wijze zoon van de goddelijke. *AVGVSTVS*, hier gebruikt als *cognomen*, is de eretitel en bijnaam die de senaat op 16 januari 27 v.C. aan Octavianus verleende. De titel betekende zoveel als de gezegende, de geheiligde, de verhevene. Deze erfelijke titel werd door de keizers van de Iulisch-Claudische dynastie als *cognomen* gedragen. Het ambt van *PONTIFEX MAXI-*

MUS werd op 6 maart 12 v.C. aan Augustus toevertrouwd. Hierdoor was hij hogepriester en behoeder van de traditionele religie. Sedertdien hoorde de titel *pontifex maximus* tot de vaste bestanddelen van de keizerlijke titulatuur.

De tweede munt, een aureus van Vespasianus, werd geslagen in Rome tussen 75 en 79.¹⁴ Deze gouden munt werd vermoedelijk in 1930 in Tongeren gevonden. De voorzijde toont het gelauwerde hoofd van de keizer, gekeerd naar rechts. De legende luidt: *IMP(erator) CAESAR VESPASIANVS AVG(ustus)*. De keerzijde toont de verpersoonlijking van de Vrede. Zij houdt een tak in de linkerhand en een staf in de rechter. Als legende lezen wij *PAX AVGVST(a)*. Bekijkken wij opnieuw de legende van de munt. Karakteristiek voor de keizertijd is de titel *IMPERATOR*. Oorspronkelijk is dit een eretitel die door het leger en de senaat aan de veldheer werd gegeven na een roemrijke militaire overwinning. Normaal stond deze achter de eigennaam. Sedert Augustus werd deze eretitel als *praenomen* van de keizer gebruikt. Vanaf de Flavische dynastie is *CAESAR* niet langer het *nomen gentilicium*, maar een imperiale titel die de regerende keizer bij de adoptie verleende aan zijn troonopvolger. *AVGVSTVS* ten slotte werd vanaf Vespasianus de titel zelf voor keizer. Ook het beeld spreekt klare taal. De keizer is getooid met de laurierkrans, symbool van overwinning en eerbetoon. De *PAX AVGVST(a)* verwijst naar de Vrede waarvoor de keizer garant staat. Vergeten wij niet dat Vespasianus een einde maakte aan de onrust van het driekeizersjaar en de Batavenopstand.

De keizer werd ook vermeld in opschriften op mijlpalen, bouwwerken, basissen van standbeelden, votiefaltaren, in wijopschriften en ereopschriften. Vijf eeuwen keizerrijk leverden zowat 300.000 inscripties op. Deze opschriften bleken een uitstekend communicatiemiddel. Een mooi voorbeeld hiervan is het *miliarium* van Péronnes,¹⁵ gelegen in de *civitas Nerviorum*. De mijlpaal werd gevonden in 1979 op de grens van Binche en Morlanwelz, op de noordelijke rand van de 'chaussée Brunehaut'. Dit is de Romeinse weg Bavay-Tongeren-Keulen. De mijlpaal is 210 centimeter hoog. De tekst gaat als volgt:

'[*Imp(eratori)*] / *Caes(ari) T(ito)* / [*Ae*]lio *Hadr/iano Ant/onino Aug(usto)* / *Pio p(atri) p(atriciae) a Ba/g(aco) Ner(viorum) m(ilia) p(assuum) XXII.*'

'Aan *Imperator* Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, vader des vaderlands. Vanaf Bavay van de Nerviers 22 mijl.'

De inscriptie is gewijd aan Antoninus Pius (138-161). De keizerlijke titulatuur is slechts gedeeltelijk opgegeven. De eretitel *PATER PATRIAE*, vader des vaderlands, kwam op de hoger besproken munten niet voor. Deze werd op 5 februari 2 v.C. aan Augustus verleend. De verlening aan de keizer gebeurde op grond van zijn zorg ten aanzien van de

burgers. De hoofdstad van de Nerviers wordt met de volledige naam vermeld: Bagacum Nerviorum. De naam komt onder meer ook voor op zijde drie van het *itinerarium* van Tongeren en op de *Tabula Peutingeriana*. De mijlpaal kan worden gedateerd omstreeks 139, de eerste maal dat de titel *pater patriae* in de inscripties in relatie tot Antoninus Pius wordt vermeld. Omdat het opschrift de *tribunicia potestas* noch het consulaat opgeeft, is het niet mogelijk een nauwkeuriger datering naar voren te schuiven.

Mijlpalen of *miliaria* zijn over het algemeen grote, ronde zuilen, tot drie meter hoog, die werden geplaatst op een vierkante basis. De grote massa van de mijlpalen stamt uit de keizertijd, de periode dat het wegennet in de provincies werd uitgebouwd en vorm kreeg. De inscripties op deze mijlpalen zijn in zekere zin bouwopdrachten die informatie over het Romeinse wegennet geven. Zij waren erg gestandaardiseerd en werden op ooghoogte gebeiteld zodat de reiziger ze goed kon lezen. Wanneer de wegenbouwers een gedeelte van een nieuwe heirbaan hadden voltooid, richtten zij een mijlpaal op, iedere mijl opnieuw. Deze mijlpalen gaven niet enkel de afstanden vanaf het startpunt van de weg aan. Zij rapporteerden ook over de vorderingen van de werkzaamheden. Zij gaven in tegenstelling tot onze richtingwijzers de afstanden op, mijl na mijl te tellen vanaf het beginpunt van de weg, en niet de afstanden tot de volgende plaats. Opschriften op mijlpalen waren oorspronkelijk dus de schriftelijke neerslag van het feit dat de regerende keizer de betreffende weg had aangelegd of hersteld. In het geval van secundaire wegen trad ook weleens een stad of een *civitas* als opdrachtgever op. Maar ook hier ontbrak de naam van de keizer niet. De inscriptie kreeg in dat geval het karakter van een ereopschrift. In de Gallisch-Germaanse provincies gebeurde dit voor de eerste maal bij Nerva. Wie heerser in Rome was, werd aan de reiziger mijl na mijl ingeprent. Die boodschap geven alle inscripties op mijlpalen mee. Het is opvallend hoe op deze *miliaria* de naam van de keizer samen met zijn titulatuur wordt vermeld. Dit is anders dan op de munten die slechts een erg beperkte ruimte bieden. De boodschap is wel duidelijk. Deze lukraak gekozen voorbeelden tonen aan dat de positie van de keizer haar grondslag vond in een politieke ideologie die niet in rechtsbegrippen te vangen is. De keizerlijke macht wordt overeenkomstig republikeins staatsrecht als een som van magistraturen en bijzondere privilegiën gedefinieerd. Betekenden deze ambten en privilegiën afzonderlijk dat de republikeinse instellingen tijdens het Prinicipaat bleven bestaan, dan leidden zij samen tot de absolute macht verenigd in één persoon. De keizer is geen magistraat of een privaats persoon. Hij is een monarch.

De politieke communicatie van de keizers

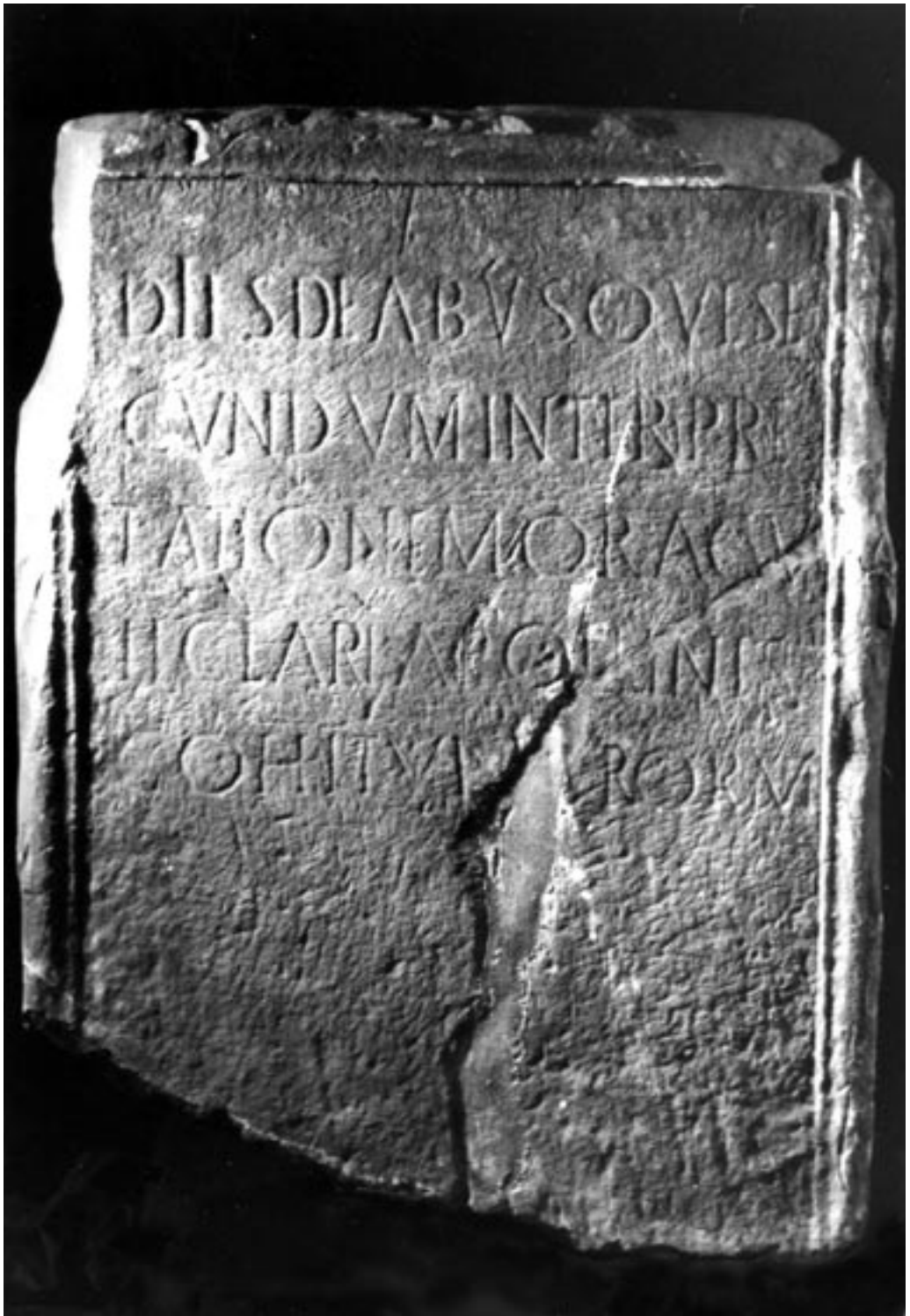
Tijdens de eeuwen die volgden, bleef het schema dat de keizerlijke ideologie bevatte, bewaard. Of de keizer optrad als bouwheer dan wel werd geëerd, speelde hierin geen rol. Dit blijkt onder meer uit de mijlpaal van Caracalla (211-217) die in 1997 werd gevonden in het Wateringse Veld bij Den Haag. Maar deze mijlpaal toont ook nog enkele andere facetten van de communicatie die direct in relatie staan tot de geschiedenis van onze gewesten. De tekst die sterk te lijden heeft gehad van erosie en beschadigingen allerhande en bijgevolg erg fragmentarisch is, kan als volgt worden hersteld:

*'Imp(erator) Caes(ar) / divi Septimi / Severi Pii Arabici / Adiabeni Parthi/ci
Max(imi) Britanici / Max(imi) filius / M(arcus) Aur[elius Ant]oninus / Piu[s
F(elix) Aug(ustus) Parthi]cus / M[axim(us) Britani]cus / [Maxim(us) pont(ifex)]
max[im(us)]/ --- p(ater) p(atriciae) --- / --- / --- O --- / --- [milia] pass(uum) / [IIII].'*

'Imperator Caesar, zoon van de goddelijke Septimius Severus, Pius, Arabicus, Adiabenicus, Parthicus Maximus, Britannicus Maximus, Marcus Aurelius Antoninus, Pius, Felix, Augustus, Parthicus Maximus, Britannicus Maximus, pontifex maximus, vader des vaderlands. (Vanaf ---) 4 mijl.'

De mijlpaal van Caracalla kan in 212-213 worden gedateerd. De keizer treedt op als opdrachtgever van de werken. Maar de reden voor de plaatsing blijft feitelijk onbekend. Hetgeen deze mijlpaal voor ons zo interessant maakt, is de vermelding van de eretitels van zowel Caracalla als zijn vader Septimius Severus. Naar aanleiding van succesvolle expedities ontvingen de keizers een erenaam, afgeleid van de overwonnen volkeren. Septimius Severus droeg de erenamen Arabicus en Adiabenicus sinds 195 naar aanleiding van zijn militaire successen in het Oosten. De Adiabeni bewoonden een groot deel van Assyrië en werden door Septimius Severus in 195 verslagen. Sinds Marcus Aurelius kon een dergelijke erenaam worden gevolgd door het epitheton *Maximus*. Net als zijn vader droeg Caracalla de erenamen Parthicus Maximus en Britannicus Maximus. De erenaam Parthicus Maximus ontving hij in 199 voor zijn aandeel in de veldtocht tegen de Parthen, de erenaam Britannicus Maximus in 210 naar aanleiding van de expeditie in Britannia. Beide expedities ondernam hij in het gevolg van zijn vader. In 211 overleed Septimius Severus. Op 26 december 211 liet Caracalla zijn jongere broer Geta vermoorden waardoor hij de absolute heerschappij alleen in handen kreeg.

In het gebied van de Gallisch-Germaanse provincies werden in totaal zeventien mijlpalen ontdekt. Vijftien hiervan stammen uit het jaar 213. Via deze erenamen legt de mijlpaal fel de nadruk op de militaire verdiensten van Septimius Severus én van zijn zoon Caracalla. Hierdoor wordt ook een bijzonder accent gelegd op de legitimiteit van

Wijding aan de goden en de godinnen overeenkomstig de uitleg van het orakel van Apollo,
Housesteads (Museum of Antiquities of the University of Newcastle)

zijn regering. En net die legitimiteit kon op dat ogenblik wel wat extra motivering gebruiken. Opvallend is de grote geografische spreiding van deze *miliaria*. Dit is ook het geval voor zes andere inscripties die op een erg uniforme wijze verwijzen naar het orakel van Apollo in Claros. Zij werden op uiteenlopende plaatsen in het *Imperium Romanum* gevonden.¹⁶ Een van die opschriften¹⁷ werd in Housesteads geplaatst door de infanterie-eenheid de *cohors I Tungorum*:

‘*Diis deabusque se / cundum interpre / tationem oracu / li Clari Apollinis / coh(ors) I Tungorum.*’

‘Aan de goden en de godinnen overeenkomstig de uitleg van het orakel van Apollo van Claros. De *cohors I Tungorum.*’

Het opschrift kan in het begin van de 3de eeuw worden gedateerd. Gezien hun woordelijke uniformiteit moeten de zes inscripties opgericht zijn door iemand of op bevel van iemand die een antwoord van het orakel had ontvangen en aan wie werd opgedragen ze te plaatsen. Vanwege de enorme geografische verspreiding kan het bevel hiervoor in feite enkel van de keizer komen. Wat zou de historische context kunnen zijn? De moord op Geta op 26 december 211 en de daaropvolgende gebeurtenissen leidden tot enorme inspanningen van de keizerlijke administratie om met religieuze middelen het bewind te legitimeren en Caracalla niet als een broedermoordenaar maar als een man van de ‘Voorzienigheid’ naar voren te schuiven. Deze opschriften droegen daartoe bij. Binnen dit historische kader kunnen wij ook de *Constitutio Antoniniana* van 212 plaatsen die het burgerrecht aan alle inwoners van het rijk verleende. De mijlpalen van Caracalla, de zes orakelopschriften en de *Constitutio Antoniniana* maken op die wijze deel uit van de keizerlijke propaganda ter legitimering van het nieuwe bewind.

Dat de inscripties op mijlpalen ook effectief als een onderdeel van de keizerlijke propaganda werden ervaren, kan met enkele voorbeelden duidelijk worden geïllustreerd. Goed bekend is het principe van de *damnatio memoriae*. De keizer die na zijn dood tot staatsvijand werd verklaard, werd voor eeuwig en een dag uit de herinnering gebannen. Dat had onder meer tot gevolg dat zijn naam uit alle inscripties op openbare monumenten werd geschrapt. Dat keizer Nero (54-68) enkel op de mijlpalen van Gallia Narbonensis wordt vermeld, kan verband houden met de opstand die tegen hem vanuit de noordelijke provincies werd georganiseerd onder leiding van de Aquitaanse prins Iulius Vindex en dat men bij die gelegenheid ieder aandenken aan deze keizer heeft vernietigd. Na zijn dood volgde alleszins de *damnatio memoriae*. Nero was niet de enige keizer die erdoor werd getroffen. Ook Didius Iulianus (192-193) en Elagabal (218-222) moesten dit lot ondergaan. Na een liederlijk bewind werd Elagabal samen met zijn moe-

der door het leger omgebracht. Het schrappen van de keizersnaam werd in zijn geval in de Gallisch-Germaanse provincies zeer grondig doorgevoerd. Van de negen bekende exemplaren is enkel het *miliarium* uit Heidelberg gespaard gebleven van een volledige delging van de naam.¹⁸

De organisatie van een wingewest

De Romeinen pasten na de verovering een doelbewuste politiek toe bij de consolidatie van hun macht en invloed in de nieuw veroverde gebieden. Naast de aanwezigheid van de legioenen en hulptroepen waren de uitbouw van een uitgestrekt wegennet en de invoering van een administratieve organisatie met aandacht voor het lokale en provinciale bestuur gericht op de integratie van de nieuwe regio's in het *Imperium Romanum*. De bestuurlijke organisatie van Gallië beperkte zich niet enkel tot de inrichting van provincies en *civitates*. Zij vereiste ook provinciehoofdsteden en civitashoofdplaatsen die voldoende ontwikkelingsmogelijkheden voor een expansieve economie boden. Handel en verkeer vergden etappeplaatsen tussen de steden die zich spoedig tot bloeiende landelijke nederzettingen ontwikkelden. De relatieve nabijheid van de militaire zone langs de Rijn die uitgroeide tot de machtige Rijnlimes, leidde in Germania Inferior en Gallia Belgica tot een krachtige impuls voor de ontwikkeling van deze steden en nederzettingen.

Het wegennet

Het Romeinse Rijk werd sinds de regering van keizer Augustus ontsloten door een wegennet zoals tot dan toe nooit was gekend. Heirbanen verbonden Rome met provinciehoofdsteden, met steden met Latijns recht en met legerkampen. Zij waren de communicatielijnen bij uitstek voor het leger en de imperiale administratie. De *cursus publicus*, het postwezen door keizer Augustus georganiseerd,¹⁹ zorgde via deze wegen voor een snelle postbezorging. In Rome op het Forum Romanum bij de linkerhoek van de Rostra liet de keizer volgens de historicus Cassius Dio²⁰ in 20 v.C. een *miliarium aureum*, een gouden mijlpaal, plaatsen. Hierop stonden de voornaamste Italische steden met hun afstanden. Zo belangrijk als Augustus was voor het Italische wegennet, zo belangrijk was hij ook voor het Gallische wegennet.

Het wegennet in Gallië wordt beschouwd als het werk van Augustus' rechterhand M. Vipsanius Agrippa. In 39-38 was hij gouverneur van Gallia Transalpina en men neemt aan dat hij toen al, als een normale vorm van overheersingpolitiek, met de aanleg van een netwerk van wegen begon. Dit paste in de plannen van Augustus om de gebieden die Caesar had veroverd, snel te pacificeren. Het stond op de eerste plaats, en in de

vroegste fase bijna uitsluitend, ten dienste van snelle troepenverplaatsingen en de ravitaillering van het leger. Het weerspiegelt de militaire doelstellingen van de Romeinse overheid. De aanleg van wegen was voor de Romeinen steeds een middel om de macht over een regio te verzekeren. Men spreekt in dat verband terecht van militaire wegen. Maar zij droegen evenzeer bij tot het civiele verkeer, de economische verbinding tussen de verschillende regio's, de communicatie van de imperiale administratie via de *cursus publicus* en de uitbouw van de militaire *stationes*, de eenheid van het *Imperium Romanum*. Een belangrijke weg, en een militaire weg in de ware zin van het woord, liep van Cassel over Kortrijk, Kerkhove, Velzeke, Asse, Elewijt en Tienen naar Tongeren. Deze weg was in de Augusteïsche tijd van uitzonderlijk belang. In Velzeke, even ten noorden van deze weg, ontdekten archeologen een Vroeg-Romeins legerkamp in de vorm van een onregelmatige vierhoek en met een oppervlakte van circa vijf hectaren. Zoals in Velzeke troffen zij ook in Asse en in Elewijt Augusteïsch materiaal, zoals Arretijnse *sigillata*, aan. En mogelijk liggen nog meer legerkampen langs deze weg. Ook in Tongeren zijn er duidelijke aanwijzingen van militaire aanwezigheid in deze periode. Vrij snel, nog in de Augusteïsche tijd, heeft deze weg evenwel zijn vooraanstaande betekenis moeten overlaten aan de weg Tongeren-Liberchies-Bavay.

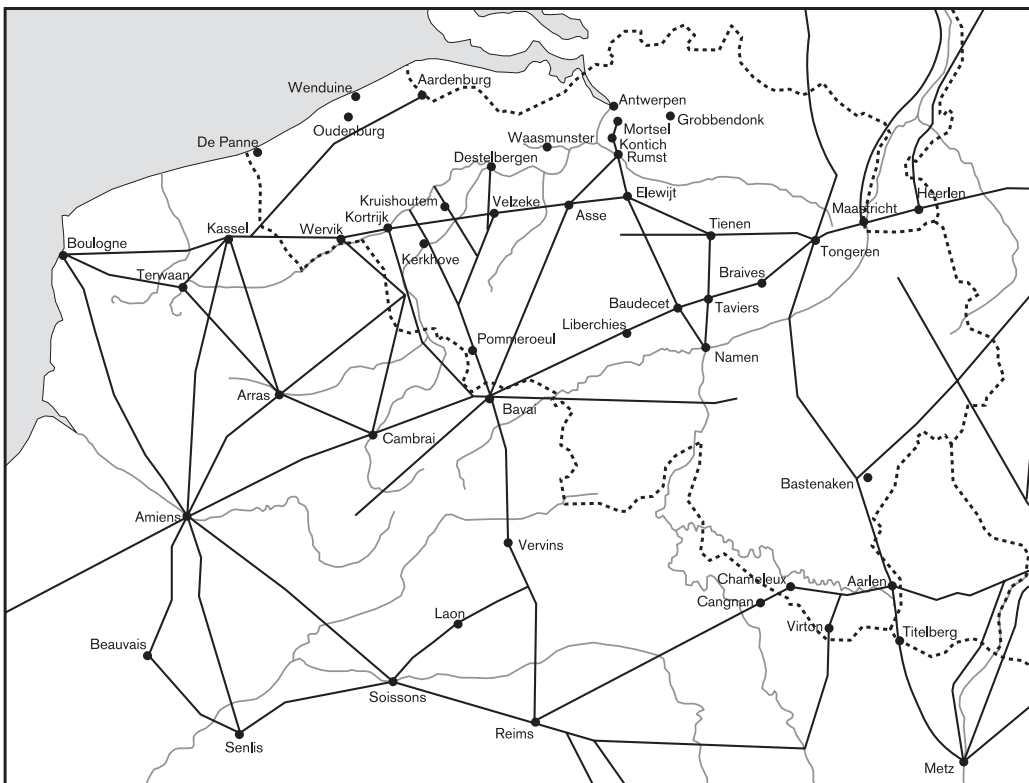
Strabo²¹ vermeldt de omvangrijke wegeaanleg van Agrippa in de Tres Galliae met als knooppunt Lyon. Deze stad was via Orange verbonden met Marseille. Vanuit Arles liep de Via Aurelia, vanaf 13 v.C. de Via Augusta, tot in Rome. De weg vanuit Lyon splitste zich in Langres in tweeën. De eerste tak liep in de richting van de Atlantische kust via Reims en Amiens tot Boulogne. De tweede weg liep in de richting van de Rijn en Germania via Metz en Trier tot Keulen. Een derde weg verbond de eindpunten van beide wegen. Hij liep van Boulogne via Cassel, Bavay en Tongeren naar Keulen. In het noorden zijn twee knooppunten zeer belangrijk. Het eerste knooppunt is Reims van waaruit liefst zeven wegen in alle windrichtingen vertrokken. Het tweede knooppunt is Bavay van waaruit vier wegen vertrokken. De reiziger die zijn bestemming in de Rijnstreek had en via Gallia Belgica reisde, was haast verplicht langs hier te passeren. In 4 n.C. verbleef Tiberius even in Bavay en reisde vandaar misschien door naar Keulen om een nieuw offensief tegen de Germanen te starten.²² Er is echter een maar! Uit de inventaris van de mijlpalen uit de Gallisch-Germaanse provincies²³ blijkt dat mijlpalen van Augustus en Tiberius enkel in Gallia Narbonensis aanwezig zijn. Klaarblijkelijk is het tijdens de regeringen van Augustus en Tiberius bij plannen gebleven. Of hebben de mijlpalen enkel betrekking op de effectief aangelegde wegen en niet op de tot dan 'onverharde' militaire routes? Te oordelen op grond van de gekende *miliaria* heeft de eigenlijke wegeaanleg buiten Gallia Narbonensis pas tijdens de regering van Claudius een aanvang genomen. Mijlpalen met zijn naam werden in alle Gallisch-Germaanse

provincies ontdekt, met uitzondering van Germania Inferior. Een goed voorbeeld hiervan is het *miliarium* van Buzenol dat deel uitmaakte van het bestuursdistrict van de Treveri. De mijlpaal werd in 1913 ontdekt.²⁴ Deze mijlpaal had zeker betrekking op de weg Reims-Trier die enkele kilometers ten noorden van de vindplaats liep. De tekst bleef fragmentarisch bewaard en gaat als volgt:

[Ti(berius) Cl]a[udi]us / Caes[ar] Aug(ustus) Ger(manicus) / pon[tifex] ma]x(imus) trib(unicia) / p[ot(estate)] III[I i]mp(erator) VIII / c[o(n)s(ul)] de[s]jig(natus) I[I]II p(ater) p(atriciae) / ab Augusta m(ilia) p(assuum) / LIII.'

'Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, *pontifex maximus*, bekleed met de *tribunicia potestas* voor de vierde maal, *imperator* voor de achtste maal, *consul designatus* voor de vierde maal, vader des vaderlands. Vanaf Trier 54 mijl.'

De mijlpaal kan op basis van de tribunische macht van de keizer worden gedateerd tussen 25 januari 44 en 24 januari 45. Hij vermeldt keizer Claudius (41-54) als opdracht-

Het Romeinse wegennet in België (naar M. Rogge en F. Vermeulen)

gever voor de aanleg van de weg. De keizer wordt genoemd met zijn volledige naam en titulatuur. De aanleg van het Gallische wegennet wordt doorgaans in verband gebracht met de verovering van Britannia. Claudius startte de campagnes hiervoor in 43 met de landing van vier legioenen onder leiding van Aulus Plautius. Hij werd naar aanleiding van de overwinning op de Britten bedacht met de erenaam Britannicus.

Tijdens het bewind van de Flavii ontbreken de mijlpalen in de Gallisch-Germaanse provincies nagenoeg volledig. Enkel van Vespasianus bleef een *miliarium* bewaard.²⁵ Klaarblijkelijk heeft de Romeinse overheid nauwelijks nog opdrachten voor wegeaanleg in Gallië gegeven. Dit hangt vermoedelijk samen met de geringe aandacht die deze dynastie voor de provincie had. Wij zien een vernieuwde aandacht tijdens de regering van Antoninus Pius (138-161). Uit zijn regeringsperiode zijn 55 mijlpalen bekend: 36 exemplaren hiervan werden gevonden in zuidoostelijk Frankrijk en zij dateren allemaal van de periode 144-145. In totaal zeven mijlpalen werden gevonden in Gallia Belgica, Germania Inferior en Superior. Een ervan is de bovenvermelde mijlpaal van Péronnes²⁶. Met uitzondering van Claudius is er geen keizer die dit aantal ook maar benadert.

De zogenaamde mijlpaal van Tongeren verdient bijzondere aandacht. Zijn ontdekking omstreeks 1820 tijdens wegenwerken juist buiten de Sint-Truiderpoort in de voormalige hoofdstad van de *civitas Tungrorum* kan niet als een toeval worden beschouwd. Vermoedelijk stond hij oorspronkelijk op het forum van Atuatuca.²⁷ Het *itinerarium* is sterk fragmentarisch. Van het oorspronkelijke octogonale prisma in zwarte steen bleven slechts drie zijden gedeeltelijk bewaard. De tekst is dus niet compleet. Het *itinerarium* van Tongeren, dat van circa 200 kan worden gedateerd, is uitzonderlijk. In feite hebben wij hier niet te maken met een mijlpaal in de strikte betekenis. In principe vermeldden mijlpalen slechts één afstand, namelijk de afstand vanaf het startpunt van de weg tot de plaats waar het *miliarium* was opgericht. Het gebeurde soms dat een mijlpaal twee afstanden vermeldde. De eerste afstand had betrekking op een nabijgelegen stad, de tweede afstand richtte zich op Rome.²⁸ Uitzonderlijk gaven mijlpalen de afstanden met betrekking tot meerdere steden aan. De zogenaamde mijlpaal van Tongeren is hiervan een opvallend voorbeeld.²⁹ De reiziger werd hier grondig geïnformeerd over de verschillende trajecten en bijhorende afstanden. In dergelijke gevallen kunnen wij spreken van *itineraria* of reisbeschrijvingen. Zijde één, bewaard van Bonn tot Worms, schetste het traject Tongeren over Keulen in de richting van Worms en Straatsburg. Zijde twee, bewaard van Noue Maga (?) tot Amiens, schetste het traject Tongeren in de richting van Reims, Amiens en Boulogne. Zijde drie schetste op zijn minst twee secundaire wegen, één van Cassel tot Arras, een tweede die vertrok vanuit Bavay.³⁰ Het *itinerarium* van Tongeren is niet de enige bron die deze trajecten vermeldt. De *Tabula Peutingeriana*, een middeleeuwse kopie van een Romeinse wegenkaart uit de 4de eeuw, geeft vanuit

De zogenaamde mijlpaal van Tongeren (κικ)

Keulen dezelfde route als het Tongerse *itinerarium* op zijde één. En ook het *Itinerarium Antonini*, een soort reisgids van alle reishaltes en een belangrijke bron voor het Romeinse wegennet, vermeldt de routes die op het *itinerarium* van Tongeren voorkomen. Dit handschriftelijk overgeleverde *itinerarium* gaat terug tot de regering van keizer Caracalla (211-217). Opmerkelijk is ten slotte dat de afstanden werden genoteerd in leugae, een Gallische lengtemaat van 2222 meter. Deze lengtemaat verschijnt op de *itineraria* van de rijkswegen vanaf de 2de eeuw, eerst in de Tres Galliae en circa zeventig jaar later, in de beide Germaniae. De leugae werden evenwel niet systematisch ingevoerd. Mijlpalen bleven vaak gelijktijdig in voege zoals langs de weg tussen Lyon en Toulouse. De reden voor deze invoering blijft volledig duister.

Het wegennet was bijzonder belangrijk voor de groei van de Romeinse stad Tongeren. Het verbond de stad met de provinciehoofdplaatsen Keulen en Reims en de hoofdsteden van de naburige bestuursdistricten, met name Bavay in de *civitas Nerviorum* en Cassel in de *civitas Menapiorum*. Op gelijke wijze stond de hoofdstad van de *civitas Tungrorum* in rechtstreekse verbinding met de *vici* van dit bestuursdistrict zoals bijvoorbeeld Tienen, Perniciacum, Tabernae, Geminiacum. De *vici* langs de weg Tongeren-Cassel of Tongeren-Bavay lagen min of meer regelmatig verspreid. Dit kan enkel worden verklaard door een centrale administratie. Vooral voor de imperiale administratie was het wegennet een levensbelangrijk communicatiemiddel. Het moest de *cursus publicus* immers toelaten snelle verbindingen te realiseren. De *vici* waren veelal gegroeid uit *mansiones* en *mutationes* waar men kon overnachten en van paard verwisselen. Zij dienden in de eerste plaats voor de koeriers van de *cursus publicus*. Vaak waren aan deze *mansiones* ook militaire posten verbonden.

Militaire steunpunten in een nieuwe provincie

De burgeroorlogen na de moord op Caesar werkten verlamdend ten aanzien van de organisatie van de nieuwe Gallische gebieden. Romeinse expedities tegen oproeren sedert 39 v.C. tonen wel aan dat Gallia niet zonder bezettingstroepen was achtergebleven. Mogelijk waren het vooral snelle expeditietroepen. Kampen en wegen uit de tijd van Caesar zijn echter onvoldoende door archeologische vondsten gedocumenteerd. De militaire steunpunten uit de periode die volgt op de dood van Caesar, zijn evenmin goed gekend. In de bestuursdistricten van de Tungri, de Menapii en de Nervii beschikken wij zodoende slechts over beperkte aanwijzingen die betrekking hebben op een militaire infrastructuur in de Augusteïsche tijd en in de loop van het Principaat. Het leger speelde een belangrijke rol in de stichting en de ontwikkeling van steden en nederzettingen. In een eerste fase mogen wij op basis van de resultaten van archeologisch onderzoek een mogelijke stationering van troepen aannemen in Liberchies, Tongeren, Neuss en Titel-

berg. In een tweede fase mogen wij ook de aanwezigheid van troepen veronderstellen in Velzeke, Assen en Elewijt, alle drie gelegen in de *civitas Nerviorum*.

In de *civitas Tungrorum* vonden de archeologen alleen in Tongeren en in Liberchies sporen terug die op de aanwezigheid van een militair kamp uit de Augusteïsche tijd wijzen. Gezien de grootte van dit bestuursdistrict is dit enigszins verwonderlijk. Voor Liberchies steunt het vermoeden van een militaire aanwezigheid enkel op de ontdekking van een V-vormige gracht en de vondst van wat AVAVCIA-muntjes. Voor Tongeren is de basis voor de bewijsvoering wat gunstiger. Het archeologische onderzoek ten zuidwesten van het huidige stadscentrum bracht verdedigingswerken aan het licht. Zij bestonden uit een aarden wal met een houten palissade die werd voorafgegaan door een spitsgracht. Aan de oostzijde van de stad in de Achttiende Oogstlaan doorsneed men in 1964 V-vormige verdedigingsgrachten. Zij lagen voor de muur uit de 2de eeuw. Het onderzoek toonde aan dat deze verdedigingswerken van lang vóór 69 n.C. mogen worden gedateerd. Binnen deze verdedigingsconstructies troffen de onderzoekers resten aan van rechthoekige, houten constructies. Zij stonden met de korte gevel naar de straatkant gericht. Er kwamen ook talrijke fragmenten van Arretijnse *terra sigillata* aan het licht en dunwandige keramiek die door de Romeinse legioenen in het veroverde gebied werden geïmporteerd. De kuilen en greppels, die het onderzoek in het centrum van de stad blootlegde, lijken trouwens erg op deze in een aantal Augusteïsche legerplaatsen. Opmerkelijk is wel de geringe aanwezigheid van typische *militaria*: enkele pijlpunten, een speerpunt en een slingerkogel. Hier moeten wij ook even stilstaan bij de talrijke zogenaamde AVAVCIA-muntjes. Zij worden van het einde van de 1ste eeuw v.C. gedateerd en komen voor op ongeveer alle Augusteïsche vindplaatsen in het Rijnland, vaak in militaire context. In Tongeren zelf werd het gros van de muntjes ontdekt binnen de verdedigingsgracht, en de talrijke vondsten in Neuss en Haltern tonen aan dat militairen ze als betaalmiddel gebruikten. Op basis van deze feiten veronderstelden verscheidene wetenschappers dat een militaire aanwezigheid aan de grondslag lag van het ontstaan van Tongeren. Hierbij dachten zij onder meer aan een kamp waar de Romeinse troepen kort na de nederlaag van Lollius in 17 v.C. werden gelegerd. Zelfs vermoedden sommigen hier een aanzienlijke legerplaats of een legioenkamp waarvan het regelmatige stratenplan diende als basis voor het stratenplan van de latere nederzetting. Tongeren zou zeker geen alleenstaande stad zijn geweest. In Germania Inferior en Superior zijn er verscheidene voorbeelden waarbij aan de hoofdplaatsen van de bestuursdistricten een militaire infrastructuur voorafging of verbonden was. Maar de 'militaire theorie' voor het ontstaan van de eerste nederzetting werd ook genuanceerd. Regelmatig twijfelde men zelfs aan het militaire karakter van de eerste nederzetting. Het is wel duidelijk dat een korte militaire bezetting slechts weinig sporen nalaat na zovele eeuwen. Het archeologische onderzoek bevestigt inmiddels meer en meer de militaire activiteiten in

de vroegste fase van Atuatuca. Deze kunnen wij dateren van circa 10 v.C. De oorsprong van Tongeren lijkt minder te maken hebben met de Germaanse campagnes tijdens de regering van Augustus. Veeleer moeten wij de oorsprong van Tongeren zien in het licht van de administratieve organisatie van Gallië die tijdens dezelfde periode plaatsvond, maar die in de geschreven bronnen veel minder aandacht kreeg.

Met betrekking tot de militaire betekenis van Tongeren moeten wij vooral rekening houden met twee feiten. Vooreerst nam Atuatuca *Tungrorum* een belangrijke plaats in de vroege militaire en administratieve organisatie van Gallia Belgica in. Het is erg waarschijnlijk dat het Romeinse leger zeker gedurende de eerste decennia na C. in Atuatuca aanwezig was. De Romeinse troepen waren op dat ogenblik immers de enigen die over voldoende technische kennis en mankracht beschikten om een dergelijke opdracht tot een goed einde te brengen. De opdracht was niet gering en heeft vermoedelijk toch een aantal jaren in beslag genomen. Denken wij enkel maar aan de organisatie van de *civitas* en de bewaking van de weg Boulogne-Bavay-Tongeren-Keulen. Die was voor de troepenverplaatsingen en de bevoorrading van de Rijntroepen van uitzonderlijk belang. Daarnaast hebben de Romeinen reeds vrij vroeg militairen in de *civitates* gerekruteerd. De vroegste rekruteringen vonden misschien al plaats kort na de verovering aan het einde van de 1ste eeuw v.C. Hiervoor was een zekere infrastructuur noodzakelijk. De Romeinen hadden nood aan een degelijk uitgebouwde verdediging van het hinterland, zeker wanneer de Rijn werd overschreden. Deze militaire punten werden mogelijk bezet door eenheden die plaatselijk werden gelicht en onder leiding stonden van onderofficieren of oudgedienden van het reguliere leger. En misschien was Atuatuca een van de verzamelplaatsen voor rekruten uit de *civitas Tungrorum*. Vondsten van militair paardentuig waaronder twee mooie bronzen *phalerae* uit de tweede helft van de 1ste eeuw tonen in ieder geval de aanwezigheid van militairen aan. Hier ligt tegelijk de mogelijke verklaring voor de blijkbaar systematische verwoesting van de nederzetting tijdens de Batavenopstand. Rebellen vernietigden tijdens het eerste jaar talrijke legerkampen en militaire installaties. Of moeten wij veeleer denken aan een actie van Fabius Priscus tegen de opstandige Tungri die zich hier hadden verschanst?

In de *civitas Nerviorum* vormde de legerplaats van Velzeke sinds de regering van Augustus een belangrijk militair steunpunt. Sporen hiervan kwamen voor de eerste maal aan het licht in 1976 tijdens de opgravingen in de westelijke zone van de *vicus*. De legerplaats strekte zich uit op de zuidwestelijke rand van het plateau boven de valleien van de Molenbeek en de Passemarebeek. Ondanks een betrekkelijk gering hoogteverschil beheerste dit militaire steunpunt het omliggende landschap. Het verdedigingsstelsel bestond uit drie spitsgrachten en een aarden wal met palissade en wijkt wat af van de algemene regel. De onregelmatige vorm van de legerplaats is kenschetsend voor de Augusteïsch-Tiberische tijd. Pas vanaf de regering van keizer Claudius krijgen

de militaire kampen een meer regelmatige vorm. Velzeke ontwikkelde zich tot een belangrijke *vicus* en een distributiecentrum voor landbouwproducten uit de regio. Over het kamp van Elewijt bestaat enige terughoudendheid hoewel archeologen hier een spitsgracht uit de Vroeg-Romeinse tijd hebben ontdekt. In Kortrijk en Doornik in de *civitas Menapiorum* ten slotte zagen de onderzoekers in bepaalde grachtcomplexen en constructies de resten van militaire kampen. Zij brachten deze in verband met de voorbereidingen van keizer Claudius voor zijn expeditie naar Britannia. Deze voorbereidingen vonden plaats in de bestuursdistricten van de Menapii en de Morini. Andere archeologen interpreteerden deze als sporen van troepen die in de regio optraden naar aanleiding van lokale onrust. Beide *vici* zouden zo een rol spelen als een soort militaire steunpunten tijdens de organisatie van Gallia Belgica. Het archeologische materiaal uit de grachtcomplexen stamt echter uit de tweede helft van de 1ste eeuw n.C.

Hadden deze kampen te maken met de pacificatie van Noord-Gallië? Zij worden vaak geïnterpreteerd als steunpunten binnen het organisatieplan van keizer Augustus. Maar tegelijk worden zij ook vaak in verband gebracht met het plan van Augustus om Germania in te lijven in het *Imperium Romanum*. Gezien de nabijheid van de Rijn grens heeft zeker de *civitas Tungrorum* een strategische waarde gehad. Maar ook de bestuursdistricten van de Menapii en de Nervii waren belangrijk vanuit militair oogpunt, in het bijzonder omdat over hun grondgebied verbindingsroutes liepen die onontbeerlijk waren voor snelle troepenbewegingen en de noodzakelijke bevoorrading van de Rijnlegers. Gedurende de regeringsperiode van keizer Augustus werd langs de Rijn immers een troepenconcentratie samengebracht zoals nooit tevoren aanwezig in een Romeinse grenszone. Tijdens Tiberius' bewind telde deze troepenmacht in Germania Inferior vier legioenen, acht *alae* cavalerie en dertig *cohortes* infanterie. Zeggen deze cijfers op zich niet veel, dan krijgen zij toch een andere inhoud wanneer wij weten dat het om ongeveer 38.000 militairen gaat. Deze aanwezigheid van legioenen en *auxilia* aan de Rijn leidde tot de uitbouw van een belangrijke militaire infrastructuur. Een goede organisatie van de ravitaillering was dus van levensbelang. De militaire steunpunten langs de wegen Bavay-Tongeren-Keulen en Cassel-Kortrijk-Tongeren waren noodzakelijk om deze omvangrijke voedselvoorziening te organiseren. Wij moeten er daarom niet verwonderd over zijn dat deze steunpunten het uitzicht van een militair kamp bezitten terwijl anderszids de typische *militaria* nagenoeg afwezig zijn. Het zijn immers geen legerkampen voor operationele eenheden zoals de marskampen van Haltern, Oberaden, Neuss of Nijmegen. Naast een klein garnizoen vinden wij hier misschien de plaatselijke administratieve staf en de *negotiatores*, groothandelaars, die voor het leger werkten, terug.

Het bestuursdistrict van de Tungri maakte in die zin deel uit van een uitgestrekte militaire zone. Tijdens de eerste fase na de verovering heeft de Romeinse overheid

vermoedelijk getracht de situatie in Gallië en in het Rijnland met beperkte militaire middelen en diplomatieke initiatieven onder controle te houden. Ernstige politieke moeilijkheden verscheurden op dat ogenblik Rome. Meer zat er dus niet in. De voortzetting van bondgenootschappen en de rekrutering van lokale hulptroepen hebben hierbij waarschijnlijk een rol gespeeld. Deze hulptroepen hadden ongetwijfeld het karakter van irreguliere formaties onder leiding van een eigen bevelhebber. Later heeft de *civitas* infanterie- en cavalerie-eenheden aan het Romeinse leger geleverd en treft men haar militairen ook in andere eenheden aan. Dit was trouwens ook het geval voor de Nervii en de Menapii. En hoewel het bronnenmateriaal uiterst schaars is, mag men toch op grond van dergelijke troepen aannemen dat in de *civitates* een administratieve structuur aanwezig was om deze rekruteringen te begeleiden en vlot te laten verlopen. Op die wijze heeft het Romeinse leger een cruciale rol gespeeld in de stichting en de ontwikkeling van Romeinse nederzettingen en steden.

De bestuurlijke indeling van Gallia Belgica

De inrichting van een bestuurlijke organisatie in Gallië was bijzonder complex. Er waren geen moderne communicatiemiddelen, geen wegen, geen geografisch afgebakende provincies of bestuursdistricten, geen steden, geen administratie... Kortom, er was niets wat lijkt op een 'moderne' vorm van een bestuurlijke inrichting! De Romeinse overheid zag zich voor een enorme taak geplaatst. En onze bronnen zijn niet altijd even duidelijk. Cassius Dio bijvoorbeeld beperkte zich tot de mededeling dat de staatszaken in Gallië in 27 v.C. nog steeds niet geregeld waren vanwege de burgeroorlogen, die vlak na de verovering waren begonnen.³¹ Dit heeft tot gevolg dat met name over de bestuurlijke organisatie van Gallia Belgica en aangrenzend Germania Inferior nogal wat discussie bestaat.

Keizer Augustus voerde in 27 v.C. en vermoedelijk ook tussen 16 en 13 v.C. een eerste bestuurlijke organisatie door. Hij hield in Gallië een *census*, dit is een soort volkstelling met vermogensschatting, en organiseerde er volgens Cassius Dio het leven en het bestuur van de inwoners.³² Samen met M. Vipsanius Agrippa legde hij de basis voor een territoriale structuur die onder beding van enkele aanpassingen, eeuwen in voege zou blijven: Gallia Lugdunensis, Aquitania en Belgica. Deze provincies waren telkens onderverdeeld in een aantal districten of *civitates*. Volgens Strabo³³ werden tot 12 v.C. circa zestig *civitates* van verschillende grootte opgericht. Die indeling in *civitates* was een geleidelijk proces en heeft vermoedelijk pas tijdens de 1ste eeuw n.C. haar uiteindelijke vorm gekregen. Niet elke stam vormde een eigen *civitas*. De *civitas* was aanvankelijk het woongebied van een of meerdere stammen die de Romeinse overheid als een bestuurseenheid aanvaardde. Gallia Belgica werd op een bijzondere wijze georganiseerd. Bij de organisatie van de bestuursdistricten hield de Romeinse administratie

wegens politieke redenen rekening met het bestaan van de oude stamgebieden die wij ook via Caesar kennen. Hierbij lette de Romeinse overheid tevens op de machtsverhoudingen tussen de verschillende stammen. Bekijken wij de situatie vanuit het huidige België, dan is de volgende passage uit de *Naturalis historia* van Plinius³⁴ van belang:

‘In het gebied vanaf de Schelde wonen de Texuandri onder verschillende namen, vervolgens de Menapi, de Morini op de grens met de Marsaci, verenigd in een dorp dat Gesoriacus wordt genoemd, de Britanni, de Ambiani, de Bellovaci, de Bassi; nog meer landinwaarts de Catoslugi, de Atrebates, de Nervii (een vrij volk), de Veromandui, de Suaeuconi, de Suessiones (vrij), de Silvanectes (vrij), de Tungri, de Sunuci, de Frisiavones, de Baetasi, de Leuci (vrij), de Treveri (vroeger vrij)...’

De situatie lijkt betrekkelijk eenvoudig. Zij is dit echter niet. De *civitates*, zo blijkt uit de tekst van Plinius, bezaten niet allemaal dezelfde status. De Remi bijvoorbeeld, die sedert Caesar steeds trouw waren geweest aan de Romeinen,³⁵ werden hiervoor gehonoreerd met het statuut van een *civitas foederata*, bondgenoten van Rome. De Nervii waren, net als de Treveri, de Leuci of de Suessiones, vrij. Dit betekent dat zij een bevoorrechte relatie met de Romeinen onderhielden. Zij waren echter niet vrijgesteld van belastingen of troepenleveringen. De overige Belgae en Germani Cisrhenani (aan deze zijde van de Rijn) vormden *civitates stipendiariae*. Deze bestuursdistricten waren aan jaarlijkse belastingen onderworpen. De bestuursdistricten van de Tungri, de Menapii en de Nervii lagen grotendeels in het huidige België, deze van de Morini, de Ambiani, de Atrebates, de Remi of de Mediomatrici lagen binnen het grondgebied van het huidige Frankrijk. Het land van de Treveri was een onderdeel van het huidige Duitsland. De stamgrenzen en later de grenzen van de bestuursdistricten hebben na de organisatie van keizer Augustus tussen 16 en 13 v.C. nagenoeg geen wijzigingen ondergaan. Zij worden door Plinius³⁶ vermeld. Maar de lokalisatie van de stammen is niet steeds even gemakkelijk. Waar bijvoorbeeld de Marsaci woonden, weten wij niet precies. Het is zelfs niet duidelijk of zij een eigen bestuursdistrict vormden. Men vermoedt dat zij tot de *civitas Menapiorum* hoorden. De Texuandri vielen onder de *civitas Tungrorum*. De situering van *civitas Frisiavonum* blijft moeilijk waardoor de noordelijke grens van de *civitas Tungrorum* ter discussie staat. Wanneer Plinius³⁷ het Rijnland beschrijft, vermeldt hij dat het land der Frisiavones zich tussen de rivieren Helinium en Flevum uitstrekte, waar de bevolking op een of meerdere eilanden woonde. Het gaat hier grosso modo om het gebied tussen de brede monding van de Maas en de noordelijke Rijnmond. Plinius vernoemt hier tegelijk de Batavi en de Cannenefates die na de ‘provinciewet’ van Domitianus tot Germania Inferior hoorden. In boek vier van de *Naturalis historia* zegt Plinius³⁸ verder dat de Tungri, de Sunuci, de Frisiavones en

Baetasii landinwaarts en niet langs de zee of langs de Rijn wonen. In de bestuurlijke organisatie van Augustus is ondertussen niet langer sprake van de Eburones of de Atuatici die tot de Germani Cisrhenani behoorden. De Eburones en de Atuatici zijn op dat ogenblik uit de literaire bronnen verdwenen. Andere stammen van deze groep zijn de Condrusi, de Segni en de Paemani. Zij worden allemaal ondergebracht in de reusachtige *civitas Tungrorum*. De geschriften van Plinius, die voor die streek nu de Tungri en de Texuandri vermelden, lijken dit te impliceren. Al deze bestuursdistricten maakten sinds de organisatie van Augustus deel uit van Gallia Belgica. Ook de militaire districten Germania Inferior en Germania Superior hoorden aanvankelijk tot deze provincie. Gallia Belgica werd in eerste instantie geconcipeerd als een belangrijke militaire provincie. De militaire grenszone, gekoppeld aan een vruchtbaar hinterland was hieraan niet vreemd. Zij stonden onder het militaire bevel van een *legatus Augusti pro praetore exercitus Germanici Inferioris*.

Een belangrijke fase in de organisatie van de provincie is de *lex provinciae* van keizer Domitianus. Domitianus (81-96) toonde een zekere feeling voor de problematiek van de verschillende grenszones van het Romeinse Rijk. Het groeiende militaire belang van bijvoorbeeld de Donaugrens leidde in 86 tot de verdeling van de provincie Moesia in Moesia Inferior en Moesia Superior. Dacia maakte op dat ogenblik nog geen deel uit van het rijk. Tussen 73 en 85 werden de Decumates Agri geannexeerd. Dit gebied was bepaald door de Rijn, de Main en de Neckar en werd enkel vermeld door Tacitus.³⁹ Met de verdere uitbouw van de *limes* realiseerde de Romeinse overheid een meer optimale aansluiting van de Rijn grens op de Donaugrens. De militaire districten langs de Rijn, met name Germania Inferior en Germania Superior, verkregen tussen 82 en 90 dankzij de *lex provinciae* van keizer Domitianus de status van provincie. Dit betekende de definitieve scheiding van deze provincies van Gallia Belgica. De reorganisatie van Domitianus leidde ook tot een bestuurlijke hervorming. Gallia Belgica en Germania Inferior vielen vanaf dan onder de bevoegdheid van een provinciegouverneur, de *legatus Augusti pro praetore*. Deze door de keizer aangestelde functionaris was niet enkel de hoogste beampte, maar tegelijk ook de opperbevelhebber van het leger. De financiële administratie werd toevertrouwd aan een *procurator Augusti*.

De vraag stelt zich of de Romeinse overheid de *civitas Tungrorum* bij die nieuwe provincie Germania Inferior heeft ondergebracht. Alle volkeren in de provincie Germania Inferior waren in ieder geval 'Germaans' van aard. De bevolking van de *civitas Tungrorum* bestond grotendeels uit Germani Cisrhenani. Zou het daarom niet logisch zijn dat deze volkeren tot één enkele provincie worden gerekend? De geograaf Ptolemaeus (100-178) maakte een duidelijk onderscheid tussen Belgica⁴⁰ en Germania⁴¹ en hij situeerde de Tungri in Gallia Belgica. Wij moeten met deze opmerking echter voorzichtig zijn omdat Ptolemaeus zijn informatie uit tweede hand had en er bij hem regelmatig

onnauwkeurigheden en fouten opduiken. Er zijn echter nog andere argumenten die toelaten de *civitas Tungrorum* bij Gallia Belgica onder te brengen. In 1958 vond men in Bulla Regia (Africa Proconsularis) een opschrift dat gewijd was aan een zekere Q. Domitius Marsianus.⁴² Het opschrift was onderaan licht beschadigd. De steenkapper had klaarblijkelijk wat problemen met de tekst gehad. Enkele lijnen zijn daardoor iets moeilijker leesbaar. Tijdens zijn loopbaan bekleedde de geëerde de functie van ‘*proc(urator) Aug(usti) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae per regiones Tungrorum et Frisiavonum et Germaniae Inferioris et Batavorum*’ of ‘*procurator Augusti*’ voor het ontvangen van de census in Gallia van de provincies Belgica, in het land van de Tungri en de Frisiavones en Germania Inferior en de Batavi’. De passage heeft geleid tot geanimeerde discussies. De woorden ‘*Tungrorum et Frisiavonum et Germaniae Inferioris et Batavorum*’ lijken op gelijke hoogte te staan. Zoals de tekst is overgeleverd, is ‘*per regiones Tungrorum et Frisiavonum*’ een precisering van Belgica. Daarom nemen vele wetenschappers aan dat het bestuursdistrict van de Tungri tot de provincie Gallia Belgica hoorde. Een alternatieve tekstreconstructie leidde volgens sommigen echter tot het besluit dat de *civitas Tungrorum* en de *civitas Frisiavonum* deel uitmaakten van Germania Inferior. Deze interpretatie zou volgens hen ook beter aansluiten bij de teksten van Plinius over de *civitas Frisiavonum*. Die hypothese veronderstelt wel een bijzonder uitgestrekt district dat onder de bevoegdheid van Q. Domitius Marsianus viel, namelijk volledig Gallia Belgica samen met nog drie *civitates* in Germania Inferior. Wij mogen veronderstellen dat de overgeleverde tekst voor de tijdgenoten volledig begrijpbaar was en dat een eventuele fout geen verbetering noodzakelijk maakte. Dit betekent dat de bevoegdheid van de procurator in de provincie Gallia Belgica zich uitstreckte ‘over het land van de Tungri en Frisiavones’, in de provincie Germania Inferior ‘over het land van de Batavi’. Het is evenmin een probleem dat de bevoegdheid van Q. Domitius Marsianus als *procurator Augusti ad census in Gallia accipiendos* zich over de provincies Belgica en Germania Inferior uitstreckte. Provinciegrenzen waren in het *Imperium Romanum* geen dwingende feiten. Gallia Belgica en Germania Inferior vormden op het vlak van de financiële administratie trouwens een eenheid. Deze viel onder de bevoegdheid van een *procurator Augusti* die in Trier was gevestigd. De grens tussen Gallia Belgica en Germania Inferior lag in de tweede helft van de 2de eeuw dus misschien tussen de Tungri en Frisiavones enerzijds en de Batavi anderzijds. De eerstgenoemde stammen lijken op basis van het huidige bronnenbestand tot de provincie Gallia Belgica te horen.

Heerschappij, bestuur en beampten

Keizer Augustus heeft niet enkel aan de territoriale organisatie, maar ook aan de organisatie van het bestuur van de provincies veel aandacht geschonken.⁴³ Een goed bestuur van de provincies was van levensbelang voor Rome. De Eeuwige Stad bestond dankzij de opbrengsten van de provincies. Wanbeleid en uitbuiting betekenden een gevaar voor haar macht. Augustus had dit goed begrepen. Zover dit mogelijk was organiseerde hij het bestuur op die wijze dat hebzucht en willekeur zoveel mogelijk werden vermeden. Onder meer maakte hij komaf met het 'bondgenootschap' tussen de provinciegouverneurs en de maatschappijen van de belastinginners die aan het einde van de Republiek de provincies soms letterlijk uitzogen. In de plaats daarvan gaf hij opdracht tot volkstellingen en het onderzoeken van inkomstenbronnen. In Gallië werden die volkstellingen in 27 v.C., 12 v.C. en 14 n.C. gehouden. Dit sloot een ongebreidelde willekeur in ieder geval uit. Verder steunde de Romeinse administratie op de medewerking van het lokale bestuur. Hoe dit in zijn werk ging, illustreert Gallia Belgica perfect.

Gallia Belgica was een keizerlijke provincie. Dit betekent dat de keizer overeenkomstig zijn proconsulaire macht er de soevereine rechten van het Romeinse volk uitoefende. De keizer en zijn onmiddellijke adviseurs tekenden er de hoofdlijnen van het bestuur uit. Hij deed dit via een aantal functionarissen en hun personeel. Aan het hoofd van de provincie stonden twee keizerlijke functionarissen, met name de stadhouder en de procurator. De stadhouder resideerde in Reims. Zijn titel was *legatus Augusti pro praetore*, vrij vertaald als 'gezant van de keizer bij afwezigheid van een praetor'. Voor deze functie werden overwegend mannen uit de senatorenstand gekozen. Sedert de tweede termijn van Agrippa (20-19 v.C.) waren het tijdens de regering van Augustus bijna steeds leden van het keizerlijke huis: Tiberius (16-15 v.C.), zijn broer Drusus (13-11 v.C.), opnieuw Tiberius (9-7 v.C.; 4-6 n.C.; 10-13 n.C.) en ten slotte Germanicus (13-17 n.C.). Later waren de legaten van Gallia Belgica niet zelden vertrouwelingen van de keizer. Van enkelen kennen we hun naam. Q. Glitius Atilius Agricola was aan het einde van de 1ste eeuw erg gewaardeerd door keizer Domitianus. De Spanjaard L. Licinius Sura was in het begin van de 2de eeuw een persoonlijke vriend van keizer Traianus. Vaak waren deze mannen ook erg ervaren in de regio. L. Licinius Sura was vóór zijn stadhouderschap bevelvoerder van de *legio I Minerva* in Bonna (Bonn). Als vertegenwoordiger van de keizer ontving de stadhouder zijn instructies rechtstreeks van de keizerlijke administratie in Rome. Hij was verantwoordelijk voor de openbare orde en de rechtspraak, en bevelvoerder van de troepen die in de provincie aanwezig waren.

Naar huidige maatstaven was het ambtenarenapparaat dat hem ter beschikking stond, opvallend beperkt. Het bestond uit zowat 200 personen. Er bestond een nauwe relatie tussen de burgerlijke en de militaire bestuurstaken. De *beneficarii consularis* waren verantwoordelijk voor het wegennet. Zij waren militairen die behoorden tot de

principales, de officieren, en zij waren aan de staf van de stadhouder toegevoegd. Zij voerden het bevel over de militaire posten die aan de *mansiones* of stopplaatsen verbonden waren. Een dergelijke *beneficiarius consularis* is bekend uit een grafopschrift dat in Namen werd gevonden en vermoedelijk van de 2de eeuw dateert.⁴⁴ Het gaat om een zekere Victorius Victorinus. Hij was een Romeinse burger. Zijn naam was van Italische herkomst, maar komt ook frequent voor bij de Ubii en de Treveri. Het is dus perfect mogelijk dat deze *beneficiarius* uit de streek afkomstig was.

De *frumentarius* was de ambtenaar die verantwoordelijk was voor de graanvoorziening. Hij viel onder de verantwoordelijkheid van de stadhouder. De graanvoorziening vormde een wezenlijk onderdeel van de ravitaillering van het leger en vermoedelijk heeft de Romeinse overheid dit op een erg gestructureerde wijze georganiseerd. Tekenend in dat verband is het feit dat zowel in Tongeren als in Tienen *horrea* werden teruggevonden. Hier werden jaarlijks grote hoeveelheden graan opgeslagen dat in

Grafopschrift voor de decurio Vitorius Caupius uit Cherain

de omliggende regio als een vorm van belasting was verzameld en dat van daaruit onder meer naar de Rijntroepen werd gedistribueerd. Graan was een soort belasting in natura. Daarom werkte de *frumentarius* vermoedelijk ook onder het gezag van de *procurator Augusti*. Het financiële beheer van Gallia Belgica viel immers niet onder het gezag van de stadhouder, maar onder dat van de *procurator Augusti*. In tegenstelling tot de gouverneur, die steeds uit de senatoren werd gerekruteerd, was de procurator afkomstig uit de *ordo equester*, de ridderstand. De samenwerking tussen beide gezagsdragers verliep niet steeds optimaal. Tacitus⁴⁵ bijvoorbeeld verhaalt van een kletterende ruzie tussen de gouverneur en de procurator van Britannia waardoor keizer Nero zich genoodzaakt zag een speciale gezant te zenden om tussen beiden te bemiddelen. De *procurator Augusti* behoorde tot de groep van de *procuratores ducenarii*, dit wil zeggen *procuratores* met een wedde van 200.000 sestertiën. Zijn volledige titel was *procurator Augusti provinciarum Belgicae et utriusque Germaniae*. Zijn bevoegdheid strekte zich uit zowel over de provincie Gallia Belgica als over de provincies Germania Inferior en Germania Superior. Het was een reusachtig gebied. Enkelen van hen zijn bekend, onder meer T. Varius Clemens,⁴⁶ M. Bassaeus Rufus⁴⁷ en M. Petronius Honoratus.⁴⁸ De procurator resideerde met zijn staf in Trier. Hij was specifiek verantwoordelijk voor de inning van de belastingen. De procurator werd geassisteerd door drie *subprocuratores*. In Ephese wijdde een zekere C. Vibius Salutaris een monument aan Diana Ephesia. Het opschrift vermeldt zijn loopbaan. Hij was onder meer subprocurator van de provincie Belgica geweest. Zijn hoofdtaak bestond uit de inning van de *tributa* of de directe belasting. Hieronder viel ook de grondbelasting die overeenkwam met ongeveer één tiende van de bodemopbrengst. Een bijzondere overheidsdienst gevestigd in Lyon was verantwoordelijk voor de inning van de erfenisrechten, die vijf procent bedroegen. Deze dienst werd ooit geleid door een zekere Tib. Claudius Candidus die op dat ogenblik *procurator xx hereditatum Lugdunensem et Belgicam et utramque Germaniam* was, procurator voor het twintigste deel van de erfenissen voor Belgica en de beide Germaniae.⁴⁹ Een grafopschrift in Rome voor de keizerlijke vrijgelatene Coenus vermeldt dat de overledene *arcarius provinciae Belgicae* was geweest.⁵⁰ Deze ambtenaar van de staf van de procurator was verantwoordelijk voor de schatkist.

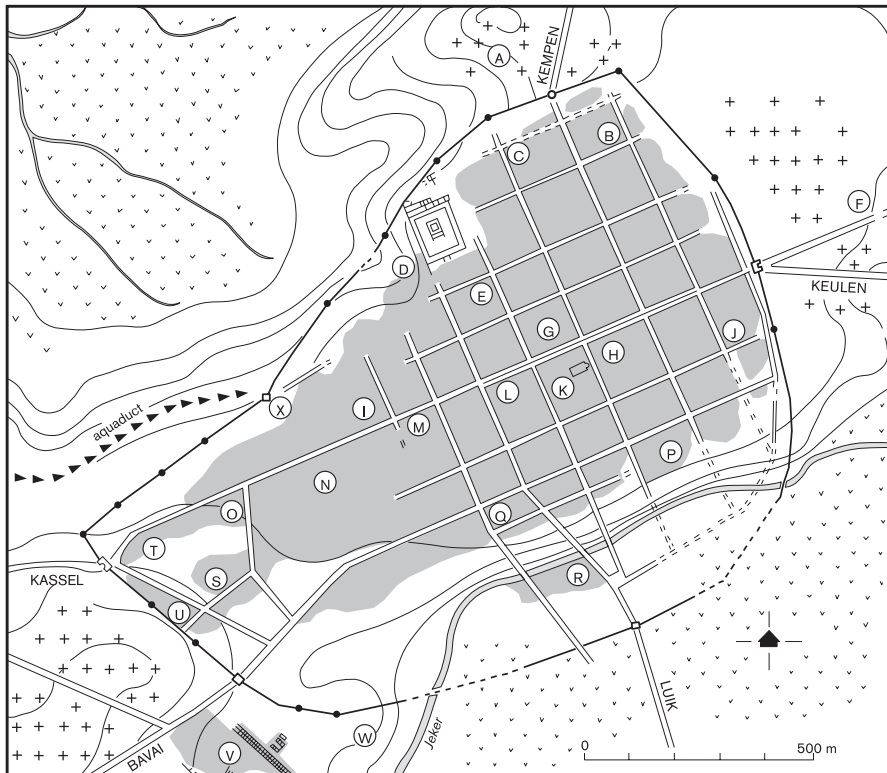
Uitgangspunt voor het financiële beheer van de provincie en het innen van de belastingen was de census, een soort volkstelling gecombineerd met een schatting van het vermogen van de inwoners. Augustus hield de eerste census in Gallië in 27 v.C.⁵¹ Om de twintig à dertig jaren werd een nieuwe census gehouden. De rechtstreeks verantwoordelijke beambte was de *procurator Augusti ad census accipiendos*, vrij vertaald 'de procurator belast met het ontvangen van de census'. Q. Domitius Marsianus voerde ten tijde van M. Aurelius (161-180) een census door in de provincies Gallia Belgica en

Germania Inferior en wel in het bijzonder in de bestuursdistricten van de Tungri, de Frisiavones en de Batavi.⁵² De loopbaan van deze Q. Domitius Marsianus was rijk gevuld: opgenomen in de *decuria* als rechter in Rome, *praefectus militum*, *procurator Augusti* belast met de ontvangst van de census met een jaarsalaris van 60.000 sestertiën, *procurator Augusti* voor de ijzermijnen met een jaarsalaris van 100.000 sestertiën, en ten slotte de zeer belangrijke functie van *procurator Augusti* verantwoordelijk voor het patrimonium van de provincie met een jaarsalaris van 200.000 sestertiën. Deze drie voorname opdrachten, en dit is belangrijk, werden in Gallië uitgeoefend. Q. Domitius Marsianus was een echte specialist in de administratie van dit rijkdeel. Het voorbeeld toont ook aan dat *procuratores* zeer hoge beambten waren. De *procuratores ducenarii*, dit wil zeggen met een wedde van 200.000 sestertiën, waren de hoogste provinciale functionarissen uit de ridderstand. In het opschrift werd trouwens een afschrift opgenomen van de persoonlijke groet van de keizer aan Marsianus.

De provincies waren verder onderverdeeld in *civitates* of bestuursdistricten. De bestuursvorm hiervan is niet in detail bekend. In de mediterrane wereld viel het bestuur van regio's doorgaans onder de verantwoordelijkheid van stadsstaten. De lokale aristocratie was verantwoordelijk voor recht, ordehandhaving en publieke werken. Kunnen wij de Gallische *civitates* beschouwen als een soort stadsstaten? Dit lijkt misschien een stap te ver. De civitashoofdstad was, zoals wij verder zullen zien, in ieder geval de belangrijkste politieke en administratieve spil in ieder bestuursdistrict. Het Romeinse bewind steunde vanaf het begin op een samenwerking met de stamadel. De positie van de adel werd zo veel mogelijk intact gehouden. Door verlening van het Romeinse burgerrecht werd hun loyauteit versterkt. Voorbeelden hiervan zijn de Bataaf Iulius Civilis en de Trevir Iulius Classisus. De troepen die zij aan het Romeinse leger leverden, stonden onder het bevel van de eigen leiders. In feite beperkte de Romeinse overheid zich ertoe het bestuur overal te uniformiseren en in overeenstemming te brengen met de Romeinse bestuurlijke stijl. Tijdens de keizertijd werden zowel de *coloniae* als de *municipia* bestuurd door een *ordo decurionum* samen met *duoviri* of *quattuorviri*, *quaestores*, *aediles*. De *ordo decurionum* was een soort stedelijke senaat waarvan de leden voor de duur van het leven in zetelden. De *ordo* of raad telde doorgaans 100 leden. Deze van Trier telde er volgens Tacitus minstens 113.⁵³ In Cherain werd de *decurio* Vitorius Caupius bijgezet onder een tumulus.⁵⁴ De overledene was lid van de *ordo decurionum* van de *civitas Tungrorum* of mogelijk van de *pagus* waar zijn graf zich bevond. Zijn naam duidt op het bezit van het Romeinse burgerrecht. Maar tegelijk verwijst het *cognomen* Caupius mogelijk naar zijn Gallische afkomst. Van de *civitas Treverorum* kennen wij de *decurio* C. Apronius Raptor. De uitvoerende macht lag bij de *duoviri* of de *quattuorviri* die hun functie voor één jaar uitoefenden. Zij werden ook wel *duoviri iure dicundo* genoemd, vrij vertaald 'tweemannen met rechtsbevoegdheid', omdat de

stadhouder hen een beperkte juridische bevoegdheid toekende. De twee *quaestores* waren verantwoordelijk voor het financiële beheer, de twee *aediles* voor de openbare orde, het politietoezicht en de zorg voor de voedselvoorziening. Tiberianus, van wie het grafopschrift in Mainz werd teruggevonden, was ergens in de 1ste eeuw n.C. *quaestor* in het bestuursdistrict van de Treveri. Hij was ook priester van Roma en Augustus, en *flamen*, het hoogste priesterambt in de *colonia Augusta Treverorum* (Trier) geweest.⁵⁵ C. Gracileius Similis was *aedilis* in de *civitas Tungrorum*. Zijn stoffelijke resten werden bijgezet op zijn landgoed, niet ver van Tongeren. Een verdwenen grafopschrift uit Gors-Opleeuw vermeldt zijn naam.

Deze politieke ambten waren erefuncties. Kandidaten moesten bijgevolg over een behoorlijk kapitaal beschikken. Het voorbeeld van Vitorius Caupius is op dat vlak erg duidelijk. De stoffelijke resten van deze *decurio* werden onder een grote tumulus bijgezet. Deze tumulus was oorspronkelijk omgeven door een vierkante omheining met een zijde van 42 meter. Hierin was een opschrift met de naam van de overledene opgenomen. Nog duidelijker is de situatie van G. Apronius Raptor, *decurio* van de *civitas Treverorum*. Uit het opschrift van een sokkel voor een beeld en zijn grafopschrift,

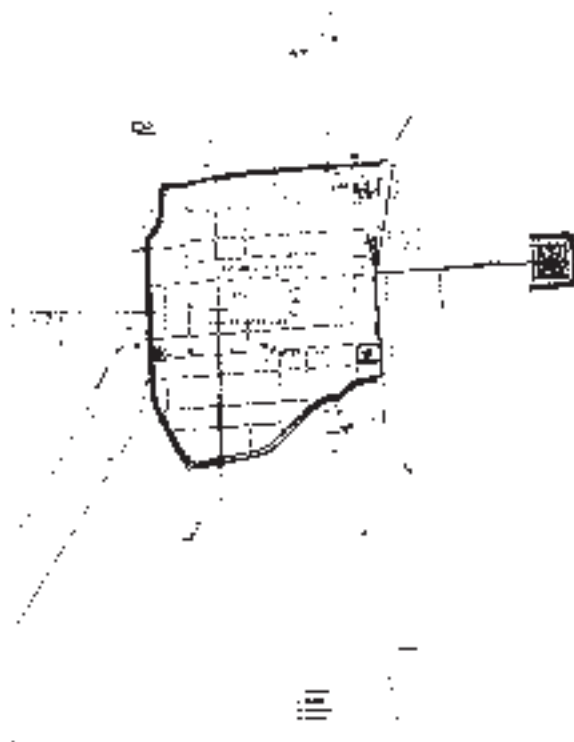
De stadsplattegronden van Tongeren en Trier (naar W. Vanvinckenroye en H. Heinen)

beiden in Lyon gevonden, blijkt dat hij een vooraanstaand wijnhandelaar was.⁵⁶ Zijn vader C. Apronius Blandus had zich vermoedelijk reeds tijdens de 1ste eeuw n.C. via de wijnhandel verrijkt. Het waren doorgaans de welgestelden die zich dergelijke graven konden veroorloven. Politieke invloed bleef daardoor tot een kleine groep mensen beperkt. Hoewel onze bronnen met betrekking tot het bestuur van Gallia Belgica erg beperkt en fragmentarisch zijn, tonen zij duidelijk aan dat de bestuurlijke organisatie van de provincies ondanks de participatie van de lokale functionarissen strak werd gehouden. De plaatselijke politici hoorden zonder uitzondering tot de lokale elite die sterk geromaniseerd was. Op grond van de literaire bronnen en de overgeleverde inscripties kunnen wij deze organisatie niet in detail weergeven. Maar de krachtlijnen zijn klaar. De overgang van inheemse tradities naar een Romeins bestuursstelsel is duidelijk herkenbaar.

De urbanisatie

Coloniae en municipia

De Romeinen hebben van oudsher getracht de steden aan zich te binden. Dit was een van de meest karakteristieke facetten van de integratie van de nieuwe regio's in het *Imperium Romanum*. Zij waren ervan overtuigd dat een goed bestuur slechts via een stedelijk centrum kon worden gerealiseerd. De stad was de hoeksteen voor de Romeinse beschaving en vormde de ideale basis voor het romaniseringsproces. De Romeinen konden bij de organisatie van de noordwestelijke provincies zoals in het Middellandse-Zeegebied niet steunen op reeds bestaande steden met een poliskarakter die door verdragen aan Rome waren verbonden. Gallia, Germania, Britannia of de Donauprovincies waren nauwelijks geurbaniseerd. Wel waren er de stamgebieden die de Romeinen in *civitates* organiseerden. Die bestuursdistricten

hadden nood aan hoofdplaatsen. Het was daarom noodzakelijk in de nieuw veroverde gebieden een net van stedelijke kernen tot ontwikkeling te brengen. In de stichting van deze steden speelde het Romeinse leger een belangrijke rol. Dit vertaalt zich onder meer in de stratenplannen die in de vorm van een dambord werden aangelegd. Vooral de keizers Claudius, Vespasianus, Traianus en Hadrianus voerden een echte urbanisatiepolitiek: Amiens, Arras, Bavay, Beauvais, Cassel, Metz, Reims, Saint-Quentin, Senlis, Soissons, Théroutanne, Tongeren, Toul en Trier. Zij ontwikkelden zich tot bestuurlijke, economische, religieuze en culturele centra, en tot residenties voor de leidende klasse. Specifiek voor België zijn vooral de volgende steden belangrijk: Cassel, Bavay, Trier en Tongeren. Zij werden van in het begin geconcentreerd als civitashoofdplaatsen. De Romeinse overheid koos de inplanting voor deze steden en verbond ze allemaal met het wegennet van Agrippa. Al deze steden werden gesticht als een resultaat van de politiek van Augustus. Van een directe relatie met een eventuele Pre-Romeinse nederzetting is nergens sprake.

Welk juridisch statuut de steden hadden, is echter vaak niet bekend. Stadsrechten op zich waren niet essentieel voor de ontwikkeling van een nederzetting tot een centrum met een stedelijk karakter. Doornik is hiervan een goed voorbeeld. Maar de toekenning van stadsrechten weerspiegelt wel de urbanisatiepolitiek die de keizers voerden. *Coloniae* en *municipia* waren Romeinse steden bij uitstek. De hoogste in rang waren de *coloniae*. De burgers genoten het Romeinse burgerrecht. De inwoners van de *municipia* genoten het Latijnse recht dat een aantal beperkingen inhield. Een *municipium* lijkt in zijn bestuursvorm heel erg op een *colonia*. Het wezenlijke verschil is historisch van aard. Het woord is afgeleid van *munera capere* wat betekent: taken, plichten op zich nemen. Deze taken bestonden voornamelijk uit deelname aan oorlogen of in de materiële ondersteuning van veldtochten. Hoe een *municipium* juridisch moet worden omschreven, is echter niet duidelijk. Uit de *Noctes Atticae* van Aulus Gellius⁵⁷ blijkt dat zelfs tijdgenoten het hier moeilijk mee hadden. In ieder geval bestond er een zekere 'gemeenschappelijkheid' tussen de civitashoofdplaatsen en de *municipia* en *coloniae*. Trouwens, de betrokken steden bezaten niet van in het begin het statuut van *colonia* of *municipium*. In Germania Inferior treffen wij zo het *municipium Batavorum* (Nijmegen), het *municipium A(elium)* of *A(urelium) Cannanefatium* (Voorburg-Arentsburg), de *colonia Ulpia Traiana* (Xanten) en de *colonia Claudia Ara Agrippinensium* (Keulen) aan. In Gallia Belgica denken wij in eerste instantie aan het *municipium Tungrorum* (Tongeren) en de *colonia Augusta Treverorum* (Trier). Het verschil tussen deze steden de iure en de andere steden zonder stadsrecht was niet zo groot. Vooral de inwoners werden geconfronteerd met één nadeel. Zij waren geen *cives Romani* of *cives Latini*, dit wil zeggen burgers, maar wel *peregrini*, niet-burgers. Zij misten de persoonlijke voordelen die het Romeinse burgerrecht bood zoals toegang tot de hoogste staatsambten

en dienst in de legioenen. Maar omdat het Romeinse recht aan steeds grotere groepen van de bevolking werd toegekend tot de veralgemening van het burgerrecht door de *constitutio Antoninana* in 212, verminderde het verschil tussen een *civis Romanus* en een *peregrinus* geleidelijk. Het reële verschil tussen een de iure- en een de facto-stad viel zo volledig weg. Niettemin bleef de titel van *colonia* of *municipium* een fel begeerd prestigesymbool.

Het municipium Tungrorum

Van de bestuursdistricten waarvan het grondgebied geheel of gedeeltelijk binnen het huidige België valt, ligt alleen Tongeren, de hoofdplaats van de *civitas Tungrorum*, in ons land en in Vlaanderen. De stad was in de Oudheid bekend onder verschillende, aan elkaar verwante namen: Atuatuca, Atouatoukon (Ptolemaeus, II, 9, 5), Aduaca (*Itinerarium Antonini*), Atuaca (*Tabula Peutingeriana*), municipium Tungrorum, Tungri oppidum (J. Honorius, *Cosmographia occidentis*, 18-19), Tungri (*Not. Dign. Occ.*, 42). Welk statuut Atuatuca bezat, bleef tot eind vorige eeuw onbekend.

In 1990 werd in Tongeren langs de Rodekruislaan een Romeins wijaltaar ontdekt. Dit bleek bijzonder belangrijk voor de geschiedenis van de *civitas Tungrorum* en haar hoofdstad Atuatuca. In de omgeving werden in het verleden nog andere opmerkelijke vondsten gedaan. De bekende mijlpaal van Tongeren kwam in het begin van de 19de eeuw kort bij de Sint-Truiderpoort aan het licht. De keizerlijke zegelring met een afbeelding van keizer Commodus (180-192) kwam letterlijk aan de oppervlakte in een tuin dicht bij de Romeinse muur in de buurt van de Sint-Truidersteenweg. De verschillende archeologische vondsten laten toe te veronderstellen dat dit gedeelte van de Romeinse stad een belangrijke publieke functie vervulde. Het altaar is gemaakt uit een grofkorrelige witgele kalksteen. De achter- en zijkanten bleven onversierd. De inscriptie was perfect bewaard en was in zes regels aangebracht. Alle woordafkortingen zijn gescheiden door een punt. Het monument lijkt te dateren van de tweede helft van de 2de eeuw of misschien van het begin van de 3de eeuw. De tekst luidt als volgt:

*'I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio / Mun(icipii) Tung(rorum) / Cat(ius?) Drou-
sus / sal(arius, -inator, -samentarius) Men(aporum) / v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito)'*

'Aan Iuppiter Optimus Maximus en de *Genius* van het *municipium Tungrorum*. Catus Drousus, zouthandelaar (uit het bestuursdistrict) van de Menapii heeft gaarne en terecht zijn gelofte ingelost.'

Tot de ontdekking van dit altaar bestonden geen rechtstreekse aanwijzingen dat Atuatuca een *municipium* was. Geen enkele bron vermeldde het statuut van de stad. Ooit maakten geleerden gewag van een *Colonia Ulpia Tungrorum*. Zij deden dit naar aanleiding van een opschrift dat in Nederlands-Limburg gevonden was en dat de afkorting c.v.t. vermeldde. De aanvulling C(olonia) V(ulpia) T(ungrorum) bleek evenwel te hypothetisch en werd vrij snel niet meer aanvaard. Er bestonden inmiddels wel voldoende redenen om aan te nemen dat Atuatuca als *caput civitatis* juridisch meer was dan een *vicus* en het statuut van een *municipium* bezat. Argumenten die wezen in de richting van het municipale statuut van de stad waren de aanwezigheid van beambten, de structuur en het karakter van de stad, de stadswallen die met de goedkeuring van de keizer in de loop van de tweede helft van de 2de eeuw werden gebouwd, en niet te vergeten, de militaire eenheden die van in het begin, vermoedelijk op basis van een *foedus*, in de *civitas Tungrorum* werden gelicht. Hoewel geen feitelijk bewijs leverden deze gegevens voldoende argumentatie om dit statuut te aanvaarden.

Het votiefaltaar gewijd aan Iuppiter zorgde voor een bevestiging. De vondst is op de eerste plaats belangrijk omdat Atuatuca als *municipium Tungrorum* wordt vermeld. Het feit dat de dedicant het altaar wijdde aan Iuppiter Optimus Maximus en de *Genius* van het *municipium Tungrorum* toont aan welke waarde hij hechtte aan deze vermelding. *Municipium* heeft hier zeker niet de betekenis van 'stad'. Wij moeten er immers rekening mee houden dat bijvoorbeeld talrijke civitashoofdplaatsen in Germania Superior ondanks hun hoge graad van *urbanitas*, van stedelijkheid, wel van een stadsrecht verstoken bleven. In de loop van de 2de eeuw kreeg het begrip *civitas* weliswaar steeds meer de betekenis van 'stad' en spoedig ook eenzelfde inhoud als het begrip *municipium*. De term bezit hier echter beslist een institutionele waarde en getuigt van een welomschreven statuut. De Romeinse overheid zou trouwens nooit toestemmen dat een nederzetting, die *de iure* het municipaal statuut niet had ontvangen, een dergelijke titel met juridische betekenis zou voeren op een altaar dat publiek werd geplaatst.

Met betrekking tot de stadsrechten wordt met een zekere regelmaat verwezen naar de betekenis van de stadsmuren. Atuatuca Tungrorum, de hoofdplaats van de *civitas Tungrorum*, groeide tijdens de 1ste en de 2de eeuw n.C. uit tot een centrum met een stedelijk karakter. De bouw van de 4544 meter lange stadswallen vormt een wezenlijk onderdeel van deze urbanistische ontwikkeling. De lengte van de stadsmuur, waardoor zij in feite onverdedigbaar schijnt, en de mogelijkheid dat zij werd gebouwd in het kader van een stedelijke valorisatie, lijken erop te wijzen dat zij veeleer een burgerlijk monument dan wel een defensieve constructie was. Omdat deze stadsmuur bijgevolg veeleer als statussymbool dan wel als verdedigingsstructuur dient te worden geïnterpreteerd, kunnen wij ons afvragen of de bouw hiervan samenvalt met een mogelijke verandering van

Altaar ter ere van Iuppiter Optimus Maximus en de genius van het municipium
Tungrorum (W. Vanvinckenroye)

het statuut van de stad. Terloops kunnen wij nog vermelden dat de muur van Atuatuca deze van Colonia Agrippinensis (Keulen) die 'slechts' een lengte van 3911 meter had, overtrof. En nog in de 4de eeuw plaatste Ammianus Marcellinus⁵⁸ Tongeren op gelijke hoogte met Keulen. Stadsomwallingen kunnen in de westelijke provincies niet als regel worden beschouwd. Steden zoals Fréjus, Autun, Nîmes, Vienne en Lyon kregen tijdens de regering van Augustus uitgestrekte muren die veel meer dan het bewoonde areaal omsloten. Met uitzondering van Fréjus speelden militaire overwegingen geen rol. Het ging immers om hoofdplaatsen van stammen die niet werden onderworpen, maar die zich via een verdrag aan Rome hadden verbonden. Vermoedelijk maakten deze steden deel uit van een doelbewuste politiek. De muren mogen in die context van een bondgenootschap met Rome misschien als teken van een nominale onafhankelijkheid worden gezien. Een soortgelijk feit zien wij ook bij Aventicum (Avenches), hoofdstad van de *civitas* der Helvetii. Met een lengte van 5500 meter omsloot de ringmuur uit de Flavische tijd een areaal dat veel uitgestrekter was dan de ingenomen woonoppervlakte en lijkt bijgevolg niet verdedigbaar. Ook hier mag men politieke motieven en een mogelijke bevestiging van een statuut veronderstellen. De muur van Augusta Treverorum (Trier) was volgens een soortgelijk concept gebouwd, maar dateert van de tweede helft van de 2de eeuw, evenals deze van Tongeren. Tenslotte waren zelfs voor de grenssteden stadsomwallingen niet typisch. Keulen en Xanten hadden muren. Bonn, Mainz of Boedapest hadden evenwel versterkte militaire kampen naast een onversterkte civiele nederzetting. In feite kan men algemeen genomen uitgaan van een concept van open, niet-ommuurde steden, dit in combinatie met een stevige uitbouw van de *limes*. Wanneer men toch tot de bouw van stadsmuren overging, dan lijkt dit een politieke bedoeling te hebben gehad: de bevestiging van een statuut. Dit gold ook voor Tongeren. Maar niet iedereen is het met deze zienswijze eens. Vergeten wij niet dat tussen 165 en 167 de Chatti de Rijn grens doorbraken en in 170 Gallia Belgica binnenvielen. En tussen 172 en 174 maakten de Chauci de kusten van Noord-Gallië onveilig. In Tongeren vonden de archeologen op verscheidene plaatsen in de stad brandpuin uit de tweede helft van de 2de eeuw terug. Dit lijken voldoende redenen om de bouw van de Romeinse omwalling tijdens de 2de eeuw aan een militair motief te verbinden.

Het tijdstip waarop Atuatuca (Tongeren) het statuut van *municipium* ontving, bleef tot op heden onbekend. Het altaar kan van de tweede helft van de 2de eeuw tot in de eerste helft van de 3de eeuw worden gedateerd. Dit betekent dat hiermee ook de periode wordt aangegeven waarvóór de stad haar municipaal statuut ontving, waarbij de nadruk op de 2de eeuw en eventueel nog de eerste helft van de 3de eeuw komt te liggen. Dit statuut werd hoogst waarschijnlijk door de aanwezigheid van de stadswallen bevestigd. Wij mogen aannemen dat de bouw ervan startte kort nadat de stad tot *municipium* werd

verheven. De stadswallen zelf werden op basis van recent archeologisch onderzoek gedateerd in de tweede helft van de 2de eeuw, mogelijk zelfs circa 200 n.C. De zegelring van keizer Commodus laat misschien toe een definitieve datering naar voren te schuiven. Misschien hoorde deze ring toe aan een officiële keizerlijke gezant die hiermee in naam van Commodus documenten met een zegel kon bekrachtigen. Een belangrijke gebeurtenis zoals de toekenning van het municipale statuut werd zeker in verzegelde documenten vastgelegd. De dateringen van de wallen, van de zegelring en van het votiefopschrift vallen in ieder geval bijzonder goed samen. Met de vondst van dit altaar is Tongeren ook vanuit juridisch standpunt, op grond van het Romeinse recht, veruit de oudste stad van België.

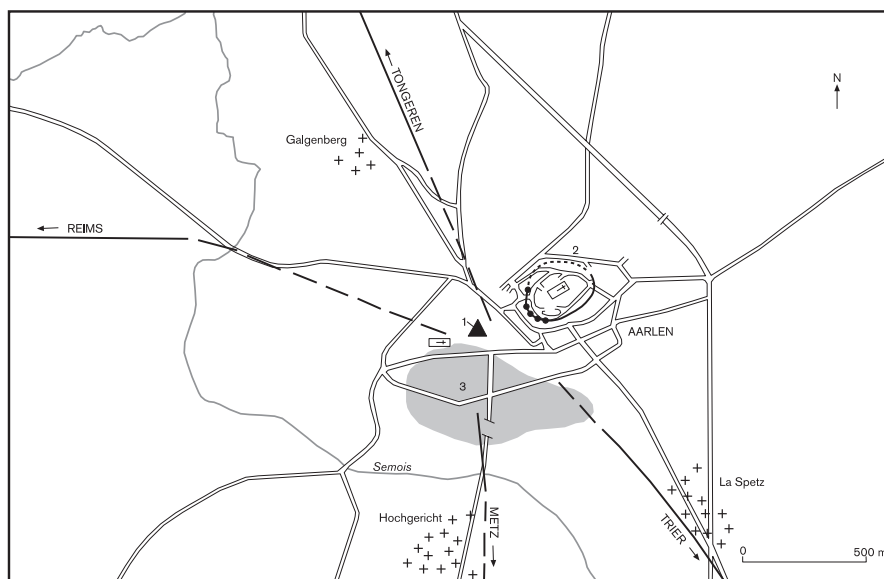
De vici

Langs de toenmalige hoofdwegen tussen de grote steden lagen de *vici*. De antieke auteurs omschrijven een *vicus* als een landelijke nederzetting die door jaarlijks verkozen magistraten werd bestuurd. Er werd recht gesproken en er vonden markten plaats. Het waren in wezen nederzettingen die tot aanzien kwamen dankzij een druk reizigersverkeer van beambten, militairen, koeriers van het leger en de staatspost, handelaars, kooplieden, rondtrekkende ambachtsslui, kunstenaars en pelgrims. Hier verzezen herbergen, hotels, bordelen en uitspanningen zodat reizigers van paard konden wisselen of bij de smid herstellingen aan hun kar konden laten uitvoeren. Een dergelijk wegdorp oefende een grote aantrekkingskracht uit op ambachtsslui en handelaars die aan de reizigers een goede cent verdienden. En al spoedig namen deze nederzettingen ook de functie van een regionale markt op zich.

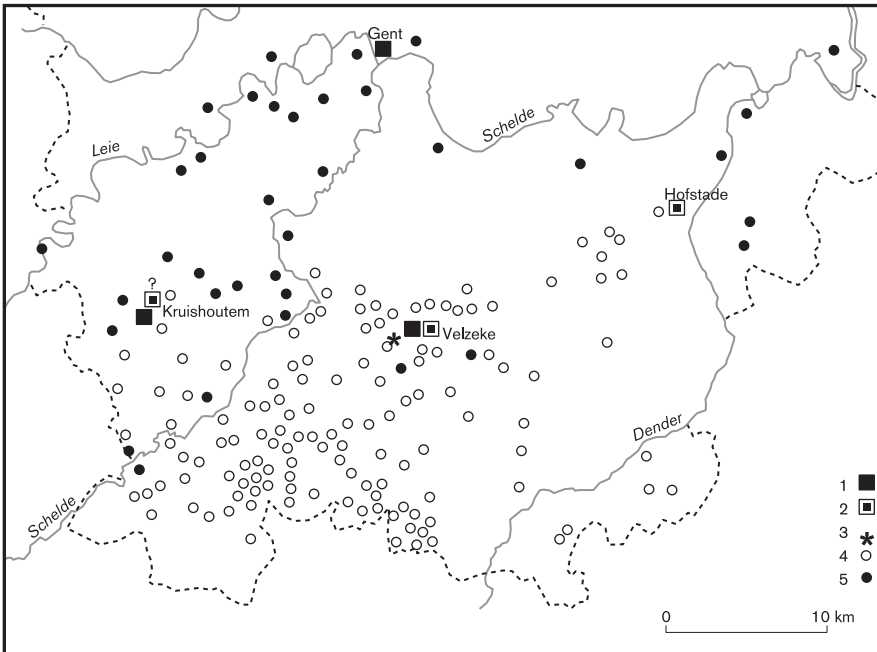
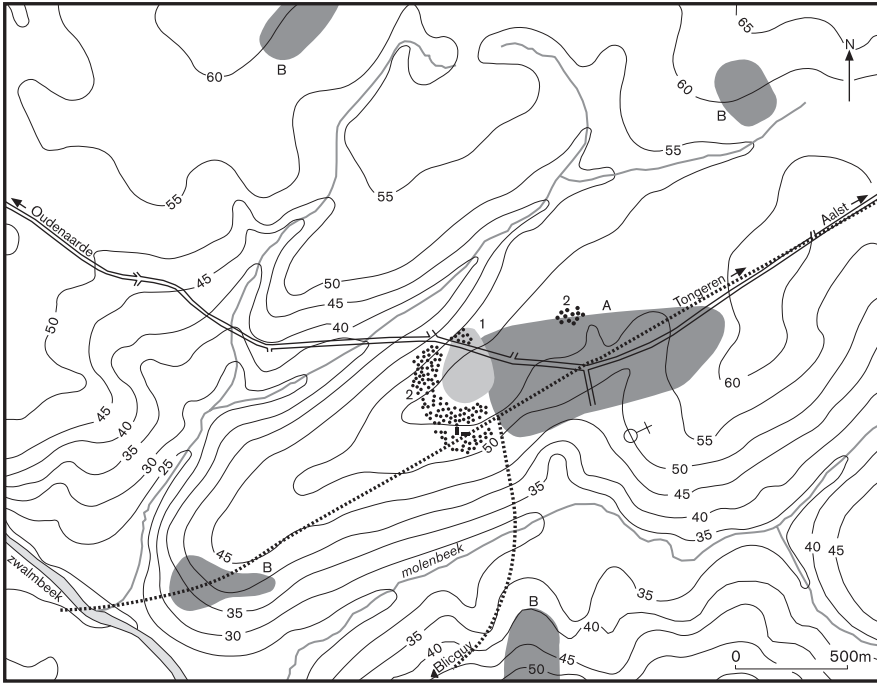
Een belangrijke groep *vici* was ontstaan uit de etappeplaatsen, de poststations of de wisselstations voor paarden langs de wegen. Het Romeinse wegennet verbond Rome met de provinciehoofdsteden, met de civitashoofdplaatsen en met de legerkampen. De heirbanen waren de communicatielijnen bij uitstek voor het leger en de imperiale administratie. Zij waren essentieel voor de Romeinse politieke en militaire organisatie. De *cursus publicus* zorgde via deze wegen voor een snelle postbezorging. Deze vorm van koerierdienst bracht de boodschappen van de keizer over aan zijn medewerkers in de provincies. De *mansiones* en *mutationes* waren op regelmatige afstanden langs de wegen ingeplant. Langs de weg Bavay-Tongeren worden Liberchies, Waudrez en Braives genoemd. Zij stonden in de eerste plaats ten dienste van de *cursus publicus*. Tegelijk waren aan de etappeplaatsen vaak militaire posten verbonden. Zij zorgden voor de veiligheid van de wegen en vervulden in zekere zin de functie van wegepolitie. In het Rijnland werden reeds talrijke dergelijke *stationes* aangetoond. Zij moeten in ieder geval ook in onze regio aanwezig zijn geweest. Onderzoekers zijn van mening dat in Namen en ook in Aarlen de aanwezigheid van een klein garnizoen met wegepolitie

mag worden verondersteld. Zij staven deze visie op de plaats die de beide *vici* in het weggennet innamen. De garnizoenen stonden onder het bevel van *beneficiarii consulares*. Een dergelijke *beneficiarius consularis*, Victorius Victorinus, is bekend uit een grafopschrift, vermoedelijk uit de 2de eeuw, dat in Namen werd gevonden.⁵⁹ De *vicus* van Kerkhove is een mooi voorbeeld van een halteplaats waar ook aan de opslag van de *annona* was gedacht.

Een aantal *vici* dankt het ontstaan aan de legerplaatsen die de Romeinse troepen tijdens de regering van Augustus (31 v.C.-14 n.C.) oprichtten. Zij geleken erg op de nederzettingen langs de wegen met handelszaken, ambachtelijke ateliers, herbergen en stations waar men van paard kon verwisselen. Hier leefden de militairen met hun families. Ambachtslieden werkten voor de troepen en handelaars leverden hun waren aan het leger. Op die wijze zorgde het leger voor het levensonderhoud van talrijke gezinnen. Langs de Rijn grens hebben de archeologen op vele plaatsen resten van dergelijke militaire nederzettingen teruggevonden. In Gallia Belgica komen ze uiteraard veel minder voor. De Augusteïsche legerplaats van Velzeke in het bestuursdistrict van de Nervii is hiervan een goed voorbeeld. En hoewel de militairen hier tijdens de regering van Tiberius (14-37) vertrokken, had de nederzetting reeds voldoende levenskracht om zich vanaf de Claudische tijd tot een bloeiende *vicus* en distributiecentrum voor landbouwproducten uit de regio te ontwikkelen. Ook in Asse en Elewijt kwamen vondsten uit de regeringsperiode van Augustus aan het licht. Wat hun militaire karakter betreft, moeten we wel voorzichtig zijn.

Situatietekeningen van Aarlen en Velzeke (naar J. Mertens, F. Vermeulen en M. Rogge)

De oorsprong van dergelijke landelijke centra gaat vaak terug tot de regering van keizer Augustus. Zij waren levensnoodzakelijk voor de *cursus publicus* die instond voor de post van de keizerlijke administratie. Eén enkele keer hadden zij hun ontstaan aan een legerplaats te danken. Dit leidde tot de conclusie dat het ontstaan en de ontwikkeling van deze *vici*, net als die van de civitashoofdplaatsen, in relatie stond met de militaire en administratieve organisatie van Gallië. Een goed voorbeeld is de *vicus* van Tienen. Hier vonden de archeologen de resten van een imposant graanmagazijn terug. Het was in gebruik tussen het einde van de 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw. Het was 3,6 meter breed en minstens 50 meter lang, en gebouwd in hout. De vorm van het gebouw is vrij uniek. Toch vertoont het een zekere verwantschap met de houten militaire graanmagazijnen die in de Romeinse legerplaatsen, onder meer in Noord-Gallië, aan het licht kwamen. In *vici* werden dergelijke *horrea* nog maar zelden opgegraven. Dit graanmagazijn lijkt te suggereren dat ook de *vici* een zekere rol speelden in de provinciale organisatie. De *vicus* van Tienen lag in een vruchtbare landbouwregio. De nederzetting nam minstens een beperkte centrumfunctie op ten opzichte van de regio. Specifiek gaat het hier om de inzamelingen van de graanvoorraden voor het Romeinse leger langs de rijksgrenzen. Of het Romeinse staatsapparaat hierin sturend optrad, weten wij niet zeker. Mogelijk geschiedde dit ook via de contacten tussen de vertegenwoordigers van het Romeinse gezag enerzijds en de inheemse aristocratie anderzijds. Via belastingen of via verkoop vond dit graan zijn weg naar de Rijnlegers. In ieder geval bekleedden de *vicus* van Tienen en dit graanmagazijn een wezenlijke plaats in de militaire organisatie van Gallia Belgica en Germania Inferior. Dat het initiatief enkel van de Romeinse overheid kwam, kan men dus in vraag stellen. Wel veranderde sinds het begin van de 1ste eeuw n.C. het nederzettingsspatroon van het platteland geleidelijk op een ingrijpende wijze.

De romanisering van Gallia Belgica

Een land en zijn bevolking onderwerpen is één zaak. Dat land gedurende eeuwen onder controle houden is een andere. Dit lukt enkel wanneer de bezettende mogendheid erin slaagt een proces van integratie op gang te brengen en de overwonnenen een nieuwe en volwaardige plaats in de maatschappij te schenken. Fundamenteel gaat het om een proces dat leidde tot een zekere eenheid van de volkeren die tot het *Imperium Romanum* hoorden. De Romeinse overheid speelde hierin een actieve rol. Zij propageerde de *romanitas* als een cultureel ideaal. Maar tegelijk hebben de lokale bevolkingsgroepen de *romanitas* op een actieve wijze geïnterpreteerd en geassimileerd. En uiteindelijk kreeg de overwonnen partij de mogelijkheid het Romeinse burgerrecht

te verwerven. Wij noemen dit romanisering. Het resultaat hiervan vertaalde zich in de taal, in de ideeën en de waarden, in de materiële cultuur. Ondanks een sterke tendens tot uniformisering, blijven de culturele verschillen tussen de bevolkingsgroepen steeds aanwezig. Zij zijn het gevolg van de relatieve autonomie van deze groepen en individuen om de Romeinse cultuur te interpreteren en op te nemen. Verscheidene factoren hebben hierin een belangrijke rol gespeeld. Vooreerst kunnen wij niet genoeg de betekenis van de urbanisatie voor Gallia Belgica en Germania Inferior benadrukken. Voor de Romeinen waren de steden een noodzakelijk voorwaarde voor een goed bestuur. Maar tegelijk waren zij zich ervan bewust dat zich hier een uitstekende voedingsbodem vormde voor het romaniseringsproces. Agricola spoorde tijdens zijn stadhouderschap de Britten aan tempels, *fora* en huizen te bouwen en zo hun nederzettingen een stedelijk karakter te geven.⁶⁰ En Tacitus bevestigt dat van die stedelijke kernen een enorme invloed is uitgegaan op de lokale bevolking. Maar minstens even belangrijk was het leger. Het gaat daarbij niet enkel om de aanwezigheid van de Romeinse legioenen aan de Rijn grens. Ook de rekrutering van jonge mannen bij de plaatselijke bevolking voor de militaire dienst in de hulptroepen speelde een bijzondere rol. Via hun legerdienst, die twintig jaar of meer duurde, werden zij van de Romeinse cultuur doordrongen. De Tungri, de Treveri, de Nervii en de Menapii hebben talloze jonge lieden naar het Romeinse leger zien vertrekken. Maar tegelijk oefenden de *auxilia* een niet te onderschatten invloed uit op de organisatie en het functioneren van de inheemse samenleving en waren zij zo mee verantwoordelijk voor de verspreiding van de Romeinse cultuur bij de lokale bevolking. En op het ogenblik dat het culturele imperialisme onvoldoende bleek, deinsde de Romeinse kolonisator er niet voor terug brute macht aan te wenden. Een inscriptie die werd gevonden in Heliopolis (Baalbek-Syrië), meldt bijvoorbeeld dat C. Velius Rufus de bevelhebber was van het leger van Africa en Mauretania om de volkeren van Mauretania te onderdrukken.⁶¹ Dit opschrift stelt klaar en duidelijk de intenties van de Romeinse kolonisatie.

Romanisering en cultuurimperialisme: de taal

De verovering van Caesar en de organisatie van Augustus voegden Gallië toe aan het Romeinse Rijk. Dit betekende niet dat er een abrupt einde kwam aan de inheemse tradities. Hoewel misschien niet op alle vlakken even duidelijk, leefden zij nog decennia voort. Vele autochtonen bouwden hun woningen met hulp van de traditionele houtbouwtechnieken, en het handgevormde aardewerk uit de 1ste eeuw n.C. knoopte op het vlak van vormenschat en versieringen mooi aan bij de Pre-Romeinse tradities. In de godsdienst bleef het inheemse element zeer lang sterk vertegenwoordigd. Iuppiter Taranis, Hercules Magusanus, Mars Camulus of de Moedergodinnen zijn hiervan perfecte voorbeelden. Maar het Romeinse cultuurimperialisme haalde langzaam de

bovenhand. De taal is hiervoor illustratief. Hoewel het Latijn de officiële voertaal werd, bleef de lokale bevolking alvast een tijdlang vasthouden aan de moedertaal. In de toponiemen bleef het Keltisch/Germaans bewaard. Samarobriva, Coriovallum en Atuatuca zijn drie namen met een inheemse herkomst die tijdens de eerste eeuwen n.C. werden gebruikt. Samarobriva (Amiens) betekent zoveel als brug (briva) over de Samara. In Coriovallum (Heerlen) gaat een inheemse persoonsnaam schuil. De naam Atuatuca is duidelijk van een Keltische herkomst. De inheemse taal komt ook aan de oppervlakte in de toponiemen die eindigen op het suffix -iacum. Dit gaat terug op het suffix -acum dat de Romeinen in Gallië hadden geassimileerd. In West-Vlaanderen lijken de namen op -iacum vaak inheemse persoonsnamen te bevatten. Voorbeelden hiervan zijn Cortoriacum (Kortrijk) en Viroviciacum (Wervik).

Misschien wel de meest persoonlijke vorm van taalgebruik is het geven van een naam aan een kind. Een naam geeft aan een individu immers een identiteit. Via de opschriften op monumenten beschikken wij over talrijke namen. Het gaat daarbij om personen die voorkomen op inscripties binnen de grenzen van Gallia Belgica, evenals om diegenen die in opschriften een herkomstopgave in relatie tot deze provincie opgeven. Net hier zien wij duidelijk hoe het Latijnse cultuurimperialisme zich laat gelden. Uit het onderzoek van de namen komt duidelijk naar voren dat in de provincie Gallia Belgica drie linguïstische elementen prominent aanwezig zijn: de Germaanse laag, de Keltische laag en het Latijn. De namen van Romeins-mediterrane herkomst vertegenwoordigen met ongeveer vijf en zestig procent van de betrokken personen de meerderheid. Achter sommige namen gaat mogelijk een Keltische of Germaanse naam schuil zoals bijvoorbeeld Audax, Quintus, Verecundus, Albina enzovoort. Andere namen van Romeins-mediterrane herkomst waren vrij populair en komen frequent voor bij de inheemse volkeren: Maternius bij de Ubii, Acceptus bij de Treveri of Victor bij de Ubii en de Treveri. Achter een belangrijk gedeelte van de namen schuilt een persoon van plaatselijke origine zonder dat wij telkens hun identiteit kunnen achterhalen. Daar tegenover staan de inheemse groepen met namen van een min of meer duidelijke Germaanse oorsprong, met namen van een min of meer duidelijk Keltische origine en met een inheemse naam zonder dat kan worden gespecificeerd of deze van een Germaanse of een Keltische origine is. Ook namen van een andere herkomst komen sporadisch voor. Wanneer wij al deze namen nog verder analyseren, dan komen er nog andere opvallende feiten naar voren. De namen van een Romeins-mediterrane origine vertegenwoordigden, zoals gezegd, een ruime meerderheid. Dit illustreert dat de bovenlaag van de Gallische bevolking openstond voor de Romeinse cultuur. Vooral zij konden het zich financieel veroorloven monumenten met opschriften op te richten. Op de tweede plaats zijn de mannen veel ruimer vertegenwoordigd dan de vrouwen. Hierover moeten wij niet verwonderd zijn. Het was toen een typische mannenmaatschappij. Wel valt hierbij op dat de vrou-

wennamen van een inheemse origine niet enkel procentueel, maar zelfs ook in absolute cijfers sterker vertegenwoordigd zijn dan deze van een Romeins-mediterrane herkomst. Het fenomeen van gemengde huwelijken is hieraan waarschijnlijk niet vreemd. Slechts een beperkt aantal personen draagt de *tria nomina*. Dit wil zeggen dat zij een volledig Romeinse naam dragen en dat op grond hiervan een Romeins burgerschap kan worden verondersteld. Slechts twee van deze individuen identificeerden zichzelf bijvoorbeeld als Tunger. Het is moeilijk om uit een beperkt namenbestand een historische proces correct af te leiden. Toch is er een evolutie waarneembaar. De inheemse namen die in de Augusteïsche tijd in opschriften voorkomen, worden inderdaad relatief snel vervangen door namen van een Romeins-mediterrane herkomst. Dit proces, dat zich in de loop van de 1ste eeuw doorzet, is goed bekend voor de hogere sociale klassen van de Gallische bevolking. Wij kunnen deze ontwikkeling misschien in relatie zien met de verlening van het Romeinse burgerrecht.

Zeg me uw naam...

Dit proces wordt mooi geïllustreerd door het volgende voorbeeld. Het gaat om een familie die aan het einde van de 1ste eeuw n.C. of in de vroege 2de eeuw in Tongeren woonde. Deze familie liet een grafmonument oprichten met een opschrift in een *tabula ansata*. Deze werd in 1844 achter de romaanse kloostergang van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek gevonden. De tekst gaat als volgt:

De grafsteen van Nepos en Velmada, Tongeren (κκκ)

'D(is) M(anibus) / Nepos Silvini fil(ius) / sibi et Velmadae / Gangussonis fil(iae) / uxori obitae v(ivus) f(ecit).'

'Aan de goden en de geesten van het hiernamaals. Nepos, zoon van Silvinus, heeft tijdens zijn leven voor zichzelf en Velmada, de dochter van Gangusso, zijn overleden vrouw, (het grafmonument) opgericht.'⁶²

Nepos en Silvinus zijn namen van Romeinse herkomst. Het dragen van een Latijnse naam wijst, samen met het Latijnse opschrift op een sterke romanisering van de beide personen. De overledene noch zijn vader voeren echter de *tria nomina* en wij kunnen daarom veronderstellen dat zij geen Romeinse burgers waren. Zoals gezegd, gaan achter een belangrijk gedeelte van de namen van een Romeins-mediterrane origine, personen van inheemse herkomst schuil. Dit lijkt ook bij Nepos en Silvinus zo te zijn. De namen Velmada en Gangusso zijn niet van Romeinse, maar van Keltische of Germaanse herkomst. Wij mogen ervan uitgaan dat inheemse ouders zowel inheemse als Romeinse namen aan hun kinderen gaven. Romeinse gezinnen zullen evenwel zelden of nooit typische inheemse namen aan hun nakomelingen schenken. Een nauwkeurige analyse van dit opschrift toont aan dat wij hier met een autochtone familie te maken hebben.

Wanneer wij de familiale relaties aan een nauwkeurige analyse onderwerpen, wordt het romaniseringsproces nog duidelijker. Twee inscripties, die in 1886 in Namen werden gevonden en werden gedateerd van de 2de eeuw, tonen dit zeer duidelijk aan. De beide opschriften⁶³ kunnen met elkaar in verband worden gebracht. Zij gaan als volgt:

'D(is) M(anibus) / Haldacco [?Ru]/sonis fil(ius) sib(i) et / Lubaini ux(ori) / (et) Victori et Pru/denti filis [v(ivus) f(ecit)?].'

'Aan de goden en de geesten van het hiernamaals. Haldacco, zoon van Ruso heeft voor zichzelf en zijn echtgenote Lubainis en zijn zonen Victor en Prudens (het grafmonument) tijdens zijn leven opgericht.'

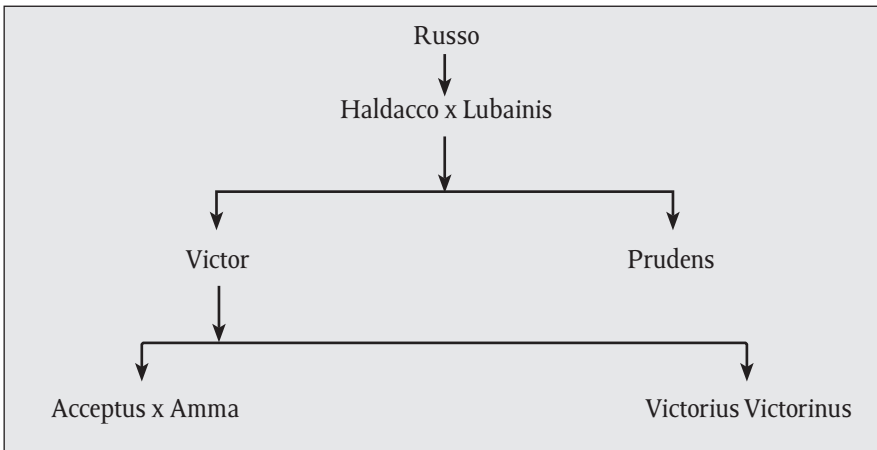
'D(is) M(anibus) / Acceptus Victoris (filius) sibi et / Ammai suae co(n)iug(i) et Victo/rio Victorino b(ene)ff(iciario) co(n)s(ularis) / fratri posui/t.'

'Aan de goden en de geesten van het hiernamaals. Acceptus, zoon van Victor, heeft (dit monument) opgericht voor zichzelf en Amma, zijn echtgenote en Victorius Victorinus, *beneficiarius consularis*, zijn broer.'

Haldacco is een naam van Gallische of Germaanse herkomst. Ruso is een wat onbestemde naam, van onbekende oorsprong volgens de ene, Gallisch volgens de anderen, mogelijk zelfs van Italisch-mediterrane herkomst volgens derden. De naam Lubainis is erg vergelijkbaar met Leubasna. Het gaat om een naam van Germaanse oorsprong die vrij veel in de *civitas Tungrorum*, in Germania Inferior en in Germania Superior voorkomt. Prudens is een naam van mediterrane, Romeinse herkomst. Samengevat verwijzen deze namen naar een inheemse familie.

Acceptus, de persoon die het tweede grafmonument oprichtte, draagt een naam van mediterrane, Romeinse herkomst. Deze naam komt zeer frequent bij de Treveri voor. De namen Victor, Victorius en Victorinus zijn van Romeinse, Italische herkomst en worden frequent gebruikt bij de Ubii en de Treveri. Victorius Victorinus is als *beneficiarius* Romeins burger en draagt de *tria nomina*. Het *praenomen* werd echter zoals vaak niet weergegeven. Klaarblijkelijk bezit zijn broer Acceptus het Romeinse burgerrecht niet. Wij mogen er daarom van uitgaan dat Victorius Victorinus het Romeinse burgerrecht op grond van zijn militaire dienst heeft ontvangen. Amma, de echtgenote van Acceptus, draagt een naam van Gallische of Germaanse oorsprong. Ook dit opschrift verwijst naar een inheemse familie.

Beide opschriften vermelden een zekere Victor. Is dit één en dezelfde persoon? Dit blijft uiteraard een zuivere hypothese. Wij kunnen er een mooie puzzel mee leggen. Dit leidt tot de volgende genealogie:

Het proces dat hieruit naar voren komt, is duidelijk. Deze mogelijke genealogie geeft een beeld van de geleidelijk voortschrijdende romanisering die zich in deze Gallische familie uit Namurcum over drie generaties voltrok. De ouders, die zelf nog een inheemse

naam dragen, geven aan hun kinderen een Latijnse naam. Deze Latijnse namen zijn goed ingeburgerd bij de Treveri en de Ubii. De bekroning van het romaniseringsproces zien wij in Victorius Victorinus. Hij ontving na zijn militaire dienst het Romeinse burgerrecht. Hij bekleedde in de staf van de gouverneur of als hoofd van een *statio* de functie van *beneficiarius consularis*. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor de beveiliging van het wegennet rond Namurcum.

Opmerkelijk is echter dat vanaf het einde van de 2de eeuw opnieuw talrijke Keltische en Germaanse namen opduiken, voornamelijk in wijopschriften opgedragen aan inheemse goden en in grafopschriften. Voorbeelden hiervan zijn Leubasna⁶⁴, Vaduna⁶⁵, Durio⁶⁶, Freio en Friatto⁶⁷, Vervecco⁶⁸, Suppo⁶⁹. Deze enkele voorbeelden tonen aan dat het Romeinse cultuurimperialisme zeker niet absoluut was. Veeleer lijkt het er op dat in de loop van de tweede helft van de 2de eeuw een soort 'dialog' tot stand was gekomen waarbij de oorspronkelijke inheemse cultuur een eigen plaats opeiste.

De rol van de lokale elite

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat een belangrijk gedeelte van de inheemse bevolking sterk geromaniseerd was. Dit geldt zeker voor de maatschappelijke bovenlaag, die het zich kon veroorloven stenen monumenten op te richten. Of dit bij de kleine man hetzelfde was, kunnen wij nauwelijks beoordelen. Een belangrijke rol in het romaniseringsproces was in ieder geval weggelegd voor de inheemse aristocratie. In wezen werd de Keltische maatschappij erg bepaald door twee soorten sociale relaties: verwantschap en patronage. Onder patronage wordt een complex van wederkerige relaties tussen een heer en zijn cliënten verstaan. De verhoudingen tussen de aristocraten onderling wordt bepaald door de omvang van hun *clientela*. Het aanvankelijke succes van de Romeinse politiek van overheersing was in hoge mate mogelijk door de netwerken van Gallische aristocraten of patroons die bereid waren tot samenwerking met het Romeinse gezag. Via Caesar kennen wij zo onder meer de Haeduer Diviciacus en de Trevir Cingetorix. Zij waren de zaak van Rome erg toegewijd.⁷⁰ Op die wijze slaagden de Romeinen erin op een indirecte wijze controle te verwerven over grote delen van de betrokken stammen. In dit kader mag de volgende passage uit de *Annales* van Tacitus⁷¹ worden geciteerd:

'Beiden (de Trevir Iulius Florus en de Aeduer Iulius Sacrovir) konden bogen op een adellijke geboorte en op voorvaderen die de Romeinen goede diensten hadden bewezen, op grond waarvan hun weleer het Romeinse burgerrecht was verleend in een tijd toen dit nog iets zeldzaams was en alleen maar een premie op verdiensten.'

Zij die reeds in het begin met de Romeinen een bondgenootschap hadden gesloten of die de verovering van Caesar hadden overleefd en met de Romeinen vrede hadden gesloten, zagen zo hun macht en positie tegenover hun stamgenoten binnen de *civitas* bevestigd. Zij kregen de gelegenheid om hun militaire status en eer te bevestigen in dienst van het Romeinse leger. Suetonius vermeldt zelfs dat Galliërs uit de leidende klasse dankzij Caesar tot de Romeinse senaat doordrongen.⁷² Tijdens de bewindsperiodes van Caesar en Augustus deed het Romeinse leger een beroep op irreguliere troepen die bij de lokale stammen werden gerekruteerd en die onder leiding van de eigen stamhoofden stonden. Het Romeinse commando nam ze niet op in de strakke organisatie van de legioenen. Zij opereerden in eigen stamverband. Het gaat onder meer om de Treveri, de Batavi, de Tungri en de Nervii. De regering van Augustus loste na verloop van tijd via een grondige reorganisatie deze situatie eens en voor altijd op. De troepen werden reguliere eenheden die niet langer uitsluitend onder bevel van de eigen stamhoofden stonden. Dit betekent niet dat de Gallische aristocraten geen militaire loopbaan bij de hulpstroepen meer konden ambiëren. Integendeel! Een aantal van de Iulii die ons via de literaire en de epigrafische bronnen bekend zijn, heeft de burgerrechten op die wijze verworven. Het *nomen gentilicium* Iulius verwijst naar een burgerrechtsverlening door een van de Iulische keizers. Iulius Duratius, de aanvoerder van de Pictones, ontving het Romeinse burgerrecht van Caesar.⁷³ De Helvetiër C. Iulius Camillus bekleede de rang van *tribunus militum* van de *legio IV Macedonica*.⁷⁴ De Trevir Iulius Tutor voerde het bevel over een *ala Trevirorum*.⁷⁵ De Bataaf C. Iulius Civilis, die uit een vorstelijk geslacht stamde en wiens voorvader het Romeinse burgerrecht had ontvangen, was voor het uitbreken van de Batavenrevolte een *praefectus* van een *cohors* in het Rijnleger.⁷⁶

In 48 hield keizer Claudius in de Romeinse Senaat een opmerkelijke redevoering. De aanleiding hiervoor was het verzoek van een aantal Gallische leiders uit Gallia Comata om te worden opgenomen in de Romeinse senatorenstand. Sinds keizer Augustus was deze stand volledig gesloten. Enkel de besten en de rijksten genoten het voorrecht tot deze elite te behoren. Een opname van een nieuw lid kon enkel via de persoonlijke tussenkomst van de keizer. De redevoering van keizer Claudius bleef bewaard op de zogenaamde tafel van Lyon die in 1528 in deze stad aan het licht kwam. De keizer bepleitte hierin openheid van het college en hij ontleende zijn argumenten aan de Romeinse geschiedenis. Het voorstel werd met erg gemengde gevoelens ontvangen. Lang niet alle senatoren waren het met de keizer eens. Tacitus⁷⁷ geeft een erg levendig verslag van deze senaatszitting en de redevoering van Claudius. Hoewel veel korter dan de Lyontabula, komt de tekst inhoudelijk erg goed overeen met de authentieke redevoering. En de wijze waarop Tacitus deze geschiedenis presenteert, toont aan dat de historicus het met de keizer eens was. Zelf waren hij en zijn familie van Gallische herkomst. Zijn

schoonvader Cn. Iulius Agricola was geboren in het Zuid-Franse Fréjus. Zij waren op een soortgelijke wijze tot de senatorenstand opgeklommen en dit verklaart uiteraard veel. Op de redevoering van de keizer volgde een senaatsbesluit. De Haedui verkregen als eersten het recht op een opname in de senaat in Rome. Langzaam werd voor de Gallische aristocratie een loopbaan uitgewerkt die zich naadloos integreerde in de Romeinse organisatie. Militaire commando's wisselden zij af met burgerlijke en religieuze functies zoals het voorbeeld van Cn. Iulius Agricola aantoont. Sinds het einde van de Batavenrevolte, waarin de Iulii bij de Batavi en de Treveri zo een belangrijke rol hebben gespeeld, neemt het aantal aristocratische Iulii af. De epigrafie toont aan dat er zich een verandering voordoet. De details blijven uiteraard verborgen. Maar het is duidelijk dat de afname van de aristocratische Iulii rechtstreeks te maken heeft met het einde van de Iulische dynastie.

Het leek er sterk op dat de stammen ten zuiden van de Rijn grens met relatief weinig moeite in het Romeinse Rijk zouden worden geïntegreerd. Niets was echter minder waar! De opstand van de Bataven in 69-70 illustreert duidelijk de problematiek. De revolte was gericht tegen de aantasting van de inheemse sociale structuren en de positie van de oude stam aristocratie. Deze had tot dan steeds belangrijke functies bekleed in het bestuur van de stammen en in het leger. Uit het verslag van Tacitus komt naar voren dat het initiatief tot de opstand uitging van de stamadel. Deze kon niet langer aanvaarden dat de verhouding tussen de Romeinen en de inheemse aristocratie niet meer was gebaseerd op een bondgenootschap.⁷⁸ Keizer Vespasianus slaagde erin de orde te herstellen en trof een aantal maatregelen die een herhaling van deze revolte moesten voorkomen. Onder meer werden de etnisch samengestelde hulp troepen, waarin de inheemse elite nog steeds een rol speelde, niet langer in of nabij het rekruteringsgebied gelegerd, maar naar andere provincies overgeplaatst. Hierdoor wilde het oppercommando voorkomen dat in geval van een opstand deze troepen gemene zaak zouden maken met de plaatselijke bevolking.

De bestaande stamstructuren in de Lage Landen vormden voor de Romeinen het uitgangspunt voor het opzetten van de nieuwe bestuurlijke organisatie. Deze was tegen het einde van de 1ste eeuw voltooid. De basis hiervoor was de *civitas* die ongeveer overeenkwam met de vroegere woongebieden van de stammen. Het bestuur van de *civitates* werd gevestigd in de civitashoofdplaatsen. Dit waren steden die nieuw werden gesticht. De magistraten werden gekozen uit de *ordo decurionum*. Deze was samengesteld uit de oude stamadel. De hoogste functies waren na verloop van tijd enkel toegankelijk voor die edellieden die een ambtelijke of militaire carrière in het Romeinse leger hadden doorlopen. In feite werd de inheemse aristocratie zo op een subtiële wijze verplicht aan hun traditionele machtspositie een nieuwe inhoud te geven, gebaseerd op een militaire en/of ambtelijke loopbaan. In de loop van de 2de eeuw bekleedde vooral de

landadel, die uit inheemse grootgrondbezitters bestond, de hoogste stedelijke ambten. Op die wijze zorgde de inheemse landelijke adel voor de integratie van de oude landelijke samenleving in de Romeinse economie, die in belangrijke mate handel dreef via markten en over grote afstanden. Hiermee was de rol van de oude stamadel volledig uitgespeeld.

De Romeinse muur uit de 2de eeuw van Tongeren (R. Nouwen)

De wereld van de Gallo-Romeinen

De stedeling

Een Gallo-Romeinse stad is niet zonder meer vergelijkbaar met een hedendaagse stad! In de antieke wereld speelde de stad een allesoverheersende rol. Zowel de literatuur als het collectieve bewustzijn identificeerden beschaving met het begrip stad. Stedelijke centra waren in de ogen van de Romeinen bovendien van wezenlijk belang voor een goed bestuur. Het is dus niet verwonderlijk dat de Romeinen steden stichtten waar er nog geen waren. Urbanisatie vormde, zoals wij hoger reeds zagen, een wezenlijk onderdeel van de Romeinse wereldorde. In Gallië waren er voor de komst van de Romeinen weliswaar de Keltische *oppida*. Caesar noemt er in zijn verslag van de Gallische oorlogen een dertigtal. Maar dit waren veeleer versterkingen, op een hoogte gelegen, in plaats van steden. Grote steden met openbare gebouwen, stadskwartieren en een duurzame architectuur waren in de nieuwe provincie nog niet aanwezig. En zo zien wij samen met het verschijnen van de Gallo-Romeinse cultuur ook het ontstaan en de ontwikkeling van de eerste echte steden in Gallia Belgica.

Kleine en grote steden

Het aantal Gallo-Romeinse steden en stadjes wordt op zowat 600 geschat. Het lijkt veel. Maar wat maakt een stad tot een stad? Is dit het juridische statuut van *colonia* en *municipium*? De Romeinse overheid hechtte hieraan in ieder geval een groot belang. In dat geval kan in het huidige België alleen Tongeren er prat op gaan dat zij een echte Romeinse stad is geweest. Mogen wij de nederzettingen met een stedelijk karakter en publieke gebouwen ook als steden beschouwen? In dat geval kunnen wij ook Namen, Aarlen of Doornik tot de steden rekenen. Sedert de bestuurlijke reorganisatie van keizer Diocletianus aan het einde van de 3de eeuw was Turnacum trouwens de hoofdstad van de voormalige *civitas Nerviorum*. Of laten wij ons leiden door het aantal inwoners? Dit is een kort onderzoek meer dan waard.

Men neemt aan dat tien tot vijftien procent van de bevolking tijdens de vroege keizertijd in steden woonde. Echt grote steden kennen wij in Gallië niet. Steden met 1 miljoen, 500.000 of zelfs maar 250.000 inwoners waren in het Romeinse Rijk veeleer

uitzonderingen. Rome, toch de stad der steden, heeft in de Oudheid nooit het aantal van 1 miljoen inwoners overschreden. Alexandrië in Egypte en Carthago in Tunesië hadden maximaal 500.000 inwoners. Dit waren de drie grote wereldsteden. Kijken wij even naar Gallië. Hier was Lyon met een bevolkingsaantal van maximaal 40.000 stedelingen de grootste stad. Een kleine vergelijking leert veel. Het huidige Tongeren telt op dit ogenblik ongeveer 30.000 inwoners. In 1830 waren er dat circa 5000. Deze cijfers zetten even aan het denken. In heel Gallië waren er niet zo veel steden met meer dan 5000 inwoners. Schattingen lopen uiteen van zo wat 20 tot een weinig meer dan 100. Maximaal tien steden zouden de 20.000 inwoners overschrijden. Hiertoe zouden ook Trier met minstens 20.000 en Keulen met 25.000 tot 30.000 inwoners horen. Steden zoals Amiens (Samarabriga Ambianorum), de hoofdstad van de Ambiani, telden circa 15.000 inwoners. Het gros van de steden had minder dan 5.000 inwoners en waren, naar moderne maatstaven, zodoende niet meer dan flinke dorpen. Tongeren beweegt zich vermoedelijk in die buurt. En men neemt aan dat de *vicus* Aarlen 3000 tot 4000 inwoners telde. Een aantal van die stadjes heeft nauwelijks sporen nagelaten. Hun inwoners bleven trouwens vaak verstoken van een aantal openbare voorzieningen die zo kenmerkend zijn voor Romeinse stedelijke centra, zoals aquaducten, badinrichtingen, theaters of amfitheaters. De Franse archeoloog C. Goudineau stelde op basis van de aanwezigheid van dergelijke voorzieningen een lijst samen van de twintig belangrijkste Gallo-Romeinse steden. Deze lijst ziet er als volgt uit:

1. Lyon	11. Saintes
2. Narbonne	12. Avenches
3. Nîmes	13. Orange
4. Trier	14. Béziers
5. Vienne	15. Fréjus
6. Arles	16. Aix-en-Provence
7. Bordeaux	17. Metz
8. Autun	18. Toulouse
9. Reims	19. Poitiers
10. Vaison-la-Romaine	20. Limoges

Lyon staat met stip op nummer één. Behoudens Trier en Avenches zijn het allemaal Franse steden. Het zijn de hoofdsteden van de provincies en de bestuursdistricten. De eerste zes steden zijn *coloniae*. In Trier bleven de Porta Nigra en een gedeelte van de omwalling, de resten van drie thermen en een amfitheater bewaard. Een circus, tempels, waterleidingen en *horrea* zijn archeologisch aangetoond. De monumentale Aula Palatina dateert van het begin van de 4de eeuw. Tongeren, toch een stad met het statuut van

municipium, komt niet in dit lijstje voor, evenmin als Bavay en Cassel. In Tongeren hebben de archeologen dan ook geen monumenten op deze schaal teruggevonden. Behalve de Romeinse muren en het aquaduct bleef enkel een tempelcomplex in de noordelijke sector van de stad enigszins als monument bewaard. Maar ook steden zoals Parijs of Keulen bevinden zich niet onder deze koplopers. Het zegt veel over Tongeren, Bavay en Cassel die tijdens de vroege keizertijd toch hoofdsteden van een bestuursdistrict waren. Het zegt nog meer over stedelijke centra zoals Doornik, Aarlen, Namen en Maastricht. Wij kunnen het belang van een Romeinse stad ook gedeeltelijk aflezen van de aanwezigheid van stadsmuren. Van een aantal steden konden de archeologen de totale lengte van de muren vrij exact bepalen. Het lijstje van de langste muren is opmerkelijk. De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de plaats van de stad in het vorige lijstje.

1.	Vienne (5)	7250 meter
2.	Autun (8)	6025 meter
3.	Trier (4)	6418 meter
4.	Nîmes (3)	6000 meter
5.	Avenches (12)	5650 meter
6.	Lyon (1)	5000 meter (?)
7.	Tongeren	4544 meter
8.	Aix-en-Provence (16)	4000 meter (?)
9.	Keulen	3911 meter
10.	Fréjus (15)	3700 meter
11.	Orange (13)	3500 meter
12.	Toulouse (18)	3000 meter
13.	Arles (6)	1640 meter

De meeste Gallo-Romeinse steden waren open steden. De aanwezigheid van een omwalling was op zich reeds een bijzonderheid. Een stad zoals Lyon met 40.000 inwoners, komt in dit lijstje pas op de zesde plaats, na Trier dat zowat de helft minder inwoners telde en waarvan de muur bijna anderhalve kilometer langer is. Het was niet ongebruikelijk dat tijdens het vroege Keizerrijk de stadsmuren te lang waren. Zij omsloten een areaal dat veel groter was dan dat voor bewoning was ingenomen. Binnen de ommuring was er dus open ruimte. Dit is ook het geval voor Tongeren. De stad, met vermoedelijk slechts een 5000 stedelingen, plaatst zich tussen de groten, vlak achter Lyon en voor Keulen. Betekent dit dat wij het inwonersaantal moeten herzien? Het zegt in ieder geval veel over de welvaart van deze stad aan het einde van de 2de en in het begin van de 3de eeuw. Een militaire functie hadden deze wallen niet. Zij waren te lang om efficiënt te verdedigen. Zij waren een soort statussymbool voor de *coloniae* en de *municipia*.

Tongeren, Romeinse stad

Omstreeks 10 v.C. vond de stichting van Atuatuca-Tongeren plaats. Het Romeinse leger heeft zoals wij zagen hierin een belangrijke rol gespeeld. Atuatuca kreeg een regelmatig stratenplan. Dat lag haaks op de weg Keulen-Bavay en verdeelde de nederzetting in een aantal kwadraatvormige *insulae* of wooneilanden. Zij waren ongeveer van dezelfde grootte en gaven aan het stadsplan een dambordvormig uitzicht. Ook andere steden in Gallia Belgica zoals Metz, Amiens, Thérouanne en Trier bezaten een soortgelijk stadsplan. Dadelijk na de stichting van de nederzetting en de uittekening van het stadsplan vestigden zich hier de eerste leden van de inheemse aristocratie. Zij bouwden er woningen over een areaal van 50 tot 60 hectaren. Met de regering van keizer Claudius was in Gallia Belgica inmiddels de basis gelegd voor de bestuurlijke organisatie. Atuatuca kende een belangrijke groei. Die was het gevolg van haar benijdenswaardige ligging in een zeer vruchtbare streek op de grote weg Keulen-Bavay-Boulogne, niet zo ver van een militair district in volle expansie. Het archeologische onderzoek toonde aan dat de plaatselijke aristocratie op grote schaal in de bouw van stedelijke woningen investeerde. Een dergelijke ontwikkeling vond niet plaats in de militaire zone van het Rijnland waar in Nijmegen en Xanten amper sporen van een civiele nederzetting kunnen worden teruggevonden. Tijdens de Batavenopstand in 69-70 werd Atuatuca grotendeels verwoest. Bij de heropbouw kreeg de nederzetting het uitzicht van een grootse burgerlijke nederzetting naar Romeins voorbeeld. De *vicus* groeide geleidelijk uit tot een echt stedelijk centrum.

De stedelijkheid van Atuatuca kenmerkte zich door de aanwezigheid van monumentale openbare gebouwen zoals heiligdommen, magazijnen, misschien publieke thermen, watervoorziening, en vanaf de tweede helft van de 2de eeuw een stadsmuur. Dergelijke gebouwen waren de uiterlijke kentekenen van de *urbanitas* tegenover de *rusticitas*, de landelijke eenvoud, in de antieke Latijnse literatuur zo vaak geïdealiseerd. Van de topografie van de antieke stad is in vergelijking met andere Gallo-Romeinse steden in de ons omringende landen nog betrekkelijk weinig bekend. Op verscheidene plaatsen in de stad werden resten van gebouwen teruggevonden, vaak zonder dat men het karakter ervan kon bepalen. De archeologen onderscheiden op dit ogenblik vier zones: de officiële zone, de perifere woonzone, de (ambachtelijke?) zone van de Jekervallei en de grafvelden. De officiële zone ligt op het hoogste punt in het noordelijke gedeelte van de stad en wordt gedomineerd door een machtig tempelcomplex (71,5 bij 112 meter). Het was op een kunstmatig terras aangelegd om de natuurlijke helling weg te werken. Dit gebeurde vóór de bouw van de eerste stenen omheining. Er zijn aanwijzingen dat op deze plaats reeds in de tweede helft van de 1ste eeuw een primitief cultusgebouw heeft gestaan dat nog vóór het begin van de 2de eeuw door een stenen complex werd vervangen. De cultusplaats bleef zeker tot in de 4de eeuw in gebruik. De tempel (25 bij

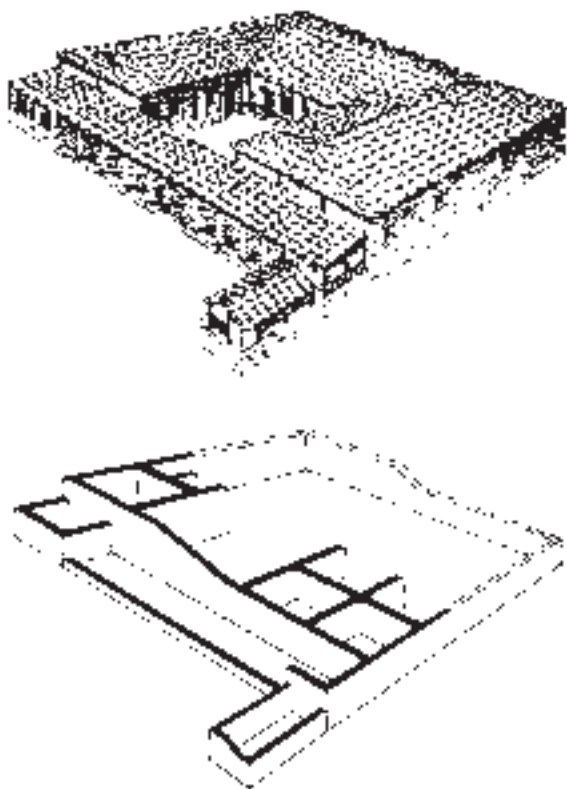
35 meter), gebouwd op een podium, was van het klassieke Romeinse type en bestond uit een min of meer vierkante *cella* (13,65 bij 16 meter), omgeven door een *peristylum* en voorafgegaan door een *pronaos*. Die *pronaos* geeft aan de tempel een klassiek uitzicht. De vroege Keltische fase blijft echter herkenbaar in de *cella* en de *porticus*. Andere voorbeelden van een dergelijk *fanum* vinden wij terug in Grobbendonk, Kontich, Velzeke en Hofstade. Het podium vertoonde aan de zuidzijde twee vooruitspringende hoekmassieven waartussen de trap werd aangelegd. De voorgevel was naar de stad gericht. Het terras zelf was ommuurd door een *porticus*. Het geheel is ouder dan de stadsmuur en wordt door deze laatste omsloten. Het complex is tevens gericht naar het stratenschema van de stad. Door zijn opstelling en schikking kan dit complex worden gevoegd bij die reeks typische monumenten die karakteristiek zijn voor de provinciale Romeinse bouwkunst aan het einde van de 1ste of in het begin van de 2de eeuw. Over de goden die in de tempel werden vereerd, bestaan slechts vage aanduidingen. Enkele sculptuurfragmenten zijn afkomstig van een Mercurius, een Fortuna of Pax en een Iupitergigantengroep. In de Hasseltse Straat werden nog funderingen, kolomschachten en kapitelen gevonden die wijzen op een belangrijk monument, alsook een fragment van een Iupitergigantenruiter en een depot van godenbeeldjes in terracotta. Mogelijk stond er daar, niet ver van de eerste tempel, een tweede tempel. In 1905 werd bij de Sint-Truiderpoort een sculptuur gevonden van een halfnaakte Iupiter en Iuno die een *patera* draagt. In 1896 en 1903 werden in dezelfde omgeving ook monumentale architectuurfragmenten aangetroffen.

Karakteristiek voor de Romeinse steden is de nauwe topografische relatie tussen forum en tempelcomplex. Hun centrale plaats binnen de stadskern heeft een ideologische signaalfunctie. Het forum als politiek en administratief stadscentrum staat in nauwe relatie met het religieuze middelpunt, het *capitool*. Het forum was een belangrijk symbool van burgerlijke trots. De betekenis van een forum was daarom aanzienlijk voor een civitashoofdplaats. Ondanks de gebrekkige kennis van de topografie van Atu-*atuca* hebben de archeologen verscheidene malen getracht het forum te lokaliseren. Daarbij dachten zij meestal aan het huidige stadscentrum op de plaats van de huidige Onze-Lieve-Vrouwebasiliek of in de ruime omgeving ervan. De omgeving van de grote markt, hoewel centraal gelegen, kan echter nooit met het *forum* worden gelijkgesteld. De opgravingen die ter plaatse werden verricht, hebben enkel fundamenten van woningen blootgelegd. Het archeologische onderzoek in het najaar van 1994 naar aanleiding van de toeristische valorisatie van de Laat-Romeinse toren op het Vrijthof bevestigt deze zienswijze. Daarom wordt het *forum* soms ook aan de noordwestrand van het regelmatige stratenplan van de antieke stad gesitueerd. Wat er ook van zij, zonder een grootschalig onderzoek op de vermelde plaatsen blijft het onmogelijk om het *forum*

met zekerheid te lokaliseren. Een *hypocaustum* in de Sint-Truiderstraat laat toe de aanwezigheid van publieke thermen te veronderstellen. Een *basilica*, een theater of een amfitheater zijn in Tongeren niet aanwijsbaar. De fragmenten van monumentale architectuur, beeldhouwwerk en opschriften bevestigen wel de veronderstelling dat het publieke stadsleven zich in de noordelijke zone van de stad afspeelde en dat misschien ook het *forum* zich hier bevond.

De stadswallen, die aan het einde van de 2de eeuw werden gebouwd, bakenen de officiële zone in het noorden af. De constructie van de eerste stenen muur bevestigde het municipale statuut van de stad. De bouw geschiedde met toestemming van de keizer. De vondst van een keizerlijke zegelring verwijst naar Commodus (180-192). Het verloop van de wallen, die een lengte hadden van 4544 meter, is vrij onregelmatig. Dit is het gevolg van de terreinomstandigheden en de bestaande nederzittingsaanleg. Hierin speelden het aquaduct en het tempelcomplex een belangrijke rol. Langs de buitenzijde werd de muur voorafgegaan door een systeem van spitsgrachten, variërend van één tot drie naar gelang van de terreinomstandigheden. Zes poorten werden gelokaliseerd op punten waar verkeerswegen de stad binnenkwamen: Bavay; Keulen; Tienen-Boulogne; één poort in het noorden en twee in het zuiden. De poort naar Tienen had een dubbele doorgang. Ten zuiden van de stad waren wegens de moerassige ondergrond bijzondere technieken vereist.

Extra muros langs de invalswegen in het noordoosten en het zuidwesten van Atuatuca lagen de grote stedelijke grafvelden. Dit was typisch voor de Romeinse steden. De Via Appia in Rome is daarvan een schitterend voorbeeld. In Tongeren waren zij in de loop van de jaren uitgegroeid tot uitgestrekte begraafplaatsen die samen een oppervlakte van verscheidene hectaren besloegen. Zij bleven tot het begin van de 5de eeuw in gebruik. De precieze uitgestrektheid van deze necropolissen is niet bekend; de afbakening van de grenzen blijft wegens de onmogelijkheid van gedetailleerd onderzoek ter plaatse onzeker. Omdat beide grafvelden slechts partieel werden onderzocht, is het evenmin mogelijk de evolutie en

de fasen in de ontwikkeling hiervan te schetsen. Het onderzochte deel van de zuidwestelijke begraafplaats lijkt toch een zekere chronologie en structuur te vertonen. Ook op de noordoostelijke necropool kan men verschillende fasen in de ontwikkeling vaststellen. Romeinse begraafplaatsen worden steevast geassocieerd met monumentale grafmonumenten. Schitterende voorbeelden hiervan zijn het grafmonument van L. Pobjicius uit Keulen en de pijler van de Secundini in Igel bij Trier. In Trier konden de archeologen trouwens talrijke monumentale grafmonumenten bergen, net als in Aarlen en in Maas-tricht. Dit is niet zo voor Tongeren. Slechts enkele fragmenten wijzen op de aanwezigheid van monumentale graven. De afwezigheid van natuursteen in de onmiddellijke nabijheid heeft er misschien toe geleid dat zij in de loop der eeuwen werden afgebroken. De weg naar de stad langs de tumuli en de stenen grafmonumenten moet in ieder geval vrij spectaculair geweest zijn.

De stad als woonplaats

De Romeinse dichter Juvenalis (1ste-2de n.C.) liep niet hoog op met Rome. In zijn derde satire lucht hij zijn gemoed. Voor een eenvoudige man is er geen plaats in de grootstad. Vreemdelingen palmen er alles in ten nadele van de gewone mensen. Het is er zowel overdag als 's nachts onveilig en op rust moet je ook niet rekenen. De grieven,

De opgraving van de chique stadswoning in de Hondstraat in Tongeren (foto en reconstructietekening: VI0E)

die de dichter uit met betrekking tot het stedelijke leven, zijn meer dan ooit actueel. Nu is Atuatuca uiteraard niet te vergelijken met Rome. Het leven in een Gallo-Romeinse stad had zo zijn schakeringen en contrasten. De verschillende stadsbuurten droegen de stempel van de mensen die er woonden. Er waren rijke kwartieren en arme kwartieren, nette wijken en smerige buurten. Maar hoe dit kan worden afgebakend, is voor een stad als Tongeren echter een probleem. In het westen, het zuiden en het oosten van het noordelijke stadsareaal strekte zich een uitgestrekte woonzone uit. Tot voor enkele decennia nam men op grond van fragmentarische waarnemingen aan dat de woningen van de voornaamste burgers meer in de buitenwijken van Atuatuca waren gelegen. Dat beeld kunnen wij nu dus nuanceren. Het archeologische onderzoek lijkt er enerzijds op te wijzen dat de meest luxueuze woningen vanaf de 2de eeuw kort bij de officiële noordelijke stadszone lagen, waar het forum en de tempels lagen. Anderzijds troffen de archeologen hier slechts bij uitzondering ambachtswijkten aan.

De woningen in Atuatuca hebben net als in de grote *vici* met een stedelijk karakter zoals Doornik, Namen of Aarlen niet steeds hetzelfde karakter gehad. De woningen hoorden in de Pre-Claudische periode duidelijk nog thuis in een inheemse traditie en zij kwamen in onze streken ook in talrijke landelijke nederzettingen uit de Romeinse tijd voor. Het gaat om tweeschepige constructies in hout en leem en gedekt met stro of riet. Nu eens stonden zij geïsoleerd, dan weer waren zij in clusters langs weerszijden van de straat gegroepeerd. In die oudste fasen kende bijvoorbeeld de buurt van de huidige Kienenstraat een vrij losse bebouwing met een inheems karakter waarbij de woningen met de smalle zijde naar de straatkant gericht waren. Het ging overwegend om woonstalhuizen. Zij bestonden uit een woon- en een stalgedeelte waarbij mensen en vee onder één dak leefden. In een van deze woningen was de stalvloer met de afdrucken van runderpoten nog duidelijk herkenbaar. Greppeltjes, die onder meer in de Hondstraat werden teruggevonden, geven de indruk dat de bewoners hun erven afbakenden. Op zich is een dergelijk bewoningspatroon niet verwonderlijk. De inheemse elite die zich hier op dat ogenblik vestigde, was sterk in het agrarische leven verankerd. Gedurende generaties waren landbouw en veeteelt de voornaamste bronnen van inkomsten. Het spreekt voor zich dat zij dit leven niet dadelijk opgaven.

Deze woonstalhuizen werden na één generatie, in het bijzonder vanaf de Claudische periode wanneer ook de straat voor het eerst werd bekieseld, vervangen door een nieuw huistype dat van een voortschrijdende romanisering getuigde. De tweede en de derde generatie vervingen de woonstalhuizen door de eerste vormen van exclusieve woningen die men de voorlopers van de *villa urbana* zou kunnen noemen. Het waren meer luxueuze en ook meer grootschalig aangelegde constructies, en zij tonen aan dat de inheemse aristocratie op grote schaal in de bouw van stedelijke woningen investeerde. Dit werd mogelijk gemaakt door de introductie van Romeinse technieken

zoals het gebruik van funderingsbalken en dakpannen, de aanwending van mortel en pleister en de toepassing van muurschilderingen. Maar deze nieuwe woningen werden ook gekarakteriseerd door een andere ruimtelijke invulling. Het vee kreeg niet langer een plaats onder hetzelfde dak als de mensen. De bouwheren schikten nu de kamers naar mediterrane gewoonte rond een binnenplaats. De toepassing van nieuwe decoratiemotieven met onder meer beschilderd pleisterwerk deden hun intrede. Op die wijze verkreeg Atuatuca vanaf het midden van de 1ste eeuw een meer stedelijk uitzicht. Voor de toepassing van deze nieuwigheden hadden de bouwheren misschien voorbeelden uit de zuidelijkere steden van Gallië voor ogen of de woningen van Romeinse officieren in het Rijnleger.

Tijdens de Batavenrevolte in 69 of 70 werd Atuatuca in de as gelegd. Bij de heropbouw werden de eerste woningen met een stenen onderbouw geïntroduceerd. Langzaam gingen de inwoners van Atuatuca over op steenbouw. Niet op alle plaatsen in de stad vond deze ontwikkeling gelijktijdig en op dezelfde wijze plaats. Omstreeks het midden van de 2de eeuw viel Tongeren opnieuw ten prooi aan een allesverwoestende stadsbrand. Vanaf nu werden er grootschalige stenen woningen geïntroduceerd. Uit de onderzoeksresultaten blijkt een duidelijke evolutie van een inheemse houtbouw naar een 'mediterrane' steenbouw. Op verscheidene plaatsen in de stad konden luxueuze woningen worden aangetoond. In de westsector van de stad langs de Boudewijnlaan werden tijdens een noodonderzoek de sporen van minstens twee luxueuze woningen uit de 2de-3de eeuw teruggevonden. Vermoedelijk was een van de woningen gebouwd rond een *peristylum*. Een badbekken met een vloer bestaande uit afwisselend groene en witte marmertegels en een *hypocaustum* verwijzen naar een vrij luxueus privaathuis. Vaststellingen uit 1916 en 1984 op het terrein van het vroegere Atheneum toonden mooie stadswoningen aan die verschillende verbouwingen ondergingen. Kleurrijke wandschilderingen, vloertegels in blauwe steen en een *hypocaustum* maakten deel uit van deze aristocratische woningen. Uitermate belangrijk zijn de sporen van grote stenen constructies langs de Hondstraat uit respectievelijk de 2de en de 3de eeuw. De talrijke vertrekken en gangen van deze mooie stadswoning wijzen op een minimale oppervlakte van 50 bij 25 meter. Van het vloerniveau van het gebouw uit de 2de eeuw springt vooral de mozaïek in een gang van circa 20 bij 3 meter in het oog. Zowel de afmetingen als de inrichting met *hypocaustum*, mozaïek en beschilderd wandpleister wijzen in de richting van een rijke particuliere woning. Op de Veemarkt stond een *villa urbana* met een open binnenplaats waarrond een *porticus* en verschillende vertrekken waren gerangschikt. In twee kuilen werden grote hoeveelheden beschilderd pleisterwerk teruggevonden. Waarschijnlijk ging het hier om een rijke particuliere woning of een meer officieel gebouw met een residentiële functie. Na de 3de eeuw werd het terrein verlaten. Sporen van een dergelijk

stenen gebouw werden ook gevonden tijdens het archeologische onderzoek in 1991 van het terrein aan weerszijden van de Kielenstraat waar toen het Gallo-Romeins Museum en het gerechtshof werden gebouwd. Deze aanzienlijke stadswoning behoorde tot de laatste bouwperiode van deze *insula*. De gebouwen werden waarschijnlijk reeds in de 4de eeuw afgebroken, mogelijk om het materiaal te hergebruiken voor bouwwerken in de Laat-Romeinse stad. Een bijzonder mooi voorbeeld van een luxueuze *villa urbana* uit de tweede helft van de 2de eeuw vonden de archeologen terug in de onmiddellijke nabijheid en onder de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek. De muren en de vloeren van deze woning – misschien zijn het er twee – bleven opvallend goed bewaard en de resultaten waren opzienbarend. Het gebouw, dat vermoedelijk verscheidene bouwfases kende, strekte zich uit tot onder het volledige oppervlak van de basiliek en was rond een binnenplaats aangelegd. In de uitbraaksporen vonden de archeologen talrijke fragmenten van rijk beschilderd pleisterwerk terug. Onmiddellijk ten westen van de woning stond een badgebouw. De grote zaal met apsis, de aanwezigheid van vloerverwarming of een *hypocaustum* en het waterbekken geven een goede indicatie van het comfort van ervan. In de loop van de 3de eeuw brandde deze woning volledig af.

In het archeologische onderzoek blijven de woningen van de gewone mensen bijna volledig afwezig. Hiervan troffen de onderzoekers enkel op de vindplaats aan de Kielenstraat aanwijzingen aan. Terwijl men overal elders in de stad na de brand van 69-70 overschakelde naar steenbouw, bleven de bewoners hier nog een eeuw vasthouden aan houtbouw. De welstand van de bewoners was in vergelijking met de vorige periode afgenomen. Onder meer verminderde het aandeel van *terra sigillata*, toch wel het fijnere gebruiksaardewerk, in het archeologische materiaal beduidend. In ieder geval, niet alles was pracht en luister. Ook in een stad als Tongeren moeten er huurwoningen en krotten geweest zijn. Martialis¹ en Juvenalis² beschrijven deze huurwoningen in Rome als klein, kil, donker en weinig hygiënisch. Er waren veel wandluizen en weinig bedden, en wie geen bed had, sliep op de grond. 's Winters rilden velen van de kou. En ondertussen blijft ook de vraag open in hoever een stad als Atuatuca aan de woonbehoeften kon voldoen. Het is bekend dat er in de grote steden van de Oudheid een wanverhouding bestond tussen de woningen en de woonbehoeften, hetgeen een voortdurende stijging van de huurprijzen tot gevolg had.³

Wanneer wij op grond van deze feiten ons een beeld trachten te vormen van de sociale structuur van de bevolking van Atuatuca, dan worden wij toch wel met ernstige moeilijkheden geconfronteerd. Tijdens de eerste periode werden de inheemse woningen in snel tempo vervangen door meer geromaniseerde woningen. Na de verwoesting van de Batavenrevolte zien wij de opkomst van de steenbouw. Met uitzondering van de houten huizen aan de Kielenstraat bracht het archeologische onderzoek overal rijkere

woonsten aan het licht. Het is in ieder geval bekend dat de inheemse elite in onze gewesten vanaf het einde van de 1ste eeuw en vooral in de loop van de 2de eeuw haar welstand gaat veruitwendigen door de bouw van dergelijke woningen. Het gaat misschien om mensen die uit de onderste bevolkingslagen waren opgeklommen, die voor de lokale markten produceerden en die zich met handel hadden verrijkt. Maar evengoed kunnen het mensen zijn uit de oude inheemse adel. In ieder geval liet deze inheemse elite zich gelden, niet enkel in hun private woningen, maar ook in hun publieke bouwprojecten. In menig opzicht speelden zij een belangrijke rol in de ontwikkeling van de stad.

De stad als economisch centrum

De zuidelijke zone van Atuatuca werd bepaald door de vallei van de Jeker. Omdat het Romeinse loopvlak hier door een bijna vier meter dik colluvium is bedekt, is archeologisch onderzoek er nagenoeg onmogelijk. Het staat wel vast dat ook dit stadsgedeelte binnen de wallen van de 2de eeuw was opgenomen. Het is mogelijk dat hier een kleine haven lag, evenals de ambachtskwartieren waarvoor elders in de stad nauwelijks aanknopingspunten werden gevonden. Langs de huidige Romeinse Kassei werden in het verleden weliswaar de resten van een pannenoven en afval van beensnijwerk gevonden. Maar misschien was de zone van de Jekervallei het werkelijke neringcentrum van de stad. Deze veronderstelling is niet zonder reden. Water was in de Oudheid in velerlei opzichten van belang voor de ontwikkeling van een lokale economie. De aanwezigheid van een waterloop was in ieder geval belangrijk voor de economische ontplooiing van een stedelijk centrum. De *vicus* van Doornik illustreert dit goed. Vanaf het begin ontplooiden zich in Turnacum belangrijke commerciële activiteiten. Op de oevers van de Schelde bouwden handelaars magazijnen en depots voor de opslag van onder meer steen, hout en leem. De rivier bleek van levensbelang voor de handel, en de lokale economie stimuleerde de ontwikkeling van de *vicus* tot een agglomeratie met een stedelijke allure. De magazijnen van Doornik zijn niet te vergelijken met de *horrea* die de archeologen in 1967 in Tongeren aan de zuidwestelijke rand van de antieke stad ontdekten, precies op de plaats waar de wegen van Cassel en Bavay samenkwamen. Tijdens de Flavische periode ging het nog om pakhuizen uit hout en leem. In de loop van de 2de eeuw vervingen stenen constructies dit vakwerkgebouw. Het gaat om een lange reeks opslagruimten rond een binnenplaats. De afmetingen en het grondplan roepen een vergelijking op met sommige opslagplaatsen in Ostia en Rome. Het complex wijst duidelijk op het belang van de aan- en doorvoer van landbouwproducten uit de omliggende regio van Atuatuca sedert de Flavische tijd. Het waren mogelijk officiële pakhuizen waar de Romeinse overheid het graan verzamelde in afwachting van het transport naar de Rijntroepen.

Het stedelijke bedrijfsleven was erg gespecialiseerd. Men krijgt een goed idee van de omvang en de variatie van de Romeinse handel wanneer men de lijst van de corporaties overloopt die bijvoorbeeld in de havenstad Ostia aanwezig waren. Meer dan 150 zijn er geteld en talrijke mozaïeken en opschriften getuigen ervan. De producten en de goederen, die in de stedelijke centra werden aangeboden, waren erg gevarieerd. Familiale bedrijfjes overheersten het beeld. Hun personeel bestond grotendeels uit werknemers in loondienst. Slaven waren doorgaans te duur. De kleine winkels en stalletjes, waarin de ambachtslieden en de handelaars hun waren aan de man brachten, maakten zeker de charme van de winkelstraten in de volksbuurten uit. In de steeds druk bevolkte straten hadden groentehandelaars, slaggers, barbiers, leerlooiers, schoenmakers, smeden, timmerlieden, wolhandelaren, linnenwevers, slotenmakers, herbergiers en nog vele anderen hun werk. Martialis beschrijft in een van zijn gedichten de buurt waar hij in Rome woonde.⁴ De tekst geeft een levendig beeld van de drukte in de grootstad.

‘Het recht van leven wordt genegeerd, ’s morgens door de schoolmeesters, ’s nachts door de bakkers, de hele dag door de hamers van de kopersmeden. Hier rinkelt de onverschillige geldwisselaar op zijn gemene tafel met zijn voorraad Neroniaanse munten, ginds slaat de ciseleur van Spaans stofgoud met zijn blinkende drijfhamer op zijn versleten aambeeld. De fanatieke groep van Bellona komt niet tot bedaren en evenmin de praatzieke schipbreukeling met zijn verminkt en omzwachteld lichaam, noch de jood die van zijn moeder geleerd heeft te bedelen, of de leepogige venter met zijn veile solferstokjes.’

In Tongeren, Doornik of Namen zal de sfeer wellicht minder zuiders zijn geweest. Maar ook hier was het bij momenten zeker een drukte van jewelste. Het beeld dat via de archeologie kan worden gevormd, is echter beperkt. In Xanten brachten de opgravingen een ambachtswartier aan het licht. Het bestond uit kleine woningen die er aan de straatzijde allemaal nagenoeg gelijk uitzagen. Achter of boven de winkeltjes lagen de privévertrekken van de uitbaters. Bakkers, bronssmeden, slaggers en bierbrouwers vervaardigden er hun producten en brachten ze aan de man. De Menapiër Catus Drousus verhandelde in Tongeren tijdens de tweede helft van de 2de eeuw zout dat hij hier importeerde en bereikte hiermee een zekere welstand. Aan de Elisabethwal in Tongeren bouwde een welgestelde graanhandelaar omstreeks het midden van de 1ste eeuw in de onmiddellijke nabijheid van zijn woning een magazijn. De archeologen vonden nog een gedeelte van het grondplan terug. Het gebouw lag parallel met de noord-zuid georiënteerde weg en was 4 meter breed en minstens 30 meter lang. Het stond op pijlers en had een verhoogde houten vloer. De eigenaar kennen wij niet bij naam. Maar vermoedelijk was hij een aristocratisch grootgrondbezitter die in zijn magazijnen het graan of andere

producten opsloeg om die in Tongeren aan de man te brengen. Het voorbeeld illustreert goed hoe de landbouw was geëvolueerd. De productieoverschotten vonden hun weg naar de lokale markten en legden zo de grondslag voor de welstand van de inheemse elite. Beide gebouwen overleefden de Batavenrevolte in 69-70 niet. Het stadsdeel aan de Kielenstraat verkreeg na de brand van 69-70 het uitzicht van een ambachtswijk. Men noteerde er de activiteiten van slagers en bronsgieters. Van de tientallen oventjes bleven meestal enkel een fundering van dakpannen en de aanzet van de koepel van de oven bewaard. Omstreeks het midden van de 2de eeuw brandde deze wijk af.

De plattelander

De archeologie van het landelijke leven geeft geen eenduidig beeld. Er bestaat een duidelijk onderscheid tussen de zandrijke en onvruchtbare streken en de vruchtbare landbouwgebieden die door rijke lössgronden worden gekenmerkt. In de zandstreken bepalen de woonstalhuizen het nederzettingspatroon, in de vruchtbare landbouwregio's de landelijke nederzettingen en het villalandschap. Juist hier zien wij dat typische samengaan van inheemse en Romeinse waarden. Hoe dan ook, het platteland kende onder Romeinse invloed een hele omwenteling.

Het landelijke centrum

Sinds het begin van de 1ste eeuw n.C. veranderde het nederzettingspatroon van het platteland op een ingrijpende wijze. Langs de wegen tussen de grote steden ontwikkelden zich de *vici*, wegdorpen die voor een beperkte regio na verloop van tijd een centrumfunctie opnamen. Zoals wij hoger zagen, hadden zij hun plaats in de Romeinse organisatie. Wij kunnen in dit kader onder meer verwijzen naar Liberchies, Waudrez, Braives of Namen die zich al sinds de regering van Augustus ontwikkelden. Vondsten van aardewerk en munten tonen hier een Romeinse aanwezigheid vanaf de laatste decennia v.C. aan. Het *Itinerarium Antonini* vermeldt Liberchies als Geminiacum en Waudrez als Vodgoriacum. Braives wordt vaak geïdentificeerd met Perniciacum dat op de antieke *itineraria* voorkomt. Liberchies zou na de val van het West-Romeinse Rijk in 476 geen bewoning meer kennen. Deze plattelandsnederzettingen bestonden tot circa 70 nog uit eenvoudige woonstalhuizen, opgetrokken in hout en leem en gedekt met stro of riet. Kenmerkend is een open bebouwing. Hierin waren de voorouderlijke tradities nog sterk aanwezig. In feite is de aard van de bewoning erg gelijkend met bijvoorbeeld deze van Tongeren tijdens de Iulisch-Claudische dynastie. Dit patroon veranderde evenwel spoedig. De bodemgesteldheid had een grote invloed op de ontwikkeling van het platteland. Lange tijd waren de archeologen de mening toegedaan dat de woeste

zandgronden amper bewoond waren. Dit bleek een vergissing. Het aantal vindplaatsen spreekt voor zich. Op deze minder vruchtbare zandgronden zoals in de Kempen en in de Vlaamse zandstreek (Houtland, Meetjesland, de regio tussen Schelde en Leie) zien wij dat de boeren de voorouderlijke tradities vermengden met Romeinse invloeden. De nederzettingen van de inheemse bevolking waren verspreid ingeplant en de typische woonstalhuizen, die opgetrokken waren in de traditionele houtbouwtechniek, ondergingen nauwelijks wijzigingen. Het doordringen van de Romeinse cultuur manifesteerde zich hier vanaf de Flavische periode in gebruiksartikelen zoals aardewerk of kleding en juwelen. Voorbeelden, waarbij vanaf het einde van de 1ste eeuw en in de loop van de 2de eeuw een villa de inheemse hoeve vervangt, zijn echter zeldzaam. De nederzettingen vertonen een zekere variatie. Naast alleenstaande hoeven met dienstgebouwen, zoals in Mortsel, treft men ook kleine nederzettingen van twee of drie erven aan. Als voorbeeld hiervan kunnen wij Oelegem en Wijnegem noemen en verder de nederzetting van Donk, Herk-de-Stad. Dit gehucht lag in de Demervallei en ontstond in de loop van de 1ste eeuw n.C. Het bestond uit enkele boerderijen en dienstgebouwen, geschikt rond een plein. Ook hier werden alle gebouwen geconstrueerd volgens de inheemse tradities. Hoe lang deze nederzetting onder die vorm bleef bestaan, is niet bekend. Na verloop van tijd werd zij vervangen door een nieuwe nederzetting die zeker tot in de 3de eeuw bewoond bleef. In het landelijke centrum Kontich, dat steeds zijn agrarische karakter bewaarde, bestond de bewoning uit enkele hoeves die in erven verspreid waren, en woningen langs de straat geschikt. Ook hier behielden zij een zuiver inheems karakter. In de *vicus* van Grobbendonk daarentegen bleef de inheemse houtbouw beperkt tot de 1ste eeuw. Vanaf het einde van de 1ste eeuw zien wij een geleidelijke verandering van het bouwpatroon optreden. De houtbouw wordt snel en algemeen vervangen door steenbouw of vakwerkbouw op een stenen sokkel. Een vergelijkbare situatie stelden de archeologen ook vast in de nederzetting van Elewijt.

In de vruchtbare landbouwgebieden zien wij een heel ander fenomeen. Het uitzicht van deze regio onderging een grondige verandering. De nederzettingen ontwikkelden zich tot echte centra, tot marktplaatsen waar ambachtslieden en handelaars zich vestigden. Hier verkocht de bevolking uit de streek producten van landbouw en huisvlijt. Hier deden zij bij de plaatselijke neringdoeners hun inkopen. Hier vonden producten zoals fijn aardewerk, wijn, olie en vissaus, die van ver werden geïmporteerd, een uitstekende afzetmarkt. Zo kregen deze landelijke nederzettingen geleidelijk de functie van een regionale markt. In deze *vici* waren ambachtelijke wijken met pottenbakkers, smeden, leerlooiers, slaggers en bakkers... Het belangrijkste voorbeeld in Vlaanderen is Tienen. Sinds 1995 konden de archeologen voor het eerst een relatief groot gedeelte van deze *vicus* onderzoeken. Tienen was het centrum van een regionaal stratennet. De verbin-

dingsweg tussen Elewijt en Tienen doorsnijdt de archeologische vindplaats. De archeologen dateren deze weg van de Pre-Flavische periode. Het dorp gaat terug tot de eerste helft van de 1ste eeuw en groeide van een kleine etappeplaats uit tot een welvarende marktnerdazetting en een van de belangrijkste rurale centra van de *civitas Tungrorum*. De oudste bewoning die de archeologen in Tienen aantroffen, gaat terug tot de regering van keizer Claudius. Het is een landelijke woning aan de rand van de *vicus*. Zij bestond uit een vierkant erf met een zijde van circa 60 meter. Dit erf was omgeven met een spitsgracht van circa 3 meter breed en 2,75 meter diep. In de noordoostelijke hoek stond een vrij grote rechthoekige woning. De bewoners waren leden van de Tungrische aristocratie. Het monumentale karakter van de vindplaats en de aanwezigheid van kostbaarheden tonen dit aan. Zij beschikten over een netwerk van contacten, onder meer met de Morini, de Menapii, de Treveri, de Ubii en de Romeinen. Wij mogen aannemen dat de bewoners een vooraanstaande rol speelden in de lokale gemeenschap tijdens de eerste helft van de 1ste eeuw. Vooral vanaf de Flavische periode kent de nederzetting een opvallende groei. Zij had op haar hoogtepunt vermoedelijk een oppervlakte van meer dan 50 hectaren. De ontwikkeling van de *vicus* wordt geïllustreerd door de bouw van een graanmagazijn en van een bescheiden publiek badgebouw. Terwijl de magazijnen wijzen op de invloed van het Romeinse staatsapparaat lijkt het badgebouw veeleer een initiatief van de lokale inheemse aristocratie. De financiering van belangrijke openbare werken paste in een systeem van publieke weldadigheid. Tegelijk was een dergelijk badgebouw een uitgelezen ontmoetingsplaats. Bij het begin van de 2de eeuw worden zowel de magazijnen als het badgebouw afgebroken. In de nabijheid van deze constructies ontwikkelde zich vanaf het begin van de 2de eeuw een ambachtelijke zone. De gebouwen waren aanvankelijk in houtbouw opgetrokken en werden later door constructies in steen vervangen. Misschien gaat het om een vakwerkbouw op een stenen sokkel. Van de gebouwen in hout is weinig overgebleven. De gebouwen in steen hadden een eenvoudig, rechthoekig grondplan. De vondsten verwijzen voornamelijk naar het bronsgieterbedrijf, de metaalverwerking in het algemeen en de verwerking van slachtafval tot mergolie, beenderlijm en beendervet. In de tweede helft van de 2de eeuw zijn deze gebouwen afgebrand, misschien ten gevolge van de invallen van de Chauci tijdens de regering van Marcus Aurelius (161-180). Elders in Tienen vonden de onderzoekers de resten van verschillende pottenbakkersateliers terug. De werking van de pottenbakkersoven ligt tussen de tweede helft van de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw. Op dezelfde vindplaats troffen de archeologen ook een reeks afvalputten aan waarvan de inhoud rond het midden van de 3de eeuw stopt. Waarschijnlijk verlieten de bewoners deze plaats rond die periode. Tienen was een welvarende *vicus* in een vruchtbare landbouwregio. De welstand van haar bewoners wordt onder meer geïllustreerd door de rijke grafinhoud uit de tumulus van Tienen die arbeiders tijdens werken in de Brou-

werstraat ontdekten. En ook het uitgestrekte grafveld op het 'Grijpenveld', ten zuiden van de *vicus* met meer dan 1000 graven uit de 1ste tot de 3de eeuw, toont de welvaart van haar inwoners.

De bewoning van de Vlaamse kustvlakte lijkt belangrijker dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Hoe de bewoning er hier juist uitzag, weten wij niet goed. Tijdens een eerste fase, grosso modo tussen 70 en 170, zien wij een voorzichtige ontwikkeling van pioniersnederzettingen waarin de oude ijzertijdtradities nog sterk aanwezig waren. In feite ontwikkelden zij zich uit de dorpen van de inheemse bevolking. De *civitas Menapiorum* werd relatief laat geromaniseerd. Kustvlakte en Waasland werden pas definitief ontsloten vanaf de regering van keizer Claudius. De gewoonten en gebruiken uit de ijzertijd leefden er voort tot het midden van de 1ste eeuw n.C. Zeker de oudste kern van Brugge-Haven en misschien ook Oudenburg klimmen op tot deze periode. Tijdens de bloeiperiode tussen 170 en 270 kenden deze nederzettingen globaal een sterke economische ontwikkeling. De zee was erg gul, en een waaier aan economische activiteiten leidde tot een zekere welvaart. De archeologische vondsten onder meer in Raversijde-Mariakerke, Leffinge en Zeebrugge wijzen op een belangrijke zoutwinning in de *civitas Menapiorum*. Het gaat om de zogenaamde bedrijfsnederzettingen. Hun ligging werd niet bepaald door de aanwezigheid van wegen, maar door het voorkomen van specifieke grondstoffen. De zoutwinning zorgde voor economische welvaart in die regio. De producenten zochten voortdurend naar goede afzetmarkten in het binnenland. De archeologen vonden bijvoorbeeld in Tienen talrijke kleine fragmenten van zoutcontainers terug. In Tongeren wijdde Catus Drousus, een zouthandelaar uit de *civitas Menapiorum*, een altaar aan Iupiter Optimus Maximus en de *Genius* van het *municipium Tungrorum*.⁵ De zee was ook een belangrijke handelsweg en het is daarom niet verwonderlijk dat talrijke mooie objecten juist in kustnederzettingen werden ontdekt. Drie belangrijke handelsnederzettingen, met name Wenduine, Brugge en Oudenburg, kenden een beduidende bloei. Brugge in het bijzonder is een van de belangrijkste nederzettingen geweest. Meer landinwaarts mogen wij in het bestuursdistrict van de Menapii de *vici* van Waasmunster, Gent, Kortrijk en Wervik zeker niet vergeten te vermelden. Een mooi voorbeeld in de *civitas Nerviorum* is de *vicus* van Velzeke. Deze nederzetting, zowat 30 hectaren groot, ontwikkelde zich tot een belangrijk commercieel centrum. De talrijke sporen van lokale ambachten, onder meer van de pottenbakker, de bronssmid, de schrijnwerker en de leerlooier, tonen dit aan. Geïmporteerde goederen werden er verhandeld. De nederzetting kende tijdens de 1ste eeuw een open bebouwing. Zij waren met de brede gevel naar de straat georiënteerd en niet met de smalle zijde zoals zo vaak. De woningen waren overwegend in vakwerkbouw opgetrokken. Die werd in de loop van de 2de eeuw vervangen door steenbouw.

Enkele van die landelijke nederzettingen ontwikkelden zich functioneel en morfologisch tot stedelijke kernen, zonder dat zij evenwel een stedelijk statuut ontvingen. Zij worden ook *vici* genoemd. Doornik is hiervan een goed voorbeeld. Aarlen en Namen van hun kant zijn veel meer als prestedelijke kernen te beschouwen. Doornik, het antieke Turnacum dat gelegen was in het bestuursdistrict van de Menapii, was met haar 40 hectaren beduidend groter dan een doorsnee vicus. Het regelmatige stratenplan leek erg op dat van de kleinere civitashoofdplaatsen. En sommige gebouwen zouden qua uitzicht en omvang niet misstaan in een stad. De vroege nederzetting ontwikkelde zich op het wegenknooppunt Bavay-Kortrijk en Arras-Frasnes(?). Terwijl de woningen tijdens de 1ste eeuw voornamelijk nog in houtbouw werden opgetrokken, zien wij vanaf de 2de eeuw steeds meer steenbouw verschijnen. *Hypocausta* in talrijke woningen wijzen bovendien op een zekere luxe. Hoewel de woningbouw veel minder goed is gedocumenteerd dan in Tongeren, zien wij hier in feite een soortgelijke ontwikkeling. De *vicus* had ook nog een kanalisatie en de watertoevoer geschiedde via een aquaduct. Vanaf het begin ontplooiden zich in de *vicus* belangrijke ambachtelijke en handelsactiviteiten: pottenbakkers, leerlooiers, schoenmakers... Zij stimuleerden de ontwikkeling van de *vicus* tot een agglomeratie met een stedelijke allure. Steengroeves en ovens werden teruggevonden in de onmiddellijke nabijheid van de kathedraal. De winning van Doornikse kalksteen als bouw materiaal en als grondstof voor cement was vanuit economisch standpunt uiterst belangrijk. Op de rechteroever van de Schelde bij Luchet d'Antoing bouwden handelaars magazijnen uit steen waarvan de archeologen ter plaatse nog fundamenten aantreffen. Zij gaan terug tot het midden van de 1ste eeuw en waren bestemd voor de opslag van stenen uit de groeves van Antoing, Basècles of Grandglise, van hout en van leem. Deze grondstoffen wachtten hier voor transport via de Schelde. Na de invallen van de Chauken omstreeks 172-174 stagneerden de commerciële activiteiten in zekere mate.

De grafvelden van Doornik lagen buiten de *vicus*. Onder meer onder de Grand-Place en in de Rue Perdue konden de archeologen graven onderzoeken die een tijdsperiode van de 1ste tot de 4de eeuw bestreken. Uit dit onderzoek bleek dat de bevolking klaarblijkelijk tussen 200 en 250 terugliep. Doornik overtrof in gebouwen en uitzicht de naburige *vici*. Hoewel er talrijke hiaten in het onderzoek blijven, is het duidelijk dat de *vicus* een stedelijk karakter bezat.

Aarlen, gelegen op het kruispunt van de wegen Tongeren-Metz en Reims-Trier is vooral bekend voor zijn talrijke funeraire sculptuurfragmenten die in de Laat-Romeinse wallen werden hergebruikt. De *vicus*, in het *Itinerarium Antonini* Orolaunum vicus genoemd, was gelegen in de vlakte langs de boord van de Semois in het centrum van een vruchtbare landbouwregio. De gebouwen uit de Oudheid zijn minder goed gekend. Maar de talrijke fragmenten van grafmonumenten wijzen op een bloeiende nederzet-

ting met een stedelijk karakter waar handelaars, ambachtslieden en welstellende landeigenaars waren gevestigd. De rijkdom komt ook tot uiting uit de rijke grafgraven van de necropool op het Hochgericht. Onderzoekers zijn daarom van oordeel dat Aarlen niet enkel een commercieel centrum was, maar dat de *vicus* ook een belangrijke residentiële functie had en als wegenknooppunt met een eigen garnizoen een belangrijke rol speelde.

Namen ten slotte ontwikkelde zich sinds de regering van Augustus op de linkeroever van de Samber op de plaats waar de rivier in de Maas vloeit. De *vicus* was gelegen aan de voet van een Keltisch *oppidum*. Het was tegelijk een kruispunt van drie wegen: Namen-Utrecht, Namen-Elewijt en Namen-Dinant(?). In het centrum van de *vicus*, die zich over een twaalf hectaren uitstrekte, vonden de archeologen de resten van verscheidene belangrijke gebouwen terug waaronder ook muren van een kleine tempel. De *vicus* dankte haar welvaart onder meer aan de handelsmogelijkheden die Samber en Maas boden. En ook hier mogen wij afgaande op de plaats die de *vicus* in het weggenet innam, de aanwezigheid van een klein garnizoen met wegenpolitie veronderstellen.

De *vici* speelden niet enkel op bestuurlijk en economisch vlak een belangrijke rol. Zij namen ten aanzien van de omliggende regio eveneens een religieuze centrumfunctie op. De tempels in de nederzettingen van onder meer Fontaine-Valmont, Grobbendonk, Kontich en Velzeke illustreren dit goed. Ongetwijfeld is de nederzetting van Fontaine-Valmont in Henegouwen gegroeid rond een soort bedevaartsoord. Hier stond een dubbele tempel, gebouwd volgens een inheems grondplan. Eromheen verrezen herbergen, magazijnen, handelszaken en stallingen. Wij zien hier hoe een centrum met een tempelcomplex evolueerde tot een marktcentrum. Grobbendonk kende misschien een soortgelijke ontwikkeling. De *vicus* was vooral belangrijk vanwege de drie tempels. Welke goden de bezoekers er vereerden, weten wij niet. Er kwam enkel een bronzen beeldje van Mercurius aan het licht. De tempel in de *vicus* van Kontich-Kazerne bestond uit een *cella* en een *porticus* en was omringd door een trapeziumvormige *temenos*. Het gaat hier om een typisch Gallo-Romeinse tempel, ook wel *fanum* genoemd. In Velzeke vonden de archeologen twee *fana* terug. *Fanum I* was gelegen in de oostelijke sector van de *vicus*. De tempel was gebouwd op een podium en bestond uit een *cella*, omgeven door een zuilengalerij van kalkstenen zuilen met Toscaanse kapitelen. *Fanum II* was gelegen op de westelijke rand van de *vicus* en was veel bescheidener. Deze tempel bestond uit een stenen *cella*, omgeven door houten zuilen. Op basis van de vondsten legden de onderzoekers een relatie met het heiligdom van Hercules Magusanus in Empel. Ook de *vicus* van Liberchies bezat een statige tempel van het *fanum*-type. De religieuze centrumfunctie van Kruishoutem wordt vooral geïllustreerd door de vondsten van verscheidene bronzen godenbeeldjes: Mars Camulus, Mercurius en Victoria. Het Mithraeum uit de

vicus van Tienen mag hier als voorbeeld niet ontbreken. Het werd in de loop van de 3de eeuw in hout gebouwd in de zuidelijke periferie van de *vicus*. De identificatie van het heiligdom beruste op een klein opschrift op een bronzen tablet.

De voorbeelden tonen aan dat de *vici* een belangrijke rol vervulden. Zij ontplooiden zich tot residenties en ontmoetingsplaatsen voor de landelijke bevolking. Zij hadden invloed op het economische leven, trokken handwerklieden en handelaars aan. Zij boden ruimte voor de religieuze dimensie van de plattelandsbevolking. Zo vervulden zij niet enkel een verzorgende functie ten overstaan van het omringende platteland, maar zij ontwikkelden zich eveneens tot drukke centra die via het wegennet waren verbonden met andere agglomeraties en landelijke nederzettingen.

De Gallo-Romeinse villa

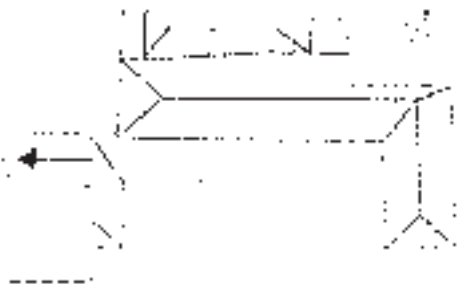
Naast de *vici* werd het Gallo-Romeinse platteland sterk bepaald door het zogenaamde villalandschap. In principe gaat het om Gallo-Romeinse hoeves die ook een woonfunctie bezaten. In een eerste fase, tot circa 70 n.C. waren deze hoeves nog eenvoudige woonstalhuizen, opgetrokken volgens de inheemse tradities. Zij stonden alleen of waren, zoals wij reeds zagen, per twee of drie erven in kleine nederzettingen gegroepeerd. Op

De opgraving van de villa op het Zouwveld in Vechmaal (foto: R. Nouwen; reconstructietekening: W. Vanvinckenroye)

de vruchtbare leemgronden in Gallia Belgica onderging het bewoningspatroon kort na de Batavenrevolte (69-70) een grondige verandering. Deze voltrok zich samen met de nieuwe ontwikkelingen in de landbouw. De grondslag voor het boerenbedrijf wordt de *fundus*, het domein, het landgoed. Op deze domeinen bouwden de landeigenaren hun 'villa'. Waren deze *villae* oorspronkelijk landbouwwinningen, dan ontwikkelden sommigen zich tot echte luxueuze woningen. Hier genoten de landeigenaren de genoegens van het landelijke leven. Illustratief in deze context is een passage uit de *Mosella* van Ausonius (circa 310-395). De dichter kwam zo onder de bekoring van het Moezellandschap dat hij een lofzang op de rivier dichtte en de charmes van het leven langs de stroom bezong. De schitterende landhuizen op de hellingen tussen de overvloedige wijngaarden beschreef hij als volgt:⁶

'In langgerekte rij hoog op de heuvels kijken de villa's met verheven daken neer op de blauwe stroming met haar druk bedrijf. Het stroomlint slingert zich met

kronkels en bochten tussen de twee ruggen, statig sieren gebouwen links en rechts de oever. ... Wie is er in staat de talloze en prachtige gebouwen te omschrijven, wie kan één voor één de mooie bouwstijl van elk landgoed verklaren? ... Wellicht is Dinochares hier geweest, bouwer van het paleis van Ptolemaeus en ook ontwerper van een piramide die met vier zijden en een kegel oprijst in puntvorm en haar eigen schaduw eet. En hij kreeg ooit een opdracht van de vorst en liet een beeld van Arsinoë, bruid door incest, zweven tegen het gewelf van haar Alexandrijnse tempel. Daar ademt agaat in het gewelfde plafond magneetkracht uit en het beademde meisje wordt aangetrokken met haar ijzerhaar. Dus zijn het ongetwijfeld deze bouwers of dit soort meesters, die de schitterende villa's creëerden in het land der Belgen en aan die trotse buitenhuizen, sieraad van de rivier, hun beste krachten wijdde.'

Het wekt verwondering dat Ausonius in het begin van de 4de eeuw nog zo lyrisch de landgoederen langs de Moezel beschrijft. Tijdens de invallen van de 3de eeuw waren zij immers grotendeels verwoest. De vrijheid van de dichter roemt hier duidelijk de villa's zoals ze tijdens de volle *Pax Romana* in de vallei van de rivier lagen te pronken. De geciteerde passage legt sterk de nadruk op hun schitterende en luxueuze karakter. Zij bezitten veeleer het karakter van een landgoed dan wel van een landbouwuitbating. Wie de grafmonumenten uit het land van de Treveri kent, zal deze tekst echter niet als overdreven bestempelen. Trouwens, in de *civitas Trevirorum* en de omgeving van Trier zelf troffen de archeologen de resten aan van een opmerkelijk aantal van dergelijke luxueuze aristocratische woningen. De passage van Ausonius doet ook een beetje denken aan het ouderlijke landhuis van Cicero bij Arpinum. Deze villa werd oorspronkelijk niet als een luxevilla, maar als een landbouwwinning aangelegd. Zij was het middelpunt van de landerijen waarop het inkomen van de familie was gebaseerd en die Cicero in percelen had verpacht.⁷ Ook Plinius de Jongere beschrijft in twee beroemde brieven zijn villa's in Toscane en in Lavinium.⁸ Deze voorbeelden staan erg kort bij de realiteit in onze regio. De villa's in Gallia Belgica werden naar mediterrane schema's gebouwd. Zij zijn van erg uiteenlopende grootte. De gemiddelde villa in Vlaanderen mat 20-40 bij 10-20 meter. Voorbeelden hiervan zijn Broekom-Sassenbroekberg, Rosmeer, Piringen-Mulkenveld en Vechmaal-Walenveld. In Wallonië kunnen wij onder meer verwijzen naar de villa's van Hamois, Rochefort en Viroinval. Het gaat hier eerder om landbouwbedrijven. Maar het zijn onder meer de villa's van Voerendaal, Haccourt, Ath en Anthée die bij de beschrijving van Ausonius aanleunen. Zij bezaten gevels met een lengte van 100 meter en meer. De villa van Voerendaal, net over de Nederlandse grens, strekte zich uit over een lengte van maar liefst 190 meter. Sinds het midden van de 1ste eeuw v.C. was deze lokatie reeds bewoond. Het monumentale complex zelf werd gebouwd in het begin van

de 2de eeuw. Niet alle gebouwen werden tegelijk opgericht. Wel is er vanaf het begin duidelijk een totaalconcept geweest. Van de meeste gebouwen konden de onderzoekers de functie vrij nauwkeurig bepalen. Het centrale woongedeelte was met alle mogelijke luxe uitgerust: vloerverwarming, muurschilderingen, een badhuis met koud-, lauw- en warmwaterbaden. De thermen en het woonhuis waren door een muurtje gescheiden van de rest: de woonverblijven voor het personeel, de smidse, de stallingen, de schuren waar karren, landbouwmachines en gereedschappen werden gestapeld. Het *horreum* lag echter in de zone van het woonhuis. Dit was immers de plaats waar de oogst van het afgelopen jaar werd opgeslagen tot het werd verkocht. Bij de villa van Voerendaal hoorde een enorm landgoed. Op grond van de opslagmogelijkheden in het *horreum* wordt de oppervlakte op minstens 150 hectaren cultuurland geschat. De totale oppervlakte van het landgoed zou zowat tussen de 225 en de 250 hectaren liggen.

Vooraf in Haccourt bereikte de ontwikkeling van de villabouw in onze streken een hoogtepunt. Deze villa mag als één der groteren uit de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk worden beschouwd. Zij valt op door haar luxe en rijkdom. De villa van Haccourt heeft zich ontwikkeld uit een kleine landbouwwinning uit de 1ste eeuw. Een kleine inheemse hoeve in houtbouw ging hieraan vooraf. Op het hoogtepunt van haar bestaan vanaf het midden van de 2de eeuw had deze villa een totale lengte van 103,5 meter en een breedte 31,7 tot 61,7 meter. De ontvangstzaal lag in het centrum, langs drie zijden omgeven door een binnenhof met portieken. Het concept van het gebouw was erg symmetrisch opgevat en benadrukte de monumentaliteit van de villa. Een lange rechthoekige vijver aan de voorzijde versterkte dit beeld. De kamers waren geschikt rond vier binnenhoven met portieken. Een van deze binnenhoven in de vorm van een halve cirkel was versierd met een waterbassin. De eetzaal en drie kleinere ruimtes hadden een vloerverwarming. De mozaïeken en de muurschilderingen decoreerden de voornaamste kamers. Het badgebouw lag in het zuiden en was via een portiek vanuit het hoofdgebouw bereikbaar. De thermen bestonden uit vijftien ruimtes, waaronder het *caldarium*, het *tepidarium* en het *frigidarium*. In het *frigidarium* was een zwembad van 7,15 bij 5,6 meter met een diepte van 1,2 meter. Bijna overal zorgde de hypocaustumverwarming voor een aangename temperatuur.

De villa van Anthée ten slotte, op zowat tien kilometer van Dinant, lag in een groot domein van ongeveer dertien hectaren en was omgeven door een muur met een lengte van ongeveer 1780 meter. De villa zelf had tijdens haar hoogtepunt in de 2de en de 3de eeuw een totale lengte van maar liefst 106,8 meter. Ook dit gebouw was symmetrisch geconcipieerd. Aan de voorzijde lag een mooi aangelegd waterbekken dat het monumentale karakter van het gebouw accentueerde. De bewoners beschikten net als in Voerendaal en Haccourt over een prachtig thermengebouw. In totaal telden de archeologen zowat 114 kamers. De oppervlakte van het complex, de toepassing van

de hypocaustumverwarming, de mozaïeken, de resten van de muurschilderingen en de beeldhouwfragmenten verwijzen naar een uitzonderlijk rijke villa. Het landgoed van Anthée bezat nog meer dan twintig bijgebouwen die in twee rijen voor het hoofdgebouw waren geschikt. Hierin waren de schuren, de stallingen, de opslagplaatsen en de ateliers in ondergebracht.

Hoe luxueus en grootschalig deze grote villa's ook waren, zij namen een belangrijke plaats in in de agrarische exploitatie van de regio. Maar toch ligt de essentie van deze landgoederen minder in hun economische betekenis, en veeleer in de politieke en sociale status van de eigenaar. Deze villa's hebben immers paleisachtige dimensies. Bovendien oefende het platteland een grote aantrekkingskracht uit op de Romeinen. Het thema nam een belangrijke plaats in in de Latijnse literatuur. Horatius spreekt van minnaars van het landelijke leven.⁹ Bij de welstellende Gallo-Romeinen zal de situatie vermoedelijk niet anders zijn geweest. Wie deze villabewoners en grootgrondbezitters waren, weten wij niet. De eigenaars van de grote landbouw domeinen waren zeker leden van de lokale aristocratie. Enkelen waren misschien hoge burgerlijke ambtenaren of officieren die waren afgezwaaid in Germania. Tijdens de opgravingen van de grote villa van Voerendaal vonden de archeologen scherven van aardewerk met graffiti van namen. Deze namen waren Secundio en Severus. Hoewel zij van Latijnse oorsprong zijn, komen zij in onze streken zeer veel voor. Wij mogen daarom veronderstellen dat achter dergelijke namen autochtonen schuilgaan. Een derde graffiti vermeldde misschien een godin van wie de naam eindigde op ---ANA. De onderzoekers hadden de scherven gevonden bij een klein heiligdom. Soortgelijke tempeltjes elders waren veelal gewijd aan lokale inheemse goden. In tumulus drie van Tienen-Grimde uit het laatste kwart van de 2de eeuw bevond zich een klein gouden hulsje dat vermoedelijk eigendom was van de overledene en zijn naam droeg: Marcus Probius Burrus.¹⁰ Zijn naam is van Latijnse, mediterrane herkomst. De *tria nomina* verwijzen naar het Romeinse burgerrecht. Was de overledene van Italische herkomst of moet hier veeleer worden gedacht aan een Romeinse burger van Gallische origine? Het grafschrift van de grafheuvel van Cherain vermeldt dat een zekere Vitorius Florentinus het grafmonument oprichtte voor zijn vader Vitorius Caupius.¹¹ Beiden genoten het Romeinse burgerrecht. De naam Caupius verwijst naar een inheemse origine. De overledene was *decurio* van de *civitas Tungrorum* of van de *pagus* waar het graf zich bevond. Wij mogen daarom veronderstellen dat hij tot de lokale aristocratie hoorde. Wij kunnen deze twee personen niet aan een welbepaald landgoed koppelen. Maar net zoals de Secundini, die de zuil van Igel bij Trier oprichtten, lijken zij de personen te zijn die als bewoners van een dergelijk landgoed in aanmerking komen.

De boer

In de pre-industriële tijd was de gezinslandbouw of ook de kleine boerenlandbouw de motor van de samenleving. De Gallo-Romeinse landbouw was in wezen een overlevingslandbouw. De bewerking van het land had ook bij de Romeinen een absolute prioriteit. Akkers en boomgaarden stonden centraal in economie en cultuur. Kenschetsend hiervoor is een passage uit Ovidius' *Metamorfosen*.¹² Hierin richtte Anius, de koning van Delos en de priester van Apollo, de volgende woorden tot Aeneas:

'Een heel andere gunst schonk Bacchus aan mijn dochters, groter dan een mens bedenken of wensen kan, want alles wat door hen werd aangeraakt, veranderde in koren of in wijn of in Minerva's olijven, en het nut van deze meisjes was heel groot...'

Het was niet de marktprijs die de productie stuurde, wel het overleven van het eigen bedrijf en het eigen gezin. Zeventig tot tachtig procent van de bevolking was met dit systeem verbonden. Dit betekent niet dat deze landbouw niet was geïntegreerd in een marktsysteem. Integendeel! Twintig tot dertig procent van de bevolking was niet direct actief in de landbouw. Zij woonden en werkten in de steden of in de landelijke centra of zij waren militairen in het Romeinse leger. De productieoverschotten vonden via de markten, de pachten en de belastingen hun weg naar deze consumenten. In wezen bezitten wij een beperkte kennis over de Gallo-Romeinse landbouw. De literaire bronnen geven wel een gevarieerd beeld. Varro (116-27 v.C.), Columella (1ste eeuw n.C.) en Palladius (4de eeuw n.C.) zijn de belangrijkste auteurs. Maar de waarde van deze geschriften is erg verscheiden, vooral ook omdat de landbouwpoëzie als een echt literair genre werd beoefend. Een mooi voorbeeld hiervan is de *Georgica* van Vergilius (70-19 v.C.). Bovendien behandelden de auteurs meestal niet de Gallo-Romeinse landbouw. Wel zijn zij interessant om een inzicht te krijgen op het vlak van bijvoorbeeld bedrijfsvoering. Samen met de resultaten van het archeologische onderzoek laten zij toe een mooi beeld van het boerenleven te schetsen.

Het landbouwbedrijf

De villa's van de lokale aristocraten en landeigenaars zijn nauwelijks te vergelijken met de modale Gallo-Romeinse landbouwbedrijven in onze regio. Net als Cicero verpachtten zij percelen aan de boeren die hier hun hoeven hadden. Ook deze boerderijen worden *villae* genoemd. De plattelandseconomie en de bijbehorende hoevebouw vertonen wel grote verschillen in de onderscheiden regio's van België. In de noordelijke regio's van de *civitas Tungrorum* bijvoorbeeld die erg zandig waren evenals in de hoogvlakten

van de Ardennen nam de landbouw een bescheiden plaats in. De hoevebouw wordt hier zeker nog tot in de 3de eeuw gekarakteriseerd door woonstalhuizen. Wij kunnen bijvoorbeeld verwijzen naar Mortsel, Ekeren, Oelegem en Wijnegem in de Antwerpse Kempen of naar Sint-Denijs-Westrem en Kruishoutem in het zuiden van zandig Vlaanderen. Typisch voor de Kempen zijn de tweeschepige huizen in een aantal variaties met een centrale rij nokbalkdragers. De dragende balken waren in de bodem ingeplant. De wanden waren gemaakt van een met leem bestreken vlechtwerk. Zij hadden een zadeldak dat met riet of stro was bedekt. De nok was afgedekt met zoden. In verscheidene woningen stelden de archeologen de aanwezigheid van een kuil vast. Deze was enkele tientallen centimeters diep en gevuld met donkere aarde. Zij worden daarom als potstallen geïnterpreteerd. De veeteelt speelde dan ook een vooraanstaande rol in het levensonderhoud van de bevolking. Het is opvallend dat deze kuilen normaal aan de noordelijke of noordoostelijke zijde van de hoeve liggen. Naast deze woonstalhuizen zien wij ook woningen die in een totaal andere bouwtraditie thuishoren. Het gaat om vakwerkhuisen op ligbalken. Een mooi voorbeeld hiervan kwam in Grobbendonk aan het licht. Deze bouwtechniek is karakteristiek voor de gebouwen in de militaire kampen langs de Rijn grens.

Op de vruchtbare centrale lössgronden daarentegen nam de akkerbouw een vooraanstaande plaats in de agrarische exploitatie van het land in. Hier onderging het bewoningspatroon, zoals wij reeds zagen, kort na het midden van de 1ste eeuw een duidelijke verandering met de verschijning van de typische Romeinse villa's. Deze voltrok zich samen met de nieuwe ontwikkelingen in de landbouw. De instelling van de *civitates* en de integratie van de regio in het *Imperium Romanum* had belangrijke gevolgen. De landbouweconomie die in wezen gericht was op zelfvoorziening van de landbouwer en zijn gezin, ontwikkelde zich geleidelijk tot een landbouw die zich ook op de markt richtte. Het platteland stond in voor de voedselvoorziening van haar bewoners, maar ook voor de voedselvoorziening van de nabijgelegen dorpen en agglomeraties, van de steden. De lokale aristocratie was de stuwende kracht achter deze beweging. Naast de vernoemde grote domeinen zoals Haccourt en Anthée, zien er wij talrijke kleine van 25 tot 50 hectaren die ook voldoende opbrachten voor een familie. De villa werd bij voorkeur onderaan tegen de zuidelijke helling van een heuvel gebouwd. Daar kon men volop profiteren van de weldoende zon. De antieke agronomen hechtten bovendien veel belang aan de nabijheid van een belangrijke stad, de zee, een rivier of een goede weg.¹⁵ Hierin lagen immers de mogelijkheden vervat om de productieoverschotten te verhandelen. De villa bestond uit een woongedeelte, de *pars urbana*, en een bedrijfs gedeelte, de *pars rustica* of de *pars agraria*. Het archeologische onderzoek in Limburg wees uit dat de woonhuizen van de kleine domeinen voornamelijk van het porticustype waren. Dit is een rechthoekig

gebouw met een gevelportiek tussen twee uitspringende hoekvertrekken. Praktisch alle villa's in de westelijke en noordelijke provincies van het *Imperium Romanum* bezitten een dergelijk grondplan. Variaties hierin zijn meestal het gevolg van de aanbouw van vertrekken. De kelders en de funderingen werden in steen gemetseld. De muren werden in vakwerk of steen opgetrokken. De daken waren gedekt met pannen. Vaak was aan de villa een badgebouw met hypocaustumverwarming verbonden. In de ontwikkeling van deze woonhuizen zien wij de voortschrijdende romanisering op het platteland. In de nabijheid van het hoofdgebouw lagen de bedrijfsgebouwen: de schuren, de stallen en de werkhuizen. Het onderzoek van de villa's van Anthée en Neerharen-Rekem toonde aan dat hier ook een smidse aanwezig was. De smidse zorgde voor ploegijzers, hamers, gaffels en ander gereedschap. De bedrijfsgebouwen waren meestal in houtbouw opgetrokken en dit verklaart waarom zo vaak nauwelijks sporen hiervan worden teruggevonden. Sommige domeinen beschikten eventueel over een tweede woonhuis voor het personeel. De bedrijfsgebouwen van de middelgrote en grote villa's zoals Haccourt of Voerendaal stonden onder het beheer van een *vilicus*.¹⁴ Op het erf voorzag de eigenaar vaak ook ruimte voor een boomgaard en een groentetuin. Het geheel was omheind met greppels, heggen en soms een muur. Voorbeelden van dergelijke villa's werden gevonden in Zegelsem, Horebeke, Wange, Piringen, Rosmeer, Val-Meer en Broekom. De villa van Neerharen-Rekem is een mooi voorbeeld van een van die kleine villa's die sinds de regering van keizer Vespasianus in Noord-Gallië werden gebouwd. Dit domein ontwikkelde zich trouwens nooit tot een omvangrijke landelijke residentie zoals Haccourt, Anthée of Voerendaal. De villa van Neerharen-Rekem was een klassieke *porticusvilla* met een bescheiden badgebouw. De bijgebouwen bestonden uit een schuur voor de opslag van de oogst en de landbouwwerktuigen, een stal voor tien tot vijftien stuks rundvee en een kleine smidse. Dit waren de klassieke bestanddelen van een gemengd landbouw- en veeteeltbedrijf.

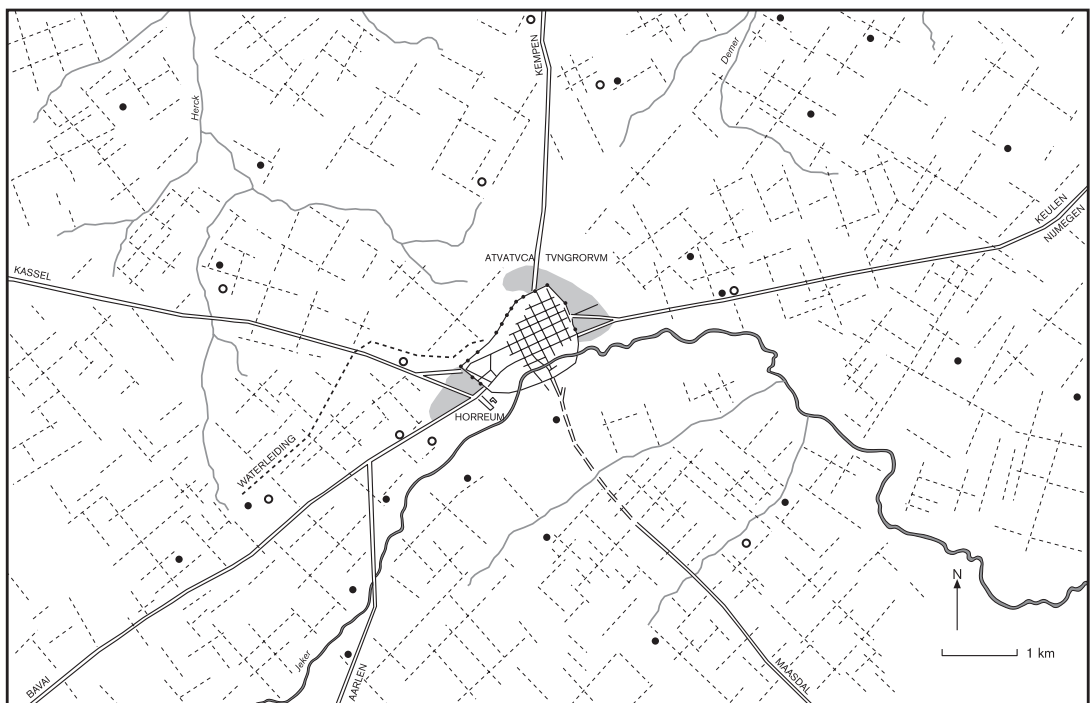
Het archeologische onderzoek in Veldwezelt, een deelgemeente van Lanaken, toonde echter aan dat het nederzettingsspatroon op de vruchtbare lössgronden niet enkel uit Gallo-Romeinse villa's bestond. Hier brachten de opgravingen immers een heel andere bewoning aan het licht. Deze had veel weg van de inheemse nederzettingstructuren die wij vooral van de zandgronden kennen. Klaarblijkelijk hebben deze nederzettingen nauwelijks sporen nagelaten. De nederzetting van Veldwezelt bestond uit acht tweeschepige woonstalhuizen. Verder troffen de archeologen er nog waterputten, twee kunstmatig aangelegde drinkpoelen voor vee, een kleine kelder, enkele graanspijkers en een oven aan. De resultaten van dit onderzoek maken duidelijk dat wij naast de villa's ook met de aanwezigheid van andere nederzettingvormen rekening moeten houden. Hier nam de veehouderij een belangrijke plaats in. De agrarische exploitatie van de vruchtbare lössgronden krijgt op die wijze een veel gevarieerder uitzicht dan aanvankelijk werd aangenomen.

De bewoners van deze villa's in onze gewesten waren, misschien enkele uitzonderingen niet te na gesproken, geen immigranten, Romeinen in de wat ruimere betekenis. Het onderzoek van de namen op allerlei opschriften toont dit al onrechtstreeks aan. Belangrijk is het vermoeden van continuïteit in de bewoning. De archeologen stelden vast dat aan de villa's van Rosmeer, Val-Meer, Neerharen-Rekem, Voerendaal en Broekom een Pre-Romeinse bouwfase voorafging. Ook de tumuli van Berlingen en Gutschoven gaan mogelijk terug op een Pre-Romeinse begraafplaats. Wij moeten dus rekening houden met de aanwezigheid van een lokale bevolking die haar wortels had in de Pre-Romeinse tijd. Dit blijkt ook uit de evolutie van de nederzettingen op de minder vruchtbare zandgronden én uit de nederzetting van Veldwezelt. Hier bleven die typische inheemse woonstalhuizen in houtbouw tot in de 3de eeuw in voege. De oorspronkelijke bevolking werd zodoende in de nieuwe landbouworganisatie opgenomen. Betere landbouwtechnieken en grotere afzetmarkten via Tongeren en de grotere *vici*, zoals Tienen, Doornik of Maastricht, leidden allicht tot een hogere welstand van de inheemse landbouwer. Dit verklaart tegelijk de overgang van houtbouw naar steenbouw bij de constructie van talrijke villa's. In ieder geval slaagden talrijke villabewoners erin een bepaalde welstand op te bouwen. Dit blijkt niet enkel uit de omvang en de luxueuze afwerking van een aantal villa's, maar ook uit de grafmonumenten en de rijke grafinhouden van de talrijke tumuli die in Haspengouw en ook elders in de *civitas Tungrorum* vanaf het einde van de 1ste eeuw werden opgericht. Het Archeologisch Museum van Aarlen bewaart een fragment van een belangrijk grafmonument dat een landbouwer vermoedelijk voor zichzelf en zijn echtgenote oprichtte. Op de voorzijde staat het echtpaar, gekleed in de regionale klederdracht. In de linkerhand houdt hij een snoeimes. De taferelen op de zijkanten beelden de dagelijkse bezigheden van de overledene uit. Als kleine landeigenaar controleert hij de verkoop van uitgestalde appels op de markt. Een koper heeft reeds appels in zijn mantel gepakt. In een derde scène is de landbouwer op weg met zijn paard en tweewielkar. En twee knechten ten slotte bewerken het land met de spade en de hak.

In Limburgs en Brabants Haspengouw springen de tumuli van Walsbets, Tienen-Avendoren, Berlingen of Sint-Huibrechts-Hern, die zeer mooi brons en glas bevatten, in het oog. Sommige grafheuvels, zoals de tumulus van Tienen-Avendoren, bevatten zelfs ware kunstvoorwerpen. Maar ook de meer bescheiden tumuli zoals deze van Gutschoven, Hoepertingen of Riemst geven een fraai beeld van de welstand die deze villabewoner wisten op te bouwen.

De landbouworganisatie

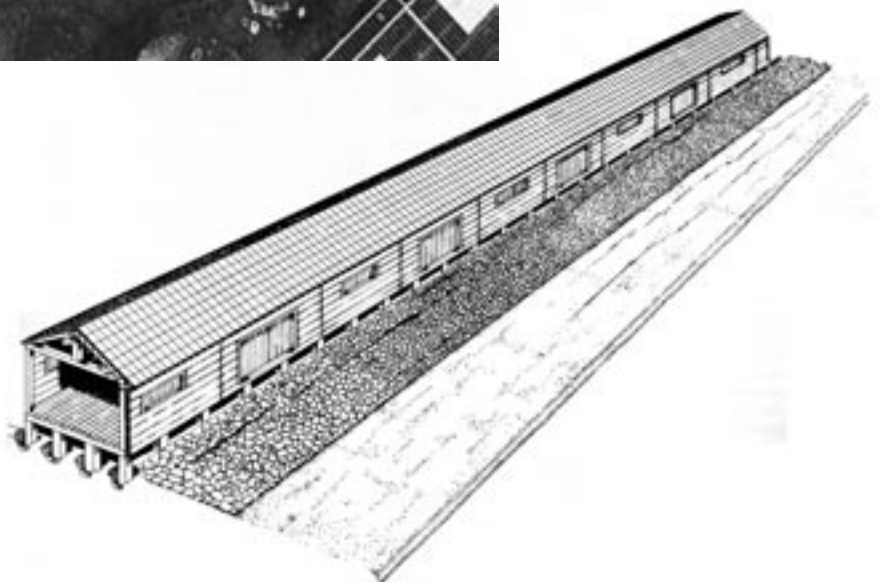
De landbouwbedrijven lagen niet zomaar in het landschap ingeplant. Een van de belangrijkste grondslagen voor de Gallo-Romeinse landbouw is de *centuriatio*, een regelmatige landindeling. In de Oudheid komt het kadaster overeen met de systematische indeling van de gebieden die de Romeinen aan het rijk toevoegden. De naam *centuriatio* vindt haar oorsprong in het feit dat een perceel bestond uit 100 *heredia*. Een *heredium*, letterlijk een erfgoed, besloeg 240 bij 240 voet (of circa 70 bij 70 meter). Dit was de oppervlakte die een kolonist theoretisch kreeg toebedeeld. Het kadaster bestond in wezen dus uit een geometrisch netwerk van lijnen die in het landschap werden uitgezet. Dit gebeurde door de wegen, door de toegangswegen tot percelen, door grachten, door het leggen van stenen. De sporen van dit netwerk zijn dankzij de luchtfotografie op sommige plaatsen nog steeds zichtbaar in het landschap. De archeologische en epigrafische bronnen zijn erg schaars. Een van de belangrijkste epigrafische documenten is het unieke kadasterplan van Orange, het antieke Arausio, dat zich in het *tabularium*, het archief van de stad, bevond. Nergens in de Romeinse wereld vonden de archeologen nog een dergelijk kadaster terug. Maar men maakt wel de vergelijking met de *Forma Urbis Romae*, het plan van Rome van Septimius Severus dat tegen de muur van de Tempel van de Vrede was tentoongesteld. Het document van Orange bestaat uit meer dan 400

Het Romeinse kadaster in de regio rond Tongeren (naar W. Vanvinckenroye)

De opgraving van de graanmagazijnen in de vicus van Tienen (foto en reconstructietekening: v10E)

marmere fragmenten die corresponderen met drie kadasters en met teksten die inzicht geven in de taksen en de regelgeving betreffende de gronden van de gemeenschap. De drie kadasters tonen een grote kaart van de regio rond Orange waarop de wegen en de waterlopen zijn aangeduid. Hierop is op basis van twee assen een geometrisch netwerk uitgezet. De noord-zuidelijke as wordt *cardo* genoemd, de oost-westelijke *decumanus*. Op die wijze verdeelden de Romeinen het land in percelen van ongeveer 50 hectaren. Op de scheiding plaatste men grensstenen. Dit kadaster pasten de Romeinen in heel het *Imperium Romanum* toe. In oorsprong liet het toe om tijdens de stichting van *coloniae* landgoederen aan de nieuwe immigranten toe te kennen. Dit was bijvoorbeeld het geval in Orange. Maar anderzijds was deze landindeling een uitstekend hulpmiddel in het kader van de landbouworganisatie en de inning van de belastingen. Het systeem liet toe de landbouw domeinen te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren.

Het platteland rond Tongeren vertoont eveneens talrijke sporen die met deze landindeling in verband worden gebracht. Ook hier wordt het kadaster gekenmerkt door een regelmatig plan waarbij de grenzen van de percelen elkaar in een rechte hoek snijden. De archeologen veronderstellen dat op ieder perceel, dat circa 50 hectaren besloeg, theoretisch één villa – of moeten wij veeleer spreken van een *fundus*? – lag. De aanvang van deze landindeling in onze regio kan niet nauwkeurig worden gedateerd. Mogelijk moeten wij deze zien in het licht van de militaire organisatie van de nabijgelegen Rijn-grens en de ravitaillering van de daar gelegerde troepen. Tijdens de regering van keizer Augustus werden in ieder geval initiatieven genomen om het land te organiseren. Het Romeinse leger ontving de opdracht om de aanleg van de civitashoofdplaatsen uit te lijnen. Tongeren-Atuatuca is hiervan een goed voorbeeld. De uitbouw van de infrastructuur kunnen wij misschien ook in verband brengen met de politiek van keizer Claudius ten aanzien van de wegeaanleg en de uitbouw van een economische infrastructuur. Alleszins werd deze organisatie van het platteland vanaf de Flavische tijd steeds belangrijker. De Romeinse overheid trachtte in ieder geval sturend op te treden. Ook daarvan vinden wij in de opschriften van Orange een duidelijke aanwijzing. De landindeling werd hier kort na 35 v.C. doorgevoerd. De dood van Nero in 68 leidde tot een periode van onrust en wanorde. Landgoederen veranderden gewild of ongewild van eigenaar en gemeenschapsgronden gingen op onwettige wijze over in privaatbezit. Met het aantreden van keizer Vespasianus in 70 kwam hieraan een einde. Hij gaf in 77 de opdracht het oorspronkelijke kadaster in heel het Romeinse Rijk te herstellen en op die wijze orde te brengen in de openbare fiscaliteit. De kadasterplannen van Orange illustreren deze keizerlijke administratieve maatregelen. De taksen werden in natura betaald en verzameld in de publieke *horrea* of magazijnen zoals er in Tongeren aan de zuidwestrand van de antieke stad werden teruggevonden. Een belangrijk gedeelte van de bevolking, onder meer de inwoners van de steden en de *vici*, de militairen enzovoort, was immers afhan-

kelijk van de voedselproductie van derden. De beambten, die verantwoordelijk waren voor de graanvoorzieningen van steden en leger, bekleedden een belangrijke functie. Dit zegt voldoende over het belang dat de Romeinse overheid aan deze problematiek hechtte.

De land- en tuinbouw

'Bekijk als volgt op welke plek je een veld moet inzaaien: waar de grond vet, vruchtbaar en zonder bomen is, dat moet graanveld worden. Hangt er boven die grond vaak nevel, dan moeten vooral knollen, radijs, gierst en pluimgierst worden ingezaaid.'¹⁵

Dit zijn enkele raadgevingen die Cato aan landeigenaars gaf. De land- en tuinbouw waren aanvankelijk als het ware uitsluitend gericht op de voorziening van de eigen behoeften. De akkerbouw lijkt in dat opzicht tot 69-70 weinig te veranderen ten op-

Reliëf met maaimachine, geduwd door een ezel (Musée Luxembourgeois Arlon)

zichte van de ijzertijd. Gerst, tarwe, haver en gierst komen voor in de grondmonsters die de archeologen systematisch sedert enkele decennia tijdens de opgravingen nemen. Gerst en tarwe waren de belangrijkste graansoorten. Spelt, een grove soort tarwe, is de belangrijkste variant. Ook rogge komt soms in de bodemstalen voor. In de Vroeg-Romeinse landbouw heeft deze graansoort echter nauwelijks een rol gespeeld. Verschillende granen werden mogelijk gemengd op de akkers ingezaaid en geoogst. Dit geldt misschien voor gerst en tarwe die in Tongeren systematisch samen in de Pre-Flavische bodemmonsters aanwezig zijn. De Gallo-Romeinse boeren trachtten op die wijze de risico's te spreiden. Wanneer immers een infectie een bepaalde graansoort aantastte, dan kon de landbouwer nog de andere graansoort oogsten. De peulvruchten zijn in de oudste bodemstalen slechts zeer beperkt vertegenwoordigd. Erwt, akkerboon en linze werden enkel sporadisch teruggevonden. Maar dit heeft meer te maken met het feit dat zij nauwelijks bewaard bleven. Deze peulvruchten kwamen reeds in de Pre-Romeinse periode voor en zij speelden een belangrijke rol in de voeding wegens hun hoge gehalte aan eiwitten.

Van een invloed van de romanisering van het platteland is in het plantenaanbod vooralsnog niets te merken. De cultuurgewassen bleven in wezen dezelfde als in de ijzertijd. Zeker in de eerste decennia van de Romeinse overheersing veranderde er nauwelijks iets in de lokale landbouw. In Tongeren zien wij weliswaar een duidelijke invloed van de romanisering op de woningbouw en de veeteelt. Maar in de akkerbouw stelt men voor de 1ste eeuw nauwelijks veranderingen vast.

Vanaf de Flavische periode was er een groeiende behoefte aan levensmiddelen voor de bevoorrading van de jonge steden en de Romeinse troepen aan de Rijn grens. Dit leidde tot een expansieve agrarische ontwikkeling. Die ontwikkeling van de landbouw en de veeteelt verliep wel op een verschillende wijze op de droge zandgronden en de vruchtbare lössgronden. Tijdens de ijzertijd waren onder meer de Kempense zandgronden overdekt met heide en broekbos. Dit leidden de archeologen uit de pollenmonsters af. Het ingrijpen van de Romeinen in het landschap zorgde ervoor dat deze vegetatie sterk terugliep. Dit wijst op een ontginning die geen rekening hield met de specifieke vereisten van beweiding en onderhoud die dit land vraagt. Het archeologische onderzoek toonde in ieder geval aan dat de Gallo-Romeinse bevolking ook op de droge zandgronden aan akkerbouw deed. Op de site Alfsberg in Kontich (1ste eeuw) vonden de onderzoekers in de bodemstalen resten terug van haver, gerst, rogge, spelt en broodtarwe. Deze graansoorten treft men geregeld aan in Romeinse contexten. Maar broodtarwe is hier wel opmerkelijk omdat deze graansoort toch wel een vruchtbare aarde vraagt. De teelt van spelt kende sinds de Romeinse overheersing een zekere uitbreiding in onze streken. De akkerbouwactiviteiten van de nederzetting van Sint-Andries bij Brugge

(2de eeuw) hebben zich vermoedelijk toegespitst op de graan- en vlasteelt. De aanzienlijke hoeveelheid akkeronkruiden in de grondmonsters bevestigden die akkerbouw op droge zandgronden. Spurrie, glad vingergras, knopherik, schapezuring en eenjarige hardbloem zijn karakteristiek voor dergelijke gronden.

Op de vruchtbare lössgronden zien wij een expansieve agrarische ontwikkeling. Dit heeft te maken met de ontwikkeling van een zekere marktgerichte productie die zich oriënteerde op de bevoorrading van de steden, de landelijke agglomeraties en het Rijnleger. Uiteraard gaat onze aandacht op de eerste plaats naar de akkerbouw. Maar wij mogen niet vergeten dat op de grotere landgoederen deze een minder belangrijke rol speelde dan op de kleine landbouwdomeinen. Bij Cato komt het akkerland pas op de zesde plaats.¹⁶ De Romeinen kenden een regelmatige vruchtenwisseling. Zij hanteerden daarbij twee systemen. Het eerste systeem bestond uit twee fasen waarbij vruchtbouw afwisselde met braak met beweiding. 'Je kunt het stoppeland ook om 't jaar laten liggen, zodat de vermoeide grond op krachten komt als braakland', geeft Vergilius in de *Georgica* als raad mee.¹⁷ Het tweede systeem bestond uit drie fasen waarbij graanteelt het eerste jaar werd gevolgd door voeder- en groenteteelt en het tweede jaar door braak. Daarnaast waren de landbouwers er zich zeker goed van bewust dat een zorgvuldige bemesting zijn nut had. Cato formuleert dat in zijn boerenboekje als volgt:

'Let erop dat je een grote mesthoop hebt. Bewaar de mest zorgvuldig. Wanneer je hem uit de stal brengt, schoon en klein maken. In de herfst uitrijden.'¹⁸

Hiervoor gebruikte men de mest van zowel grootvee als kleinvee. Samen met de organisatie van de landbouw evolueerde vermoedelijk ook haar karakter. Men ging van gemengde teelten over op monoculturen zoals tarwe en gerst. Die laatste graansoort werd door Columella¹⁹ hoog aangeslagen. Ook haver werd nog geteeld. De teelt van gerst lijkt in de totale landbouwproductie een grote sprong voorwaarts te maken tegenover de vorige periode. Maar deze vooropstelling is vooral gebaseerd op een eenmalige waarneming tijdens het archeologische onderzoek aan de Veemarkt in Tongeren. Tijdens de 2de eeuw lijkt spelttarwe de belangrijkste verbouwde graansoort te worden. Rogge ten slotte stond, zoals blijkt uit een mededeling van Plinius²⁰, niet erg goed aangeschreven bij de Romeinen. Deze graansoort komt in onze regio in de bodemmonsters uit de 2de eeuw nog nauwelijks voor.

Tuinbouw en fruitteelt bleven voornamelijk gericht op de eigen behoeften van de familie. Alleen in de nabijheid van echte steden, waar de boer een verzekerde afzet had, mogen wij een marktgerichte productie veronderstellen. De groentetuinen en de boomgaarden lagen daarom vaak kort bij het woonhuis. Peulvruchten hebben een zekere rol

gespeeld wegens hun hoge voedingswaarde. In de bodemmonsters troffen de onderzoekers twee soorten aan, met name akkerboon en linze. Linzen vooral komen in grote hoeveelheden voor. Zij vormden wegens hun hoge eiwitgehalte een belangrijke aanvulling op het graandieet. Nieuwe groentesoorten en fruitsoorten lijken vanaf de Flavische periode slechts langzaam ingang te vinden. Bieten, kolen, wortelen, veldzuring, selder en uien krijgen hun plaats in de moestuinen naast kruiden zoals tijm, dille, koriander en venkel. In de boomgaarden teelden de boeren appels, pruimen, kersen, perziken en noten. Hiervan vinden wij in de bodemstalen vaak de zaden en de pitten terug. Op een grafmonument, bewaard in het Archeologisch Museum van Aarlen, wordt de verkoop van appels op de plaatselijke markt uitgebeeld. Perziken en pruimen zijn vóór de 2de eeuw zeldzaam in Gallië. Of de druiventeelt in onze regio sterk ontwikkeld was, is niet waarschijnlijk. In Trier en omgeving was het echter een van de belangrijkste agrarische activiteiten met een marktgerichte dimensie. Talrijke mozaïeken en sculpturen van grafmonumenten getuigen hiervan.

In wezen was de Gallo-Romeinse landbouw een primitieve landbouw. Zij was bijna exclusief gebaseerd op handenarbeid. Dit was het geval zowel voor de landbewerking als voor de verwerking van de oogst. Varro, Cato, Palladius en Columella sommen de werktuigen van de Romeinse landbouwer op. Ook geven zij aanzienlijke informatie over het gebruik en de vervaardiging van deze gereedschappen. Vergilius bijvoorbeeld signaleert dat de wan werd gemaakt van wilgetwijgen, de ploegboom van zware eik of olm, het juk van lichte linde en het handvat van beuk.²¹ De archeologie vult deze informatie aan. In het omvangrijke metaaldepot van Waldfischbach waren onder meer wagenonderdelen, bijlen, een mesthak, een haarijzer met haarhamer en vlashekels aanwezig. Overall in Gallia Belgica vonden archeologen spaden, hakken, mestvorken, harken, sikkels en zeisen terug. Van het houten gereedschap zoals hooiharken, hooigafels, graanschoppen of wannen vonden de archeologen nauwelijks resten terug. De handenarbeid had tot gevolg dat taken die snel moesten gebeuren, zoals graan oogsten of fruit plukken extra inzet van seizoenarbeid vergden. Deze seizoenarbeiders werden onder meer in de *vici* en de steden gerekruteerd. Slavenarbeid was op de kleine en middelgrote domeinen niet wenselijk. Trekdieren en primitieve machines verlichtten eventueel de arbeid. De boer zette onder meer ossen in bij het ploegen en het eggen. Van dergelijke ploegen kwamen tijdens de opgravingen van de villa's in Neerharen-Rekem en Vechmaal de ploegijzers naar boven. Vergilius vermeldt in de *Georgica* de machtige zware eggen naast de dorsswag en de dorsslede.²² Een van de opmerkelijkste Romeinse uitvindingen op het vlak van de landbouw was zeker de *vallus* of de maaimachine.²³ Palladius beschreef deze machine als volgt:

‘Op het vlakke Gallische land gebruikt men het hieronder beschreven hulpmiddel bij de graanogst en in plaats van door mensenhand wordt daarmee door de kracht van één enkele os de hele akker geogst. Men neemt een wagenstel dat door twee lage wielen wordt gedragen. De vierkantige bodem wordt met planken bedekt. Aan de voorzijde van deze wagen zijn de planken wat minder hoog. Hier wordt een rij grijptanden aangebracht, die voor de korenhalmen maar kleine gaten overlaten en ietwat naar boven gebogen zijn. Aan de achterzijde van dit voertuig bevinden zich twee korte dissels en de draagstangen van een draagstoel. Hiertussen wordt met behulp van een juk en trekstringen een os gespannen met de kop naar de wagen toe, uiteraard een mak dier, dat de drijver gehoorzaamt. Zodra dit dier het voertuig over het korenveld duwt, worden de korenaren door de tanden gegrepen en in de wagen geschoven, waarbij de halmen worden afgesneden en op het veld achterblijven. De voerman kan van achteren naar behoeven de hoogte of diepte van de tanden instellen. Zo kan door middel van een beperkt aantal banen heen en terug een heel veld worden geogst. Dit werktuig is bijzonder nuttig in open en vlak terrein voor degenen die geen behoefte aan stro hebben.’

Deze Gallo-Romeinse maaimachine staat onder meer op de reliëfs van Buzenol en Aarlen afgebeeld. Op het reliëf van Buzenol duwt een ezel de *vallus*. Ook Plinius vermeldt dit trouwens. Voor de boer betekende deze machine een grote vooruitgang. Hij kon de oogsttijd aanmerkelijk verkorten en bovendien had hij minder seizoenarbeiders nodig. De uitvinding van deze machine betekende zonder twijfel een enorme vooruitgang. De auteurs uit de Oudheid verschaffen ons enkele aanwijzingen over de wijze waarop de landbouwer het best zijn oogst opsloeg. Zij raadden aan het graan boven de grond op graanzolders of in *horrea* te bewaren. Op de grote villa van Voerendaal bouwde de eigenaar een immense graanschuur die onmiddellijk naast het woonhuis lag. Deze had een nuttige oppervlakte van maar liefst 375 vierkante meter. Voorbeelden van private graanmagazijnen vonden de archeologen terug in Tongeren bij de Elisabethwal en misschien ook in Tienen aan de Zijdelsingestraat. Deze twee graanstapelplaatsen dateren van de 1ste eeuw, juist op het ogenblik dat de akkerbouw in Haspengouw een sterkere marktgerichte dimensie kreeg. Op de kleinere bedrijfjes, onder meer in de Antwerpse Kempen, bouwden de landbouwers kleine vierkante schuurtjes of spijkers om de graanopbrengsten op te slaan. In streken met vochtige zomers bewaarden de boeren en de consumenten gerst en spelttarwe vooral met de korrels nog in het kaf. Hierdoor zijn de granen beter beschermd tegen schimmels en andere aantastingen. De archeologen vonden ook aanwijzingen dat de Gallo-Romeinen amforen en *dolia* hergebruikten om de granen op te slaan. Dit liet enerzijds toe slechts beperkte hoeveelheden voor consumptie te gebruiken. Anderzijds boden deze vaten een erg goede bescherming tegen knaagdieren allerhande.

De veeteelt

De Gallo-Romeinse landbouw berustte in wezen op gemengde bedrijven met akkerbouw en veeteelt. De Latijnse auteurs en het archeologische onderzoek bevestigden dat. In het noordelijke gedeelte van de *civitas Tungrorum* waren de nederzettingen sinds de bronstijd gekarakteriseerd door woonstalhuizen. In deze gebouwen leefden mensen en dieren onder één dak. Het gaat wel niet om echte kuddes, veeleer om een koe en enkele geiten of schapen. Het vee speelde hier dus een belangrijke rol in het dagelijkse bestaan van een gezin. Oelegem, Destelbergen en Mortsel zijn goede voorbeelden van dergelijke gemengde domeinen. Voor de schapen, geiten en het rundvee benutten de bewoners van de droge zandgronden de graslanden in de wijde omgeving van de nederzetting. Hier werden de runderen en geiten getuierd. Tuierijzers, kettingen en beenboeien kwamen aan het licht tijdens opgravingen. De graslanden waren in nog een ander opzicht belangrijk. De boeren kweekten er voedergewassen en zij maaiden er het gras voor de hooiwinning. Voor het fokken van varkens waren bossen noodzakelijk. In de loop van de 1ste en de 2de eeuw n.C. nam de lengte van deze woonstalhuizen toe, voornamelijk dan de stallingen. De veeteelt nam klaarblijkelijk een belangrijkere plaats in de gezinseconomie in. Of veeteelt als economische sector belangrijker werd, is uiteraard een andere zaak. De stallen in deze woonstalhuizen waren potstallen. Deze tekenen zich in de bodem af als een verdiept gedeelte naast de woning dat met een donker en vettig pakket is opgevuld. 'Bewaar zorgvuldig de mest van geiten, schapen en runderen, alsook alle andere mest', gaf Cato als goede raad mee.²⁴ De mest die in de potstallen werd vergaard, wendde de landbouwer aan om zijn akkers zo vruchtbaar mogelijk te houden. In de vruchtbare lössregio's, waar de Gallo-Romeinse villa's lagen, steunde de landbouw volgens de geldende inzichten voornamelijk op akkerbouw. De ontdekking van een nederzetting met woonstalhuizen, waterputten en drinkpoelen in Veldwezelt toont aan dat wij dit beeld moeten nuanceren en dat de agrarische exploitatie van bijvoorbeeld Haspengouw en het Maasland vermoedelijk veel gevarieerder was dan tot nog toe werd aangenomen. Nederzettingen zoals deze van Veldwezelt waren ogenschijnlijk vooral georiënteerd op veehouderij. En wij mogen aannemen dat op de Gallo-Romeinse *villae* de veeteelt ook een aanzienlijke rol speelde. De opgravingen op de kleine villa van Neerharen-Rekem toonden in ieder geval de aanwezigheid van stallingen aan. Deze boden plaats voor tien tot vijftien runderen. De archeologen stelden ook de aanwezigheid van stallingen vast bij het domein van de Sassenbroekberg in Broekom.

Het vee op de boerderijen werd voornamelijk gefokt als last- en trekdier, als vleesleverancier en als leverancier van secundaire producten. Paarden waren tijdens de Oudheid vermoedelijk vooral een last- en trekdier. Niettemin vinden wij in de Latijnse literatuur geen referenties die hiernaar verwijzen. Onderzoek toont wel aan dat ten opzichte van

de ijzertijd het fokken van paarden als rijdier in het algemeen toenam. In de *civitas Tungrorum* was dit niet verwonderlijk. De Tungri waren in het Romeinse leger erg gewaardeerde ruiters. Ook de bescheiden ezel komt nauwelijks in de literatuur voor. Op het grafmonument van Buzenol zien wij echter dat een ezel achter de maaimachine wordt gespannen. En voorts werden paarden en ezels ingeschakeld bij het transport van goederen. Runderen waren het kapitaal van de boer. Van het Latijnse woord *pecus* (vee) is het woord *pecunia* (geld) afgeleid. De landbouwers gebruikten de runderen vooral als trekkracht bij het ploegen en het eggen.²⁵ Dit had vermoedelijk te maken met het feit dat het juk veel beter geschikt was voor ossen en koeien dan voor paarden of ezels. Wanneer Cato raad geeft voor de verzorging van runderen, dan geeft hij in één adem ook de raad de ploegen en ploegscharen goed in orde te houden.²⁶ Tussen de runderbotten treffen de archeologen trouwens vaak exemplaren met typische slijtagesporen aan.

Op vrijwel alle Gallo-Romeinse vindplaatsen van ons land vinden de archeologen botmateriaal terug van de drie voornaamste vleesleveranciers: het varken, het schaap en het rund. Aanvankelijk verschilde de Gallo-Romeinse veeteelt nauwelijks ten overstaan van deze tijdens de ijzertijd. Dit betekent dat het rund de belangrijkste plaats innam. Vanaf het laatste kwart van de 1ste eeuw n.C. zien wij in de veeteelt wel belangrijke veranderingen optreden. Men stelt algemeen vast dat grotere en zwaardere runderen hun intrede deden. Dit verschijnsel wordt verklaard door de import van grotere mediterrane rassen die met de inheemse runderen werden gekruist. Vermoedelijk hebben we hier te maken met zogenaamde dubbeldoeldieren die zowel voor de melk- als de vleesproductie werden gefokt. Het varken wint als consumptiedier aan belang. Ook hier wijzen de botresten op goede fokresultaten. De Gallo-Romeinse 'varkensboer' streefde een goede vleeskwaliteit na. Daarom werden de varkensberen gecastreerd. Archeologen vonden onder meer in Freisen in het land van de Treveri castreertangen terug. Volgens Plinius stamde van Apicius de idee varkens met vijgen te voederen om zo een heerlijke lever te verkrijgen.²⁷ Beroemd waren de vleeswaren en de worsten uit de Lage Landen. De Menapische hespen hadden in Rome een grote culinaire reputatie. Martialis prees ze aan als een ware delicatessen.²⁸ Dit betekent misschien dat de varkens werden geselecteerd op hun dikke billen. Bijna tweeduizend jaar later was het Belgische piétrainvarken hiervoor beroemd. Maar ongetwijfeld heeft de faam van de Menapische hespen ook te maken met de lokale zoutproductie. Schapen en geiten bleven een wat ondergeschikte rol spelen. Het paard, dat tijdens de ijzertijd weleens op tafel kwam, werd tijdens de Romeinse periode nauwelijks nog als vleesleverancier gefokt. Kip was een van de geliefde vleessoorten bij de Gallo-Romeinen. Naar aanleiding van de archeologische campagne aan de Minderbroedersstraat in Tongeren stelden de onderzoekers vast dat de Tongerse kippen nogal klein uitvielen in vergelijking met bijvoorbeeld de kippen van de *vicus* van Braives. Heeft dit te maken met het feit dat in een stedelijke context

veeleer kleine rassen werden gekweekt en op een meer landelijke nederzetting grotere rassen? Het lijkt er sterk op. Maar verder onderzoek zal dit toch moeten bevestigen. In ieder geval kenden de Romeinen het systeem van 'kippenbatterijen' met kleine hokjes en dwangmatig voederen om snel malse slachtkippen te verkrijgen.²⁹ Kip was niet het enige gevogelte op de boerderij. Ganzen kwamen reeds in de Pre-Romeinse periode in onze streken voor en waren gedomesticeerd. Eenden en ganzen werden ook voor hun lever gevet. Om grote levers te krijgen werden de ganzen gevoederd met vijgen. Varro³⁰ verwees naar het dwangmatige voederen van ganzen. Met het oog op de juiste smaak en de samenstelling van ganzenlever of eendenlever werden de vogels twee- tot driemaal per dag handmatig volgepropt. Na enkele weken waren de vogels klaar voor de slacht. Hun lever was dan zes à tien keer groter dan normaal. Misschien was de *civitas* van de Morini befaamd voor haar ganzenlevers. De Romeinen voerden de huisduif in Noordwest-Europa in. Vee voor consumptie werd normaal op jongere leeftijd geslacht wanneer het vlees nog mals was. Speenvarkentjes sierden uiteraard vaak de feestdis. Maar dit was niet altijd de regel. Archeologisch onderzoek toont aan dat schapen en runderen ook op hoge leeftijd werden geslacht en dat zelfs trekdieren werden geconsumeerd. In feite waren deze dieren niet langer productief wanneer zij bij de slager passeerden.

De dieren werden echter niet alleen voor hun vlees gehouden. De Gallo-Romeinen verwerkten het botafval van de geslachte dieren tot producten allerhande. Uit de botten van runderen trok men merg, mergolie, beendervet en beenderlijm. Door verhitting werden de botten gespleten en kon men het merg eruithalen. Dat merg was een belangrijk voedingsproduct waarvan een soort soep kon worden gemaakt. Tegelijk werd de mergolie vloeibaarder. Mergolie gebruikte men om allerlei zalfjes van te maken. Beendervet was een goed smeermiddel en is bijzonder geschikt om leder te onderhouden. In de Tiense ambachtswijk uit de 2de eeuw vonden archeologen grote hoeveelheden versplinterd bot en langs de Romeinse Kassei in Tongeren afval van beensnijwerk. Uit dierenbotten maakte men onder meer naalden, lepeltjes, speelschijfjes, dobbelstenen enzovoort. Geiten en runderen werden gefokt voor melk. Vergilius geeft aan de veehouder de raad melkvee te voeren met *citysus* en klaver, en een weinig zout door het groenvoer in de ruif te mengen. Dat geeft grote dorst en dus, zegt Vergilius, meer gespannen uiers.³¹ Runderen leverden naast melk ook huiden, onder meer voor de tenten van het Romeinse leger. Schapen waren belangrijke wolleveranciers. Vooral de echt witte wol was erg gewild. Voor deze schapen moest de herder bijzonder zorg dragen.

'Hou je het schaap voor de wol, pas op voor ruwe planten, klis en driedistel, mijn terrein met ruige grassen en selecteer direct: wit soort met zachte vachten. En als de ram – zijn wol mag van het puurste wit zijn – ook maar een zwarte tong heeft onder 't vocht verhemelt, dan moet hij weg; zo'n beest bezorgt de nieuwe lammeren vlekken op de vacht.'³²

De overledene van de tumulus van Berlingen had onder andere een wolschaar als grafgift ontvangen. Kippeneieren werden fel gewaardeerd. Niettemin werden de eieren veeleer bijgehouden om uit te broeden. Bijen werden in onze streken uiteraard gehouden voor de honing. Dit product was erg belangrijk als zoetmiddel. Hierin bestonden trouwens verschillende kwaliteiten. De honing bewaarde men in typische potten die onder meer in Gallia Belgica vrij frequent voorkwamen. Zij werden onder andere door de pottenbakkers van Tienen geproduceerd.

De vakman en de handelaar

De meeste Romeinen namen een weinig positieve houding aan tegenover handenarbeid en handel. Cicero geeft in *De officiis*, een handboek voor praktische moraal, een waardering van de verschillende beroepen.³³ Hierin wijst hij, net als vele andere traktaten in de Griekse en de Latijnse literatuur, fysieke arbeid af omdat zij door haar directe correlatie met de slavenarbeid als minderwaardig voor vrije burgers te beschouwen is. De persoon die voor een loon werkte, bevond zich immers in een gelijke situatie als een slaaf. Minderwaardig waren eveneens de handelaars die waren kochten om dadelijk opnieuw te verkopen. Want zij zouden niets verdienen als zij niet zouden liegen. Op kapitaalkrachtige groothandel, die goederen vanuit de hele wereld aanvoerde en die tevreden was met redelijke winsten, hoefde men echter niet neer te kijken. Ambachtslieden leverden inferieur werk. Een werkplaats had immers niets edels. En ten slotte kon de filosoof de beroepen die in het teken stonden van de lusten al helemaal niet goedkeuren. Hier somt Cicero de visboeren, de slaggers, de koks en de poeliers op. Enkel die beroepen die een bijzondere kunde veronderstelden, zoals de geneesheer, de bouwmeester en de leraar, waren achtenswaardig. Deze houding leefde binnen de beperkte kring van Romeinse intellectuelen, die in het bezit waren van een landgoed. Niets is voordeliger, boeiender en een vrij man waardiger dan de landbouw, aldus Cicero. Het is nog maar de vraag in welke mate dergelijke geschriften de publieke mening in Gallia Belgica ten overstaan van de arbeid vertolkten. Nuancering is dus zeker geboden.

Het is in ieder geval een feit dat het overgrote merendeel van de bevolking genoodzaakt was om via loonarbeid, ambacht of handel in het dagelijkse levensonderhoud te voorzien. Arbeid was de enige bron van inkomsten van de massa. De opvatting van de gewone man ten overstaan van arbeid was ook anders dan deze van de elite. Archeologen hebben honderden grafstenen gevonden waarop de overledenen zich lieten uitbeelden in hun zaak terwijl zij handeldreven of hun ambacht uitoefenden. Zij vermeldden – zoals de hoger vernoemde zouthandelaar Catus Drousus – het beroep dat zij uitoefenden.

Zij waren net als Trimalchio in de roman van Petronius ook trots op hun fortuin wanneer zij erin slaagden het te maken. Een mooi voorbeeld is de Igelerzuil van de Secundinii waarvan de taferelen verwijzen naar de handelspraktijken van deze familie. Uit deze documenten komt een veel positiever idee over werken naar voren.

Het geld en de duurte van het leven

Handel en ambacht kunnen slechts bestaan en zich ontwikkelen dankzij geld. Het geldwezen was voor de oorspronkelijke Gallische bevolking niet nieuw. Het Gallische muntsysteem verdween echter vrij snel ten voordele van het Romeinse. De Romeinen introduceerden het geld als een courant betaalmiddel. De legioenen en de hulptroepen hebben hierin een zekere rol gespeeld. Zij werden in baar geld uitbetaald en zij wilden daarmee dan ook goederen aankopen in de regio waarin zij waren gekazerneerd. Vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw was het goud de enige waardemeter. Eén gouden aureus was goed voor 25 zilveren denarii, 100 sestertiën, 200 dupondii, 400 asses of 1600 quadrantes. In 215 voerde keizer Caracalla een nieuwe munt in, met name de antoninianus, die overeenkwam met een dubbele denarius. Deze zilveren munt met een laag gehalte devalueerde later tot een munt van verzilverd koper. Sedert de introductie van de antoninianus was de voortdurende verslechtering van de munten een constant gegeven. In 294 verving Diocletianus de antoninianus door de follis. Aanvankelijk van verzilverd koper devalueerde deze spoedig tot een zuivere kopermunt. Het muntsysteem gold voor het hele *Imperium Romanum*. Dit betekende dat een inwoner van Atuatuca net zo goed kon betalen in Bavay, Rome, Athene of Damascus. Voor het ondernemerschap betekende dit enerzijds een enorme stimulans. De geleidelijke vermindering van het zilveragehalte illustreert anderzijds op dramatische wijze de economische crisis die het Romeinse Rijk sedert de 3de eeuw teisterde.

De waardeverhoudingen tussen de verschillende munten was van overheidswege vastgelegd. Het slaan van gouden en zilveren munten was sinds 15 v.C. trouwens het exclusieve recht van de keizer. De senaat gaf enkel bronzen geldstukken uit. Hierop stond de legende s.c., de afkorting voor *senatus consulto*. Desondanks liet Augustus toe dat in Lyon een muntatelier werd geopend voor bronzen munten, zonder deze legende. De snelle groei van handel en ambachten in de Gallische provincies en, daarmee samenhangend, het gebrek aan kleingeld lagen aan de basis van de keizerlijke beslissing. En ook in Nîmes en Vienne waren muntateliers gevestigd. Vanaf de tweede helft van de 3de eeuw sloegen de keizers ook bronzen munten in de muntateliers die onder meer in Trier en Keulen waren gevestigd. Het gebrek aan kleingeld wordt tijdens de vroege keizertijd ook door een ander fenomeen geïllustreerd, met name de gehalveerde bronzen munten. Hiermee wilde men het tekort aan pasmunt oplossen. Vanaf 30 n.C. komt dit fenomeen nog nauwelijks voor.

Op zich zeggen deze gegevens nog niet veel. Wanneer wij ze echter in relatie brengen met salarissen en producten, dan krijgen wij toch een zeker referentiekader. Men neemt aan dat het bestaansminimum voor een modaal gezin tijdens de 1ste en de 2de eeuw zowat 400 sestertiën bedroeg. Dit bestaansminimum kunnen wij plaatsen tegenover de wedde van Q. Domitius Marsianus die in Gallië de functie van *procurator Augusti* bekleedde.³⁴ Als *procurator Augusti* verdiende hij op een bepaald ogenblik 200.000 sestertiën. Het gaat hier dus wel om een van de topfuncties in de imperiale administratie uit de 3de eeuw. Tijdens die 3de eeuw bracht de economische crisis een grote muntontwaarding teweeg. In 301 vaardigde keizer Domitianus het Prijsedict uit met de bedoeling de snel stijgende inflatie te bestrijden. Hierin zijn zowel de maximumprijzen van producten als van lonen voor geleverde diensten in opgenomen. De waarden worden uitgedrukt in denarii die op dat ogenblik niet meer bestonden. Toch krijgen wij hierdoor een zeker inzicht in de koopkracht van de bevolking bij het begin van de 4de eeuw. Tarwe bijvoorbeeld kostte 100 denarii per *modius* en gerst 60 denarii per *modius*. Een

Terra sigillata uit de tweede helft van de 1ste eeuw (VIOE)

modius kwam overeen met 8,73 liter. Bonen, een van de belangrijke voedselbestanddelen, kostten 100 denarii per *modius*. Een landwijnkje kostte 16 denarii per liter. Gewoon varkens-, rund- of schapenvlees kostte 12 denarii per pond. Een pond was gelijk aan 327,45 gram. Een delicatessen zoals de baarmoeder van een zeug of een Menapische ham kostte 20 denarii per pond. Een afgemeste gans kostte 200 denarii, twee kippen 60 denarii en een ei 1 denarius.

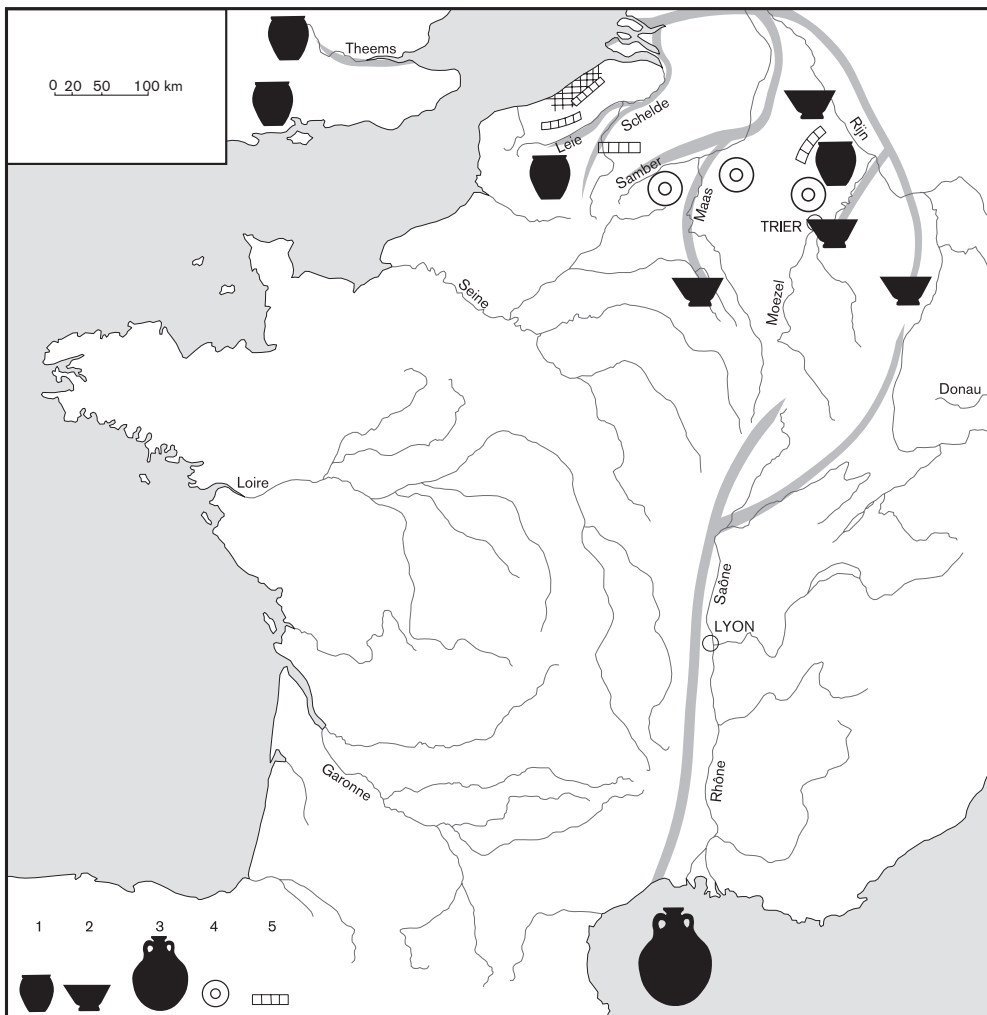
Kledij was erg duur. Een Afrikaanse mantel kostte 500 denarii, een Dalmatische *tunica* 2000 en een mantel uit Laodiceia 4500 denarii per stuk. Wanneer wij even de maximumlonen bekijken die het Prijsedict opgeeft dan krijgen wij een bepaald idee van de levensduurte zoals die door de gewone man werd ervaren. Een boerenknecht verdiende 25 denarii met kost per dag, een steenhouwer en een timmerman 50 denarii. Een kapper ontving 2 denarii per klant en een leraar 50 denarii per maand per leerling. Een voller ontving 175 denarii voor het schoonmaken van een nieuwe mantel. Het leven was bij de aanvang van de late keizertijd gewis duur geworden.

Producten van het land: export en import

De landbouw en veeteelt voorzagen rechtstreeks of onrechtstreeks in talrijke behoeften: voeding, drank, wollen stoffen, leder enzovoort. Een goed ontwikkelde landbouw en veeteelt alsook de toenemende urbanisering, de consumptiebehoeften in de landelijke nederzettingen en de aanwezigheid van de Romeinse troepen aan de Rijn grens stimuleerden de handel en het goederenverkeer. En dit vertaalde zich in een sterke economische ontwikkeling. De markt had zich in vergelijking met de Pre-Romeinse tijd erg uitgebreid. Een altaar uit Vechten illustreert de economische betrekkingen tussen het bestuursdistrict van de Tungri en de Rijn regio. Het opschrift vermeldt dat burgers uit de *civitas Tungrorum* samen met schippers dit altaar wijdden ter ere van de godin Viradectis.³⁵ Technische vooruitgang ondersteunde de economische ontwikkeling. Talrijke sectoren kwamen zo tot volle ontplooiing.

Laten wij eerst de handel in specifieke landbouwproducten even overlopen. De voedselvoorziening was niet alleen in Rome, maar overal in het Romeinse Rijk een aandachtspunt van de eerste orde. Onder meer de ravitaillering van de legers gaf aanleiding tot voorheen onbekende graantransporten. In het Museum Kam in Nijmegen wordt een interessant wijaltaar bewaard dat M. Liberius Victor, Nerviër van geboorte en graanhandelaar, wijdde aan de Matres Mopates.³⁶ Dit altaar toont aan dat onze gewesten een belangrijke rol speelden in de graanvoorziening van de Rijnlegers. In Keulen had zich een andere Nerviër gevestigd, met name een zekere Secundinus. Hij was handelaar en bakker.³⁷ In welk kader kunnen wij deze opschriften plaatsen? Samen met de ontwikkeling van de villa's kende de graanhandel een explosieve groei. De landbouwopbrengsten overschreden immers de behoeften van de landbouwers en hun gezinnen. De

graanmagazijnen die in Tongeren en in Tienen aan het licht kwamen, wijzen hierop. De overschotten op de boerderijen waren niet alleen bestemd voor de plaatselijke markt. De lokale elite is er vrij snel in geslaagd voor deze productieoverschotten een markt te vinden en ze op een georganiseerde wijze van het platteland naar de stedelijke centra, zelfs over grote afstanden, te transporteren en te verhandelen. Sommigen bouwden zo een grote welstand op. De hoger vermelde altaren bevestigen dat het net die lokale elite was die deze handel in landbouwproducten voor een groot deel controleerde. Hoewel de handelaars namen van Romeins-mediterrane oorsprong droegen en het Romeinse burgerrecht bezaten, identificeerden zij zich als Tungri en Nervii en eerden zij goden die een duidelijk inheems karakter bezitten. De *horrea* die aan de zuidwestzijde van de het

Handelsroutes tijdens de 3de eeuw (naar H. Thoen):

1. Gewoon aardewerk – 2. Luxeaardewerk – 3. Amforen met olijfolie
4. Maalstenen – 5. Natuursteen

antieke Tongeren vlak buiten de grote stadsmuur langs de weg Bavay-Tongeren-Keulen in de Flavische tijd werden opgericht, illustreren nog een ander fenomeen. Omstreeks het begin van de 2de eeuw kregen deze pakhuizen een meer monumentaal uitzicht. Zij bestonden uit een lange reeks opslagruimten rond een binnenplaats. De aanwezigheid van deze opslagplaats in de nabijheid van de civitashoofdplaats kunnen wij in verband brengen met een gestructureerde plattelandseconomie waarin de ravitaillering van de Rijnlegers een fundamentele plaats had, en dit vanaf de Flavische tijd tot rond het midden van de 3de eeuw.

Hoewel de landbouw en de veeteelt in Gallia Belgica economisch een vooraanstaande rol speelden, heeft de wijnbouw specifiek in de Moezelvallei een grotere culturele impact gehad. Voorstellingen van wijnranken, wijnproductie en wijnhandel komen steeds opnieuw op de monumenten uit de Moezelstreek voor. Het is niet duidelijk wanneer de wijnproductie hier juist tot ontwikkeling kwam. Maar zeker vanaf het begin van de 2de eeuw is er sprake van een grootschalige wijnbouw. Klaarblijkelijk vertoonde deze wijn een grote gelijkenis met de huidige Riesling. Voor rode wijn zijn er klaarblijkelijk geen aanwijzingen. De productie was zo sterk gegroeid dat de wijn in tonnen werd verhandeld om in herbergen te schenken. Een hele reeks mensen verdienden rechtstreeks of onrechtstreeks aan de wijnbouw: druivenboeren, kuipers, mandenmakers, pottenbakkers, smeden, herbergiers, kooplieden, transporteurs... Hoe alles was georganiseerd, weten wij niet. De bronnen zijn ontoereikend. Maar wij mogen er wel van uitgaan dat er een directe relatie bestond tussen productie en handel. In een aantal gevallen waren productie en export in de handen van één persoon of één familie. In dat kader werden in Lyon twee interessante opschriften gevonden.³⁸ Het eerste opschrift sierde het grafmonument van G. Apronius Raptor, het tweede opschrift werd te zijner ere opgericht. Beide inscripties dateren van het eerste kwart van de 2de eeuw. De loopbaan van C. Apronius Raptor startte tijdens het laatste kwart van de 1ste eeuw en kende een hoogtepunt tijdens de regering van Traianus. Zijn fortuin bouwde hij in de wijnhandel en de transport op. Beide opschriften illustreren goed de handelsbetrekkingen tussen Trier en Lyon inzake in- en export van wijnen. Het transport van wijn over grotere afstanden gebeurde veelal per schip. Uit de 3de eeuw stamt het wijnschip uit Neumagen dat oorspronkelijk deel uitmaakte van een grafmonument. Het is geladen met vier grote vaten. Zes gebarde roeiers kijken in de richting van de vaart. Achteraan zit de stuurman. Het wijnschip illustreert op een erg expressieve manier het ondernemerschap van de opdrachtgever en het belang van de wijnbouw voor de regio. Het is niet onmogelijk dat ook in de Lage Landen wijn werd geproduceerd. Maar deze stond dan voornamelijk in functie van het eigen verbruik. Er bestaan alleszins geen aanwijzingen hiervoor. De talrijke vondsten van fragmenten van wijnamforen wijzen ondertussen op een import van wijnen uit de mediterrane wereld. Naast de grote cru's

zoals de Caecubum, de Falernum of de Surrentinum waren er ook pretentieuze landwinnen.³⁹

Een aantal voedingsproducten werd geïmporteerd. Dit gold onder meer voor vijgen. Vijgenpitten komen in een Vroeg-Romeinse context vooral voor in legerkampen. In de nederzettingen zoals Tongeren verschijnen deze vruchten ongeveer vanaf de regering van keizer Claudius. In de bodemmonsters van Tongeren vonden archeologen onder meer komkommer en kappertjes terug. Deze twee consumptiegewassen werden door de Romeinen geïmporteerd en hun plaats in het algemene voedingspatroon is moeilijk in te schatten. Ook andere groenten werden over vrij grote afstanden verhandeld. Selder bijvoorbeeld groeit vooral op zilte gronden. De aanwezigheid van deze groente in Tongeren schrijven de archeologen toe aan de Romeinse invloed. Amforen met olijven en olijfolie werden vanuit de mediterrane landen geïmporteerd. De olijven zelf werden geteeld in Spanje en de huidige Provence, waar zij met de komst van de Romeinse legers in de loop van de 1ste eeuw werden ingevoerd. De olijven werden in wijn gekonfijt voor transport of tot olijfolie geperst. In het Musée du Moulin des Bouillons (Gordes) bewaart men de oudste eiken olijvenpers gemaakt uit één stuk naar een Gallo-Romeins model. De pers is tien meter lang en weegt maar liefst zeven ton. Sommige amforen vermeldden naast de inhoud ook de handelaar en de producent. In Baetica leverde onder meer P. Clodius Icelus amforen aan handelaars in olijfolie.

Nauw verbonden met de landbouw en de veeteelt is de textielsector. In het Romeinse Rijk waren de textielcentra onder meer gevestigd in de noordelijke provincies Gallië, Germanië en Brittannië. De schapenteelt lag aan de basis. In Vlaanderen was de textielproductie vermoedelijk geconcentreerd in de bestuursdistricten van de Nervii, de Menapii en de Morini. In de kuststreek, die voor een groot deel uit schorren bestond, was de schapenteelt en dus ook de wolproductie zonder twijfel een belangrijke inkomstenbron. De Treveri namen in de internationale textielhandel een vooraanstaande plaats in.⁴⁰ De export van textielproducten bracht er welvaart. De stenen grafmonumenten onder meer van Neumagen en Igel zijn hier sprekende getuigenissen van. Voorstellingen uit de textielsector komen vaak voor in de Moezelregio: herders, stoffenhandelaars, transporteurs... De Gallische textielproducten vonden zelfs hun weg naar Rome. De dichter Martialis liep er wel niet al te hoog mee op.⁴¹ Maar toch werden de Gallische mantels en aansluitende broeken tijdens de koude dagen van de winter erg gewaardeerd en bijzonder de Nervische kapmantel was zeer gewild. Hoe wij die textielsector in de Lage Landen echter moeten beoordelen, is niet heel duidelijk. Uiteraard speelde de zelfvoorziening een zekere rol. Maar aangezien in Trier en omgeving de textielsector tot grote bloei kwam, moeten er in de stedelijke en landelijke centra elders ook winkels en ateliers geweest zijn. Het Prijsedict van Diocletianus vermeldt meermaals maximumprijzen van Gallische textielproducten. Tijdens verscheidene op-

gravingen vonden archeologen weefgewichten, spinklosjes in aardewerk en naaigerief. In Doornik was een atelier gevestigd dat tot in de 4de eeuw produceerde. Het weven van wollen stoffen was als huisnijverheid ongetwijfeld belangrijk. De vondsten van weefgewichten en spinklosjes in villacontexten bevestigen dat. Uit de antieke reliëfs weten wij dat vooral de vrouwen dit ambacht beoefenden. In de Laat-Romeinse nederzetting van Neerharen-Rekem vonden de archeologen weefhutten terug. Deze weefhutten moeten wij vermoedelijk wel in relatie brengen met Germaanse immigranten. Al deze gegevens samen verwijzen naar de aanwezigheid van een vrij intensieve textielnijverheid in de Lage Landen. De lederverwerkende ambachten sloten in zekere zin nauw aan bij de textielnijverheid. Van runderhuiden, schapenvellen en geitenvellen werden onder meer schoenen, riemen, tassen en buidels gemaakt. Het bronsbeslag van gordels wordt vaak in graven teruggevonden. De ledervondsten uit de Romeinse periode bestaan voor het overige voornamelijk uit resten van schoeisel. Onder meer in Tongeren kwamen fragmenten van sandalen en voetzolen aan het licht. En ook in Tienen waren lederbewerker actief. Zij waren tijdens de 2de eeuw vermoedelijk echter niet gevestigd in de ambachtswijk waar de bronssmederijen en botverwerking zich bevonden.

De gulle zee

De kustregio verwierf uiteraard een zekere bekendheid voor de productie van zout. De zoutwinning, die zich tot een echte industrie ontwikkelde, ging terug tot de ijzertijd. Wij kunnen drie belangrijke centra noemen, met name Raversijde, Zeebrugge en Leffinge. In Raversijde en Zeebrugge gebeurde de zoutwinning met behulp van zoutpannen. Hierin werd het zeewater in verschillende kunstmatig aangelegde bekkens geleid waar het via verdamping een zoute loog achterliet. Beide zoutpannes functioneerden tijdens de 2de-3de eeuw. In Leffinge was de zoutwinning gebaseerd op de 'briquetage-techniek'. Het gaat om een prehistorisch procédé dat de Romeinen verfijnden. Men deed de zoute loog of pek in kleivormen en kookte deze in de ovens uit. Om de zoutblokken eruit te halen, werden de moules stukgeslagen. De afval van deze aardewerkfrag-

menten noemt men in de Franse literatuur *briquetage*. Het archeologische onderzoek in Leffinge wees op de aanwezigheid van een nederzetting van zoutzieders die een weinig landinwaarts lag. Een geul zorgde voor de aanvoer van zout of brak water en het veen leverde brandstof voor de ovens. Vooral de dubbele ovenbatterij was erg opvallend. Niet alleen in Leffinge vonden archeologen sporen van deze techniek terug. Onder meer in Dudzele en Houtave verwijzen talrijke vondsten naar deze ambachtelijke activiteit. Het product was een belangrijk conserveringsmiddel voor voedsel. En misschien ligt

De zoutpannen bij Zeebrugge (naar M.E.Marien)

hier ook de verklaring van de internationale faam van de Menapische hammen. Het zout werd verhandeld in een soort containers uit aardewerk. Dergelijke zoutcontainers uit de Noord-Franse of Belgische kuststreek hebben archeologen op alle Romeinse vindplaatsen in westelijk België teruggevonden. In de *civitas Tungrorum* komen zij ook voor in Kontich, Grobendonk, Tienen en Tongeren. Het altaar van de eerder vermelde Menapische zouthandelaar Catus Drousus toont eveneens aan dat dit product van de Belgische kust naar Haspengouw werd getransporteerd, en dat deze handelaar onder meer in Tongeren goede zaken deed. Epigrafische teksten uit Rimini en Colijnsplaat (Zeeland) illustreren de export van zout naar onder meer de Rijnstreek en misschien ook naar Brittannië. Twee opschriften van de zoutzieders van de *civitas Menapiorum* en van de *civitas Morinorum* in Rimini⁴² eerden de nagedachtenis van L. Lepidius Proculus. Deze vaak gedecoreerde militair was afkomstig uit Italië en deed dienst in verscheidene legioenen. Als *centurio* van de *legio VI Victrix* was Proculus gekazerneerd in Neuss. Klaarblijkelijk was hij tijdens de regering van keizer Vespasianus (70-79) verantwoordelijk voor de aankoop en de verdeling van zout voor de Rijnstroepen. Hij vervulde zijn opdracht tot bijzondere tevredenheid van de zoutzieders, die voor hem in Rimini twee gedenkstenen lieten oprichten. In het begin van de jaren 1970 werden een reeks altaren ter ere van Nehalennia uit de Oosterschelde opgevestigd. Tempels van deze godin stonden in Domburg en Colijnsplaat. Verwijzen de opschriften op deze altaren naar de Rijnstroepen, dan mogen wij de overzeese handel met Brittannië zeker niet vergeten. Het mondinggebied van de rivier was een waar knooppunt voor de handel tussen Gallië, Germanië en Brittannië. En aan Nehalennia vertrouwden de varende kooplieden hun lot toe. Deze altaren vermeldden vier zouthandelaars. Zij waren afkomstig uit Keulen en Trier. De zouthandelaar M. Excingius Agricola⁴³ was afkomstig uit Trier en had zich gevestigd in Keulen.

Verwant met de zouthandel was de handel in vissauzen en zeevruchten. De productie van vissauzen vond vooral plaats langs de kusten van de Middellandse Zee. Onder meer Antibes in Gallia Narbonnensis was erg befaamd voor haar verfijnde *garum*.⁴⁴ In Velzeke werd een amfoor voor vissaus uit Lyon teruggevonden. De amfoor stamde uit het atelier van de pottenbakker Bassus. In Tongeren vonden archeologen scherven van amforen voor vissaus uit Lyon en Zuid-Spanje terug. Maar ook langs de Noordzeekusten werden vissauzen geproduceerd. Visresten die werden gevonden in Tienen, Tongeren en Braives wijzen in die richting. Oesters, en in mindere mate mosselen, die tijdens opgravingen in Tongeren en ook op het platteland in de villa's werden aangetroffen, werden mogelijk vanuit de Belgisch-Nederlandse kust aangevoerd. Over de handel is slechts weinig bekend. Een fragment van een *dolium*, gevonden in Aardenburg, vermeldt *ALIC XI S*. Deze stempel verwijst naar *11 semis allec* of zowat 300 liter vissaus. Een altaar gevonden in Colijnsplaat vermeldt C. Catullinius Secco.⁴⁵ Ook deze hande-

laar in vissaus was afkomstig van Trier. Waar hij zich had gevestigd, weten wij niet. Tussen de hoger vermelde altaren ter ere van Nehalennia bevonden zich eveneens drie exemplaren gewijd door handelaren in vissaus. Zonder twijfel speelden de handelaars in zout en vissauzen uit Trier en Keulen een hoofdrol in de scheepvaart langs de Rijn en over het Kanaal. Dat de zouthandel zich ook over het Kanaal uitstreckte, lijkt veeleer onwaarschijnlijk.

Vakmanschap is meesterschap

Op het vlak van aardewerk, textiel, metaal en gebruiksobjecten allerhande vervulden de ambachtslieden de plaatselijke en regionale behoeften. In de paragraaf over de economische betekenis van de stad werd al een reeks handelaars en ambachtslieden gesignaleerd. Over een aantal onder hen kunnen wij meer gedetailleerde informatie verschaffen. En zij beperken zich zeker niet tot de stedelijke centra alleen. Een eerste belangrijke groep ambachtslieden was actief in de bouw: steenhouwers, metselaars, schrijnwerkers, strodekkers, stukadoors, tegelzetter, muurschilders, mozaïekleggers... In de steden en de grotere *vici* waren zij dikwijls gespecialiseerde vakmannen die zich in gilden verenigden. Uit het gebied van Nijmegen bleef een opschrift bewaard dat de gilde van de timmerlieden vermeldde. In de kleine *vici* op het platteland oefenden zij vaak meerdere vakken uit. De timmerlieden namen een vooraanstaande plaats in

De pottenbakkersoven van Tienen-Station (Stedelijk Museum Tienen)

gezien het belang van de vakwerkbouw. In de bouw werd weliswaar onder invloed van de Romeinse techniek relatief snel een belangrijke stap gezet van de houtbouw naar de steenbouw. Dit was zowel in de steden als in de landelijke nederzettingen het geval. Maar dat betekende zeker niet dat volledig van het vakwerk werd afgestapt. Vaak zien wij vakwerkbouw op een gemetselde onderbouw. En bij de bedrijfsgebouwen van de *villae* bleef men nagenoeg steeds houtbouw toepassen. De behoefte aan steen werd vanaf de introductie van steenbouw erg groot. De exploitatie van de groeves van Antoing, Basècles of Grandglise betekende een krachtige impuls voor de ontwikkeling van de *vicus* van Doornik en zij leidde er tot een grote welvaart. De Doornikse kalksteen werd als bouw materiaal via de Schelde en de wegen over vrij grote afstanden verhandeld. In de kalkovens werd de Doornikse kalksteen verbrand tot kalk en metselspecie. Maar ook in Henegouwen, het Maasland of in Haspengouw bracht men spoedig kalksteenaders in exploitatie. Groeven voor marmer en leisteen vinden wij terug in de regio tussen Samber en Maas. Klei en leem voor dakpannen en bakstenen was overvloedig aanwezig in Midden-België. De *tegularia* of pannenbakkerijen waren oorspronkelijk in militaire handen. De pannen droegen vaak de gestempelde namen van de militaire eenheden. Onder meer in Rumst⁴⁶ en Rijmenam⁴⁷ kwamen er pannen met de stempel van de Germaanse vloot, de *Classis Germanica pia fidelis*, aan de oppervlakte. Deze eenheid had haar thuishaven in Keulen. Een tegel uit Holdeurn (Nederland) vermeldde dat de steenbakker Quartus op 1 juni in totaal 214 bakstenen had gevormd. In de ovens bakten de arbeiders pannen, tegels, vierkante en ronde buizen. In Tongeren kwam een *antefix* in gebakken aarde, bekroond met een palmet en het opschrift *VIBSANORUM* aan het licht. De tegels gebruikten de metselaars voor vele doelen: als bakstenen, vloertegels, muurtegels en voor de constructie van *hypocausta*. En naarmate deze materialen meer en meer voor burgerwoningen werden toegepast, waren er ook meer pannenovens die aan particulieren toebehoorden. Een dergelijke pannenoven vonden archeologen in Tongeren langs de huidige Romeinse Kassei. In Hermalle-sous-Huy legden ze een industriële pannenbakkerij uit de 2de-3de eeuw bloot. De totale oppervlakte van de vindplaats bedraagt twee hectaren en is uniek in ons land. Alle fases van de productie waren vertegenwoordigd en het eindproduct werd via de Romeinse weg Tongeren-Aarlen of via de Maas naar de plaats van bestemming gevoerd. Ook in Temse en Roeselare werden pannenbakkerijen teruggevonden. Deze ambachtslieden beschikten over slechts een beperkt aantal werktuigen. In een ijzerdepot uit Waldfischbacht herkennen wij onder meer bijlen, hamers, beitels en lepelboren. Voorts vonden archeologen op verscheidene plaatsen in Vlaanderen andere specifieke werktuigen, zoals truwelen, zagen, tangen, vijlen, schaven, passers en waterpassen. En ook op grafmonumenten onder meer in Aarlen en Trier zien wij de activiteiten van deze handwerklieden en hun gereedschappen geregeld uitgebeeld.

De exploitatie van de bosrijke Ardennen leverde grondstoffen voor de houtverwerkende ambachten. Dit waren onder meer de timmerlieden, de wagenmakers, de meubelmakers. De Gallo-Romeinse schrijnwerkers hadden een uitstekend vakmanschap verworven. Dit is niet verwonderlijk wanneer men bedenkt dat hout een van de basismaterialen was voor talloze toepassingen, gaande van woningen over voertuigen en meubels tot werktuigen. Ook als brandstof voor woningen en openbare gebouwen werden massa's bomen gekapt. Houthakkers en houtskoolproducenten waren overal zeer bedrijvig. De metaalverwerkende ambachten zoals smeden en bronsgieters verbruikten grote hoeveelheden houtskool. In de regio tussen Samber en Maas werden reusachtige slakkenhopen tot meer dan 8000 kubieke meter groot teruggevonden. Dit illustreert bijzonder goed de omvang van de ijzerproductie in deze streek. Wij moeten er niet aan twijfelen dat de nabijgelegen troepen in de Rijnstreek grote afnemers waren. Maar ook elders werd ijzer gesmolten. In bijna iedere stedelijke agglomeratie waren smeden aanwezig. Meestal vond het smeden plaats buiten de woonzone. Zij produceerden voor de lokale markt. In Kontich, waar de bodem erg ijzerhoudend is, ontdekten archeologen afval van ijzersmelting. In het land van de Nervii was Bavay een belangrijk productiecentrum. Het bronsdepot in de plaatselijke *basilica* dat een schat aan schitterende godenbeelden bevatte, getuigt hiervan. In Destelbergen, Velzeke, Waasmunster en Kerkhove trof men de resten aan van kleinschalige ateliers. De ijzersmelting was ook hier waarschijnlijk afgestemd op de lokale behoeften. Maar ook in het land van de Tungri in Tongeren, Tienen, Liberchies of Oelegem vonden archeologen sporen van bronsproductie terug. De vondsten bestaan voornamelijk uit oventjes, smeltkroezen, gietvormen en metaalslakken. De producten zijn slechts zijdelings bekend onder de vorm van bronzen objecten die archeologen in wooncontexten en graven aantreffen. Meestal oversteeg de productie van de bronsmeden het lokale niveau niet. Tongeren vormde hierop echter een uitzondering. In de Kielenstraat troffen archeologen een aantal kuilen met bronslakken aan, samen met smeltkroezen en een reeks oventjes. De activiteit die de bronsgieters hier tijdens het laatste kwart van de 1ste eeuw ontplooiden, was te omvangrijk voor de voorziening van de plaatselijke bevolking.

De Gallo-Romeinse aardewerkproductie in Vlaanderen was, zoals elders in het Romeinse Rijk, het resultaat van de inheemse ambachtelijke tradities en enkele Romeinse technische innovaties. De introductie van de draaischijf liet toe nieuwe Romeinse vormen te creëren die fundamenteel verschilden van de traditionele vormenschat. Door het gebruik van een meer geperfectioneerde oven met een gesloten bakkamer, werden niet alleen hogere temperaturen gerealiseerd maar werd ook in een zuurstofrijke of een zuurstofarme atmosfeer gebakken waardoor op die manier de kleur van het vaatwerk kon worden bepaald. De meeste pottenbakkersateliers waren gevestigd in de ambachtelijke kwartieren van de steden en de *vici*. Wij kunnen hun aanwezigheid

vaststellen dankzij de vondsten van pottenbakkersovens en misbaksels. Zo zijn pottenbakkersateliers bekend in Tongeren, Tienen, Wervik, Waasmunster, Velzeke, Grobendonk en Kontich. Meestal lagen de pottenbakkersovens vanwege het brandgevaar buiten de centra. Wij kunnen in dit lokaal geproduceerd aardewerk een onderscheid maken tussen luxeaardewerk, onder meer de zogenaamde Belgische waar, en de grote variatie gewoon aardewerk: kookpotten, kommen, borden, kruiken, kannen en bekers. Tijdens de 1ste eeuw n.C. produceerde de inheemse bevolking nog aardewerk dat erg schatplichtig was aan Pre-Romeinse tradities. Het gaat om handgevormde kommen en potten in een vrij ruw en poreus gebakken aardewerk dat de pottenbakker versierde met vingernagelindrukken, groeflijntjes, kamstrepen enzovoort. In sommige regio's, onder meer in de *civitas Menapiorum*, bleef dit aardewerk trouwens gedurende heel de Romeinse tijd in gebruik. Van het luxeaardewerk en specifiek van de *terra rubra* en de *terra nigra* vonden archeologen pottenbakkersactiviteiten terug in respectievelijk Wervik, Waasmunster en Kontich. In de Gallo-Romeinse villa's en de tumuli van Haspengouw zijn de zogenaamde Tongerse bekers en Haspengouwse kruiken frequent aanwezig. De ruwwandige Tongerse bekers bezitten een eivormig profiel en zijn gebakken in een bruingrijze klei. In de nabijheid van de Oude Kerkhofweg was een atelier gevestigd. De Haspengouwse kruiken werden zeker geproduceerd in Tienen, Braives en Heerlen. Zij werden in witte tot geelwitte klei gebakken. Kenmerkend is hun bolronde tot peervormige profiel en ingesnoerde tuit. Opmerkelijk is ook de imitatie van het Rijnlands geverniste aardewerk en van de zogenaamde Eifelwaar. Heerlen was trouwens een belangrijk pottenbakkerscentrum. Langs de kust worden archeologen vaak geconfronteerd met een gebruiksaardewerk dat zo typisch is dat het vroeger werd omschreven als Menapisch aardewerk. Dit kustaardewerk bestaat voornamelijk uit kookpotten, kommen, bekers, borden en deksels in grijs reducerend gebakken aardewerk. Vaak zijn zij overdadig versierd met motieven allerhande. En ten slotte moeten wij de rode amforen vermelden. Het zijn grote kruiken en zij worden soms in verband gebracht met de export van bier. Soms zijn ze gestempeld: *ARCVS FECIT* (Arcus heeft dit gemaakt) of *IVSTVS FECIT* (Iustus heeft dit gemaakt). Archeologen veronderstellen dat hun productie plaatsvond in de vallei van de Schelde. De namen van deze pottenbakkers zijn vaak niet bekend. Soms echter stempelde de pottenbakker zijn producten, zoals Adiutor van wie het atelier in Halder bij Sint-Michielsgestel werd ontdekt.

Tegenover deze lokale ambachtelijke productie stond de import van talrijke meer luxeuze goederen. Erg gewild was *terra sigillata*, het luxeaardewerk uit de Romeinse tijd. Het is een typisch rood glanzend aardewerk. De kommen zijn vaak met mooie reliëfdecoraties versierd. Voor de decoratiepatronen gebruikte de pottenbakker verscheidene technieken: de gestempelde reliëfversiering, de mallen en de barbotineversiering of de opge-

spoten decors. De typische rolstempelversiering kwam pas algemeen in voege tijdens de Laa- Romeinse tijd. De *terra sigillata* uit de eerste eeuw bezat een hoge kwaliteit, een mooie glans en een gedetailleerd, maar weinig verheven reliëf. Naar het einde van de 1ste eeuw werden deze versieringen uitbundiger, aangepaster ook aan de Gallische smaak. Kenmerkend voor de 2de eeuw is onder meer een vrije stijl waarbij de figuren niet langer gescheiden waren. Daarnaast bleven de in panelen ingedeelde versieringen ook in gebruik. *Terra sigillata* werd eerst aangevoerd uit de ateliers van Noord-Italië, later uit de *officinae* van Zuid-, Midden- en Oost-Gallië. Pottenbakkersstempels en decoratiemotieven laten toe de ateliers te identificeren. In Italië was Arretium omstreeks het midden van de 1ste eeuw v.C. het belangrijkste centrum. De Arretijnse pottenbakkers ontdekten echter snel de Gallische markt en richtten onder meer in Lyon filialen op. De ateliers van La Graufesenque, Montans en Banassac verwierven een monopoliepositie in Gallië. Vanaf de 2de eeuw verplaatste het zwaartepunt zich geleidelijk naar onder meer Lezoux in Midden-Gallië, iets later naar het Argonnegebied en ten slotte tijdens de 3de eeuw naar de ateliers van de Rijn- en de Moezelvallei. Trier was op dat ogenblik een uiterst belangrijk handelscentrum. In Vlaanderen werd ook gewoon aardewerk zoals kookpotten, wrijfschalen en bekers op ‘industriële wijze’ geproduceerd uit Midden-Gallië, Trier, het Eifelgebied en de Rijnstreek te koop aangeboden. Aardewerk uit Keulen vinden wij langs heel de weg Keulen-Boulogne terug. Zelfs in Bavay zijn deze producten nog goed vertegenwoordigd. Het gaat onder meer om geverniste bekers en gladwandige kruiken. Planetenvazen, potten versierd met busten van goden en mensen, werden geproduceerd in Bavay en verhandeld tot in Tongeren en misschien in Keulen. De firmalampjes met het merkteken ‘Fortis’ werden mogelijk vanuit Italië aangevoerd. Midden-Gallië en het Rijn-Moezelgebied waren de twee belangrijkste gebieden voor de productie van pijparden sculptuurtjes. Vooral de ateliers van Keulen en het Midden-Rijnland produceerden voor de export. In Tongeren werd het voetstuk van een terracotta-godenbeeldje van Servandus uit Keulen teruggevonden. Servandus, Lucius, Vindex en Fabricius waren tijdens de 2de eeuw bekende producenten uit Keulen. Het atelier van Servandus lag *ad forum hordiarium*, aan de gerstemarkt. Deze producenten signeerden ook lampen in aardewerk. Hun producten werden niet alleen in België en Nederland teruggevonden, maar ook in Engeland, Duitsland, Zwitserland en het Donaugebied. Vaatwerk uit brons werd geïmporteerd uit Italië, de Rhônevallei en Noord-Frankrijk, later ook uit het Rijngebied. Hiertussen bevonden zich trouwens zuivere luxeproducten zoals het prachtige bronzen *balsamarium*, dat mogelijk van een Alexandrijns fabricaat is. Ribbenkommen in millefioriglas werden samen met andere producten uit glas aanvankelijk rechtstreeks uit Italië geïmporteerd. Snel werd deze handelswaar op grote schaal ingevoerd vanuit Keulen en het Rijnland. Keulen was het enige centrum in het noordwesten waar men op grote schaal glas produceerde.

Ook op het glaswerk komen soms stempels voor. Een bodemfragment van een blauwe prismafles dat in Tongeren werd gevonden, vermeldt *C(OLONIA) C(LAUDIA) A(RA) A(GRIPPINENSIVM) F(ECIT)* of 'Keulen heeft dit gemaakt'. In Keulen zelf werd een mal van aardewerk gevonden met het bodemmerk *CCAA*. Een andere, heldergroene prismafles draagt de firmastempel van *FIRM(inus)*. De flessen met de stempel van *FRONTINUS*, die vooral in de 4de eeuw voorkomen, werden waarschijnlijk geproduceerd in Noord-Gallië of Gallia Belgica. Maar ook uit andere streken van Gallië, meer bepaald uit de Rhônevallei werd glas voor de markten in Vlaanderen aangevoerd. Archeologisch onderzoek bracht zelfs Syrisch glas aan het licht.

Uit het voorgaande kan de aandachtige lezer afleiden dat de import- en exporthandel in onze gewesten voor een belangrijk gedeelte liep via twee routes, met name de weg Keulen-Tongeren-Bavay-Boulogne en de verkeersader Rhône-Saône-Moezel-Rijn. De mediterrane producten bereikten Vlaanderen voornamelijk via die belangrijke noordzuidverbinding tussen de Middellandse Zee en de Rijn. Vanaf Trier, Keulen en Nijmegen werden deze artikelen vervolgens in Gallia Belgica verdeeld. De Maas sloot hier in zekere zin op aan en mag net als de Schelde niet over het hoofd worden gezien. De invoer van mediterrane producten en de bijbehorende handelsrelaties speelden uiteraard een belangrijke rol in de verspreiding van het Romeinse cultuurgood op het niveau van het dagelijkse leven. De import van *terra sigillata* is hiervan een goed voorbeeld. De invoer van deze producten was uit het niets opgebouwd en had met de bevoorrading van militairen en uitgeweken Italici eigenlijk een andere bedoeling dan het vervullen van een lokale behoefte. De handel richtte zich snel via de *negotiatores*, de groothandelaren, naar de plaatselijke bevolking en zorgde zo voor een belangrijke stimulans in de ontwikkeling van het Gallo-Romeinse beschavingspatroon.

De soldaat

Het Romeinse leger speelde een erg belangrijke rol in de romanisering van nieuw veroverde gebieden. Het rekruteerde bij de plaatselijke bevolking talrijke jonge mannen voor de militaire dienst. Zij brachten twintig of meer jaren door in het leger en werden zo van de Romeinse cultuur doordrongen. Daarnaast oefende de het leger een niet te onderschatten invloed uit op de organisatie en het functioneren van de inheemse samenleving. Vooral voor de grensregio's en het hinterland was de jarenlange aanwezigheid van zo vele soldaten bepalend. Het Romeinse leger bestond uit legioenen en hulptroepen. In de legioenen deden uitsluitend Romeinse burgers dienst. De hulptroepen daarentegen rekruteerden hun soldaten uit de bevolking van de provincies. Zij werden meestal zelfs genoemd naar de verschillende stammen waaruit zij rekruteerden. Daarom zullen wij het hier vooral over de hulptroepen hebben.

De eerste rekruteringen (14-69/70)

Reeds zeer vroeg tijdens het Principaat werden de Gallische en Germaanse *civitates* verplicht manschappen te leveren voor het Romeinse leger. Nieuw was dit niet. De cavalerie die de legioenen van Caesar vergezelde, was bijna exclusief bij de bevriende Gallische en Germaanse volksstammen gelicht. De ruiters werden gerekruteerd uit de aristocratie van iedere stam. De stamhoofden of de jonge mannen uit de vooraanstaande families leidden de contingenten. Caesar vond deze Gallische en Germaanse ruiters het meest doeltreffende wapen om de Galliërs zelf te bestrijden. Hij paste ook de specifiek Germaanse tactiek toe om de ruitery te mengen met het voetvolk.⁴⁸ Deze troepen waren mogelijk de voorlopers van de *cohortes equitatae*, de bereden eenheden die tijdens het Principaat aan de legioenen werden toegevoegd. Welke stammen soldaten leverden voor dergelijke hulptroepen, is niet steeds duidelijk. Caesar vermeldt onder meer de Treveri:

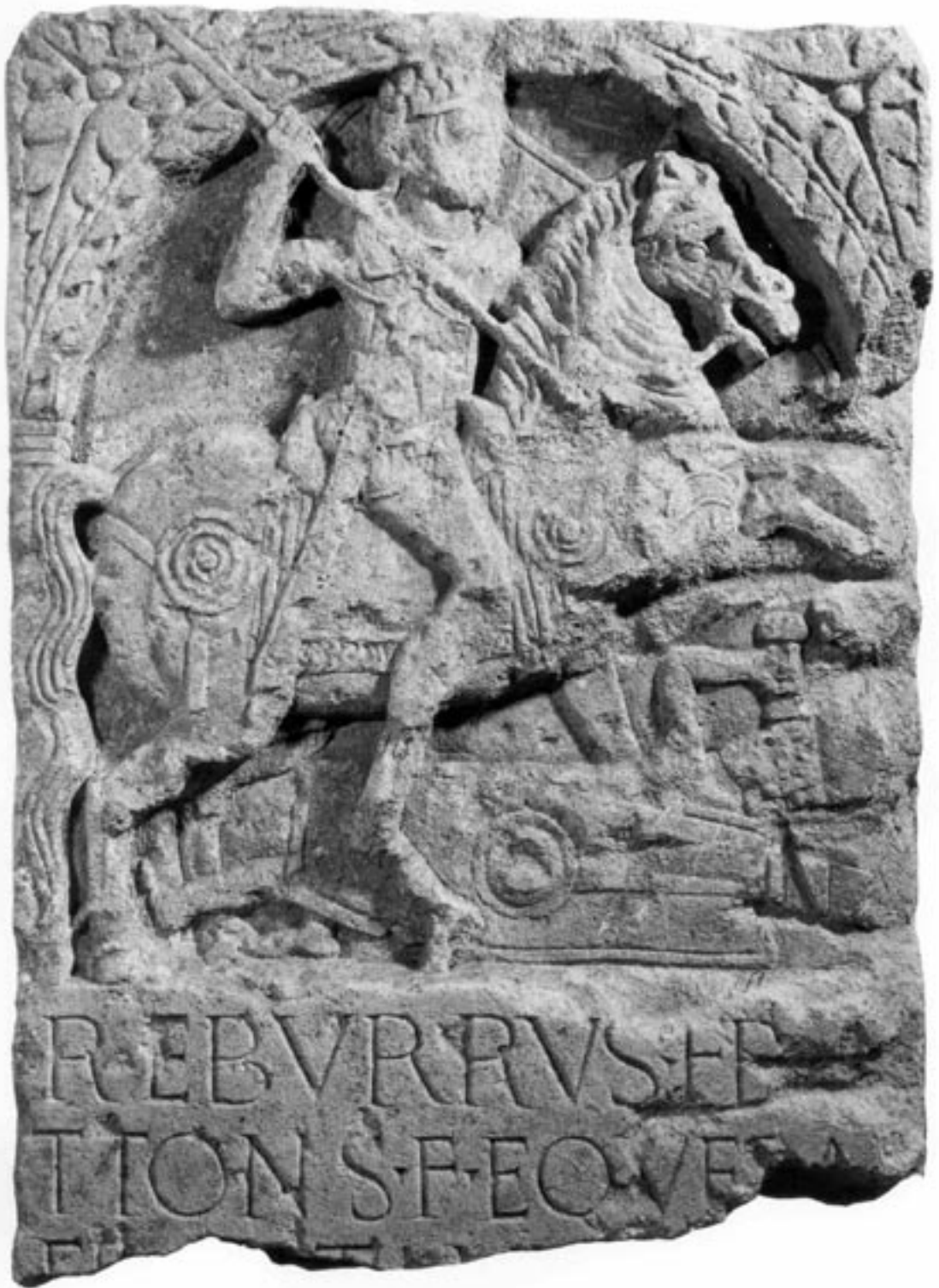
‘Dit alles maakte een enorme indruk op de ruiters van de Treveri die onder de Galliërs als buitengewoon dapper gelden. Zij waren door hun stam naar Caesar gezonden als hulptroepen.’⁴⁹

Caesar noemt eveneens de Haedui en hun bondgenoten, de Remi en de Lingones. Cassius Dio⁵⁰ signaleert dat de Eburones vóór 54 bij gelegenheid in dienst van de Romeinen streden.

Tijdens de Iulisch-Claudische dynastie werden in Germania Inferior en Gallia Belgica twee soorten hulptroepen werden gelicht, met name de reguliere *alae* en *cohortes* die samen met de legioenen het Romeinse leger vormden, en vervolgens de onregelmatige milities die uit de weerbare mannen van de verschillende *civitates* in crisisperiodes werden gelicht. In een aantal gevallen waren de hulptroepen uit dergelijke milities ontstaan. De meeste van die Romeinse hulptroepen waren gekazerneerd langs de beneden-Rijn. Vooral als cavalerie, maar ook als infanterie speelden deze hulptroepen een belangrijke rol. In totaal zijn zowat 45 eenheden bekend die naar een *civitas* werden genoemd. Ook de bestuursdistricten van de Nervii, de Menapii en de Tungri stelden vermoedelijk al van in het begin militairen ter beschikking. Uit de *Epitome* van Livius blijkt dat de Nervii hulptroepen ter beschikking stelden voor de Germaanse campagnes van Drusus.⁵¹ Tacitus⁵² vermeldt trouwens dat de Gallische landen zich verzetten tegen het lichten van manschappen. Enkele passages uit de *Historiae* van Tacitus vermelden dat hulptroepen, die bij de verschillende volkeren werden gerekruteerd, tijdens de burgeroorlogen van het driekeizersjaar en de Batavenopstand in 69-70 in acties betrokken waren. In boek vier van de *Historiae* deelt de historicus mee dat Vitellius een onverschillige troep

uit de nabijgelegen dorpen van de Nervii en Germani had bewapend.⁵³ Verder in boek vier van de *Historiae* vermeldt Tacitus een *tumultuaria manus*, een zootje ongeregeld, dat bestond uit Baetasii, Tungri en Nervii.⁵⁴ De Bataaf Claudius Labeo had ze geronseld met het oog op de strijd tegen Civilis. In dit kader kunnen wij nog verwijzen naar een passage in de *Annales* waar hij spreekt van 'ongeregelde benden Germaanse soldaten die aan deze zijde van de Rijn woonden' en die in 15 deelnamen aan de veldtocht van Germanicus.⁵⁵ Het is duidelijk dat Tacitus hier niet spreekt over reguliere hulptroepen of georganiseerde eenheden. Het gaat om de lokale milities die onder leiding van de eigen aanvoerders streden en die net zoals vroeger de Romeinse legioenen ondersteunden of die bij gelegenheid een ambitieuze troonpretendent de nodige mankracht leverden. Een bekend voorbeeld zijn de Cheruski, die tijdens de Augusteïsche oorlogen (mogelijk 4-6 n.C.) onder leiding van Arminius in het Romeinse leger van Germania Inferior dienst deden.⁵⁶ De Tungri stonden tijdens de Batavenrevolte onder leiding van Campanus en Juvenalis, *e primoribus Tungrorum*. Volgens Tacitus waren dergelijke troepen voor het Romeinse commando zeker niet betrouwbaar⁵⁷.

De hulptroepen waarop het Romeinse leger tijdens de Iulisch-Claudische dynastie, tenminste vanaf de regering van Tiberius, een beroep deed, waren echter niet allemaal ongeregelde milities. In de *Historiae* vermeldt Tacitus in het kader van de Batavenopstand Belgische infanterietroepen. Deze cohorten bestonden uit Nervii en Tungri. Zij waren op dat ogenblik nog inderhaast geronseld en niet getraind.⁵⁸ Niettemin moeten wij ze reeds onderscheiden van de lokale milities. Zij waren kort na het uitbreken van de revolte in Bonn gelegerd. De *cohortes Tungrorum* die Tacitus in zijn *Historiae* vermeldt in het kader van de gebeurtenissen tijdens het driekeizerjaar en de Batavenrevolte, moeten wij in ieder geval onderscheiden van deze *tumultuariae manus* en *catervae*.⁵⁹ Het zijn allereerst de twee *cohortes Tungrorum* die, zoals wij hoger reeds zagen, tijdens de burgeroorlog van 69-70 in Gallia Narbonensis actief waren. Zij namen deel aan de twee veldslagen tussen de Othoniani en de Vitelliani op de kuststrook tussen Antipolis en Albigaunum, mogelijk in Luma (Mentone).⁶⁰ Het grafopschrift van een militair van de *cohors I Tungrorum* dat in Vintium werd gevonden, niet zo ver van de plaats van de strijd, wordt met dit treffen in verband gebracht.⁶¹ In de loop van de Batavenrevolte, die kort daarop volgde, speelden de Tungri opnieuw een relatief belangrijke rol. Zo waren Tungri betrokken bij de vijandelijkheden tussen Romeinse eenheden en troepen van Civilis. Ondermeer Tacitus verhaalt dat na een kort gevecht, niet ver van de Rijn, een *cohors Tungrorum* zich in juni 69 aan de Bataafse leider overgaf. De Romeinse troepen, geschokt door deze onvoorziene capitulatie, werden door bondgenoten en vijanden afgeslacht. Het gaat vermoedelijk om de *cohors III Tungrorum*. Ze werd na de revolte waarschijnlijk ontbonden.⁶²

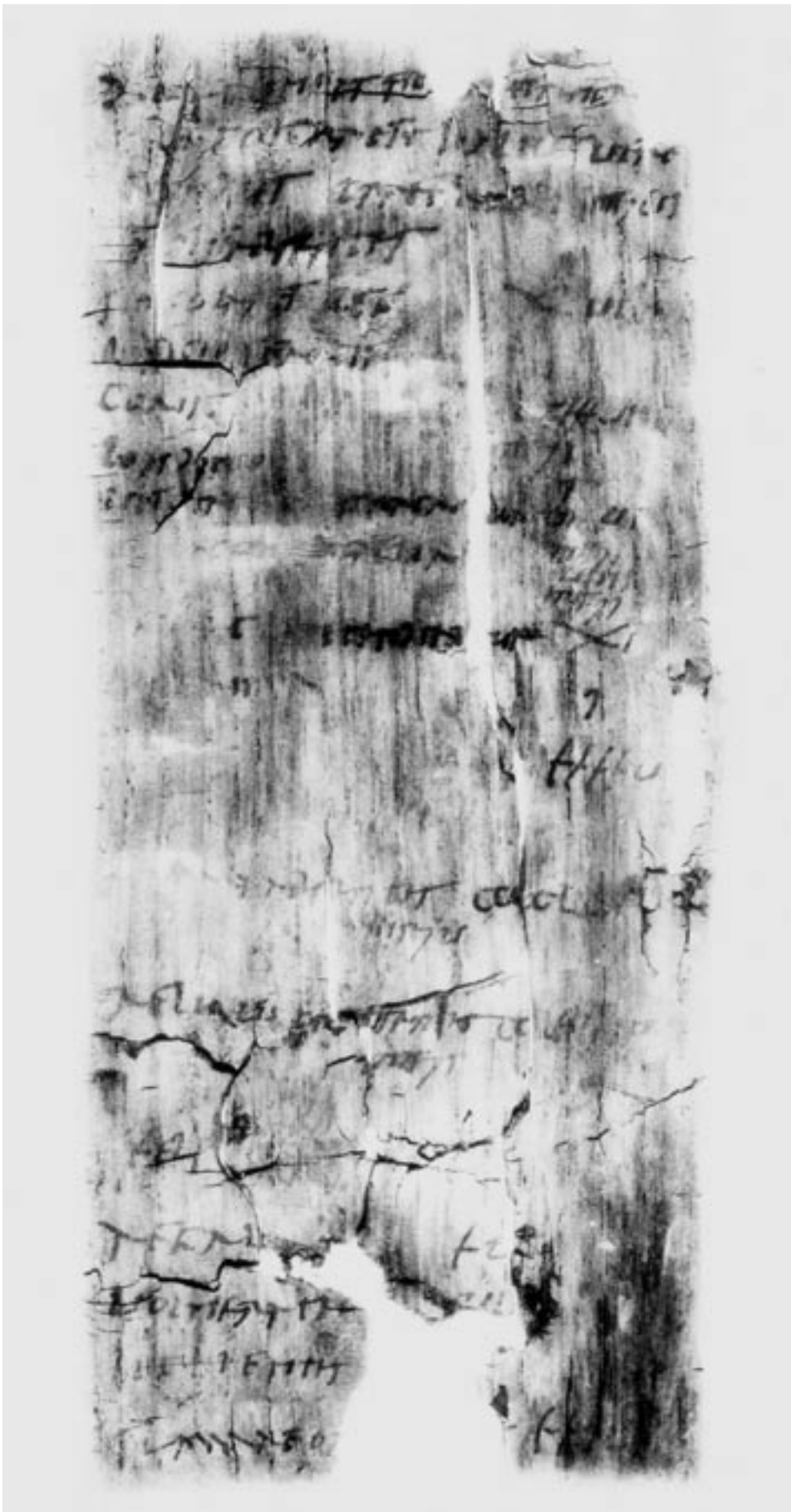
Grafmonument van Reburrus, ruiter bij de ala I Tungrorum Frontoniana
(Landesmuseum Bonn)

Naast deze passages in Tacitus verschijnen enkele *auxilia Tungrorum* op grafinscripties. Opmerkelijk is dat het merendeel van deze vroege eenheden cavalerietroepen zijn waarbij de *ala Frontoniana* het hoofdaandeel voor zich opeist. De *cohortes* zijn duidelijk in de minderheid. Een verklaring ligt vermoedelijk in de bedrevenheid van de Tungri en de andere Gallisch-Germaanse stammen in het strijden te paard. De opschriften tonen aan dat Tungri in deze periode ook in andere 'etnische' eenheden dienst deden. In Germania Superior is voor de Iulisch-Claudische regeringsperiode een *cohors Nerviorum civium Romanorum* bekend. Het gaat vermoedelijk om de latere *cohors III Nerviorum* die de bijnaam *civium Romanorum* mocht dragen. Een gedeelte van de latere *cohortes Nerviorum* gaat vermoedelijk terug op hoger genoemde eenheden van de Nervii die tijdens de burgeroorlog en de Batavenopstand tot het leger van Germania Inferior behoorden.

Belgen in het Romeinse leger

Naast een reeks Gallische en Germaanse cavalerie- en infanterie-eenheden was er dus ook een aantal troepen dat de naam van een volksstam droeg. Dat was onder meer zo voor de Menapii, de Nervii en de Tungri. De Tungri waren uitstekende militairen. Een getuigenis van Tacitus over de Tungri is in dit verband erg lovend. In zijn verslag van de strijd op de *mons Graupius* in Britannia in 83 zegt hij over de Batavi en de Tungri, die tegen de Britten met zwaarden een lijf aan lijf gevecht leverden, het volgende: 'In deze strijdwijze waren zij zelf van oudsher onderlegd terwijl de vijand, die kleine schilden en geweldige zwaarden droeg, hierin moeilijkheden ondervond.' De Tungri, net als de Batavi trouwens, bezaten volgens de overlevering bijzondere vaardigheden bij de uitvoering van amfibische operaties zoals het oversteken van rivieren en moerassen. En hun ruiters ten slotte waren erg bedreven. Dat niet minder dan zeven eenheden de naam van deze stam droegen, is dus niet verwonderlijk. Bij de Menapii en de Nervii werden enkel infanterie-eenheden gelicht. De *cohors I Menapiorum* is de enige eenheid die de Menapii aan het Romeinse leger leverden. De Nervii daarentegen leverden minstens zes eenheden.

De meeste eenheden die in de Gallische en Germaanse *civitates* werden gelicht, lagen in de Pre-Flavische tijd aan het Rijnfront. Dit was zo voor de meeste eenheden van de Tungri. En ook een aantal *cohortes Nerviorum* maakten in die tijd deel uit van de Rijnlegers. Na de Batavenrevolte voerde keizer Vespasianus een grondige reorganisatie door. Deze opstand had namelijk aangetoond dat de 'etnische' eenheden, die samengesteld waren uit lokaal gerekruteerde soldaten, een zwakke schakel vormden binnen de Romeinse militaire organisatie. Daarom beslist de Romeinse overheid deze troepen naar andere provincies te transfereren. Het is opvallend dat geen enkele *ala* of *cohors Tungrorum* na 70 nog in Germania Inferior is gekazerneerd. Vanaf dat ogenblik treffen

wij de Belgische eenheden wel overal in het Romeinse Rijk aan. De *ala I Tungrorum* verhuisde eerst naar Dalmatia en kort daarna naar Boedapest, waar ze haar opdrachten kreeg in het kader van de verdediging van de Donaulimes. De Menapii, de Nervii en de Tungri zijn bijzonder goed vertegenwoordigd in Britannia. Hier waren zij onder meer betrokken bij de bouw van de muur van Hadrianus. Ook binnen de provincies werden de eenheden relatief regelmatig verplaatst. De *cohors I Tungrorum milliaria* bijvoorbeeld was in Britannia achtereenvolgens gelegd in Vindolanda, in Carrawburgh, in Castlecary en in Housesteads. Vanuit deze kampen voerden detachementen van de eenheid nog allerlei opdrachten uit. De tabletten van Vindolanda, en bijzonder het tablet 88/841, geven hierover meer informatie. Het tablet 88/841 is een rapport over de getalsterkte van de *cohors I Tungrorum* omstreeks 90. Het toont aan dat de eenheid op dat ogenblik nog niet voor de helft in Vindolanda aanwezig was: 46 militairen waren aan de staf van de *legatus legionis* Iulius Ferox toegevoegd, 337 militairen waren gestationeerd in Corbridge. Ten slotte kregen nog enkele kleinere groepjes soldaten een zending, onder meer naar Londen. Het rapport toont op die manier aan dat een militaire eenheid erg dynamisch was. Militaire zendingen hadden een doel. Een wijopschrift uit Carrawburgh lijkt een bevestiging voor de betrokkenheid van de eenheid bij de bouw van de muur van Hadrianus (117-138). Een opschrift uit Castlecary toont aan dat de eenheid omstreeks 142 meehielp bij de bouw van de muur van Antoninus Pius (138-161). De *cohors II Tungrorum milliaria equitata* zond vanuit Britannia tijdens de eerste helft van de 2de eeuw een detachement naar Noricum en Raetia. Dit detachement bestond uit de helft van de eenheid, zowat 480 man, en keerde pas in de jaren 155-157 terug naar Britannia. De splitsing van eenheden in functie van opdrachten in andere provincies was niet ongewoon. Bovendien geeft het voorbeeld goed aan dat het Romeinse leger een voor die tijd uitzonderlijke mobiliteit bezat.

De namen van deze eenheden tonen aan dat zij in oorsprong voornamelijk uit de bevolking van de bestuursdistricten, waarvan zij de naam droegen, rekruteerden. Op die wijze bleef het Germaans-Gallische karakter van deze troepen sterk bewaard. Met de reorganisatie van keizer Vespasianus in 70 veranderde dit echter. Door het verplaatsen van deze eenheden naar andere provincies, verminderde hun etnische karakter sterk. Zij rekruteerden immers uit de lokale bevolking van de provincies waar zij nu gekazerneerd waren. Bovendien stijgt in de opschriften het aantal namen van Latijnse herkomst. Dit wijst op een belangrijk romaniseringsproces. Tegelijk neemt het aantal Romeinse burgers toe. Aan het einde van de 2de eeuw hadden deze troepen ondanks hun naam in feite nauwelijks nog iets met Gallia Belgica te maken.

Romeinse hulptroupen
gerekruteerd in Gallia
Belgica
(grondgebied huidig België)

cohors I Belgarum equitata

- Germania Inferior (?-70)
- Dalmatia (70-3de eeuw)

cohors I Septimia Belgarum

- Germania Superior (3de eeuw)

cohors I Menapiorum

- Germania Inferior (?)
- Britannia (122)

cohors I Nerviorum

- Germania Inferior (?)
- Britannia (105-2de eeuw)

cohors II Nerviorum civium Romanorum

- Germania Inferior (?)
- Britannia (98)

*cohors III Nerviorum civium
Romanorum*

- Germania Superior
- Britannia (122)

cohors IV Nerviorum

- Britannia (135)

cohors V Nerviorum

- (?)

cohors VI Nerviorum

- Britannia (122)

ala I Tungrorum

- Dalmatia (circa 40-circa 85)
- Pannonia Superior (circa 85-circa 95)
- Britannia (circa 95-na 158)

ala I Tungrorum Frontoniana

- Het leger van Germania Inferior (circa 25-69/70)

- Dalmatia (69/70-73)

- Pannonia Superior (73-118)

- Dacia (circa 118-131)

- Dacia Porolissensis (131-245?)

ala I Asturum et Tungrorum

- Britannia (135-?)

cohors I Tungrorum milliaria

- Germania Inferior (?-70)

- Britannia (70-3de eeuw)

*cohors II Tungrorum milliaria equitata
c.l.*

- Germania Inferior (?-70)

- Britannia (70-3de eeuw)

- Noricum-vexillatio (eerste helft 2de eeuw)

- Raetia-vexillatio (eerste helft 2de eeuw)

cohors III Tungrorum

- Germania Inferior (?-70)

cohors IV Tungrorum milliaria

- Noricum (70-?)

- Raetia (121/125-145/147)

- Mauretania Tingitana (145/147-232)

Een carrière in het Romeinse leger

Het Romeinse leger bood mannen de mogelijkheid van een loopbaan in de legioenen of in de hulptroepen. Hun legerdienst en carrièrekansen waren wel afhankelijk van het feit of zij al dan niet het burgerrecht bezaten. Voor militaire dienst in de legioenen moest de soldaat het volle Romeinse burgerrecht genieten. Q. Catus Libo Nepos was zo een militair. Vermoedelijk tijdens de 3de eeuw wijdde hij zijn schild en lans aan de Germaanse godin van de oorlog, Vihansa. Het bewijs hiervan werd teruggevonden in Sint-Huybrechts-Hern.⁶³ Hij was een *centurio* van de *legio III Cyrenaica* die een tijdje opereerde in Germania Inferior. Het is niet zeker dat deze *centurio* geboren was in het land van de Tungri. Maar zowel zijn naam als ook de wijding aan een Germaanse godin wijzen op een Gallische afkomst. Voor een loopbaan als bevelvoerder was het burgerrecht ook een noodzakelijke voorwaarde. Vóór 70 stonden de inheemse troepen nog vaak onder bevel van de eigen stamadel. Onder meer uit Tacitus zijn enkele voorbeelden bekend. Claudius Labeo was een Bataaf van adel en *praefectus* van een *ala Batavorum*. Ook Iulius Civilis behoorde tot de adel van de Bataven. Hij was vermoedelijk de commandant van de *cohors IX Batavorum*. De Trevir Iulius Classicus voerde het bevel over een *ala Trevirorum*. Na de Batavenopstand en de slechte ervaringen met Iulius Civilis komen wij nauwelijks nog officieren tegen die uit de inheemse adel afkomstig zijn. Bovendien waren de selectiecriteria erg streng geworden. Voor de hulptroepen waren over het hele Romeinse Rijk circa 600 mandaten beschikbaar, verdeeld over vier verschillende graden. Minder dan vier procent van hen die in de eerste graad startten, bereikten de vierde graad. Alleen de allerbesten konden op een echte militaire loopbaan hopen. Q. Verius Superstis⁶⁴ bereikte tijdens de 3de eeuw als een van de bevelvoerders van de *cohors I Tungrorum milliaria* de tweede graad. Van hem wordt vermoed dat hij van Germaanse afkomst was. In feite lieten de organisatie van het Romeinse leger en de structuur van de officierenloopbaan niet langer toe dat de lokale adel het bevel voerde over eigen stamgenoten.

Indien men het Romeinse burgerrecht niet bezat, kon men dienst nemen in de hulptroepen en van daaruit proberen carrière te maken. Een mooi voorbeeld is de Tunger Chartius, ruiters in de *ala Augusta*.⁶⁵ Hij werd vanuit zijn eenheid gedetacheerd naar de garde van de procurator van Noricum. Bij het begin van de 2de eeuw promoveerde Victorius Victorinus uit Namen tot *beneficiarius consularis*.⁶⁶ Deze militairen maakten deel uit van de staf van de provinciegouverneur. Zij werden geselecteerd uit de hulptroepen van het provincieleger en bleven gedurende langere tijd in dienst van de gouverneur. Zij werden dus niet bij iedere ambtswisseling vervangen. Sommige soldaten schopten het tot onderofficier, bijvoorbeeld de Tunger Oclatius, de zoon van Carvus.⁶⁷ Hij stierf aan het einde van de 1ste eeuw toen hij de rang van *signifer* of vaandeldrager van de *ala Afrorum* bekleedde. De *signiferi* speelden een belangrijke rol in de tactische

organisatie van de eenheid. Tijdens het gevecht waren zij het oriëntatiepunt zowel voor de vechtende soldaten als voor de *praefectus* die de juiste bevelen moest kunnen geven. M. Lucilius Secundus klom tijdens de eerste helft van de 1ste eeuw op tot *decurio* van de *ala I Tungrorum Frontoniana*.⁶⁸ De *decurio* van een *ala* voerde het bevel over een kleine afdeling van tien ruiters.

Enkele militairen uit onze regio drongen door tot de keizerlijke gardes in Rome. Voor deze elite-eenheden kwamen in principe slechts mannen in aanmerking die aan de hoogste selectiecriteria inzake moed en militaire ervaring voldeden. Specifiek bij de *cohortes praetoriae*, de keizerlijke lijfwacht, treffen wij Tungri aan. Aanvankelijk was de keizerlijke lijfwacht uitsluitend uit Italici samengesteld. Uit verscheidene inscripties blijkt dat de rekruteringsbasis voor deze militairen vanaf de tweede helft van de 2de eeuw werd verbreed, zodat ook niet-Italische militairen in hun rangen konden worden opgenomen. Sinds hun oprichting door keizer Augustus in 27 of 26 v.C. hadden de militairen van de *cohortes praetoriae* een kortere dienstdtijd en een hogere soldij. Hun belangrijkste opdracht bestond erin de veiligheid van de keizer te verzekeren. Het grafmonument van Tacitus, soldaat van de *cohors VII Praetoria* werd in Semriach, Noricum, opgericht. En een onbekende Tunger komt in Rome voor op een lijst van soldaten die in de *cohortes praetoriae* dienden.⁶⁹ Symbolisch misschien voor de carrières van deze militairen is Tausius, de moordenaar van Pertinax in 193. De *Historia Augusta*⁷⁰ verhaalt de dramatische gebeurtenissen als volgt:

‘Maar toen (de soldaten) zich met geweld een weg wilden banen naar binnen gelegen delen (van de Palatijn) liep Pertinax hen tegemoet en bedaarde hen met een lange en ernstige redevoering. Maar toen een zekere Tausius, een Tunger, door te spreken de soldaten in een toestand van woede en vrees had gebracht, wierp hij een lans in de borst van Pertinax.’

Aan het einde van zijn loopbaan, na 20 of 25 jaren dienst, kreeg de veteraan een eervol ontslag en het burgerschap dat overerfbaar was. Het document dat die burgerrechten toekende, werd in Rome bewaard. Maar bij het afzwaaien kreeg de militair hiervan een bronzen kopie mee. Dit is het *diploma militare*. Fragmenten werden in België teruggevonden in Flémalle en Han-sur-Lesse. Beide documenten dateren van de tijd van Traianus (98-117). Vooral het exemplaar van Flémalle is voor ons interessant. Het wordt immers vrij algemeen aangenomen dat de titularis van het diploma van Flémalle een Tunger was die zijn dienst in de *ala I Tungrorum* vervulde. Mogelijk werd hij gerekruteerd door Q. Petillius Cerialis, met wie hij in 71 van Germania Inferior naar Britannia werd overgeplaatst, en bleef hij meer dan 25 jaren in dienst. Onderzoek wees echter uit dat slechts een gering aantal militairen na hun dienst terugkeerden naar de streek van

hun geboorte. Vaak bleven zij met vrouw en kinderen wonen in de streek waar zij jaren gekazerneerd waren. Dat deze carrière niet altijd goed afliep, bewijzen ten slotte talrijke andere opschriften. Van een aantal militairen weten wij dat zij aan grote militaire operaties deelnamen. In een van zijn epigrammen bezong Martialis de roemvolle dood van Fuscus tijdens de Dacische oorlogen (85-87) van Domitianus.⁷¹ Ter ere en nagedachtenis van de gesneuvelden tijdens de Dacische oorlogen liet de keizer in Adam-Klissi in de provincie Moesia Inferior een groot monument oprichten.⁷² Het opschrift bevatte een lijst van bijna 4000 gesneuvelden. Onder de doden bevonden zich zeker ook één Nerviër, drie Tungri, één Bellovacus en twee soldaten uit Gallia Belgica. Wij weten niet tot welke eenheid zij behoorden. Maar men denkt weleens aan de *cohors I Batavorum* of de *ala I Tungrorum Frontoniana*.

Wandschildering uit Trier met de afbeelding van een typische porticusvilla,
Landesmuseum Trier

Het persoonlijke leven

De geschiedenis van het persoonlijke leven tijdens de Oudheid kent sinds lang een ruime belangstelling. Toch blijft onze kennis over het persoonlijke leven van de Gallo-Romeinse bevolking in onze regio vrij beperkt. Van de antieke auteurs vernemen wij niet veel. De archeologie, die in de ogen van het grote publiek pas met spectaculaire vondsten interessant wordt, vertelt op het eerste gezicht al even weinig. De beschikbare documentatie lijkt dus erg pover. En toch is het voor een aandachtige waarnemer mogelijk die documentatie tot leven te wekken. Ons beeld blijft wel fragmentarisch. Maar de grote lijnen zijn zichtbaar en laten ons toe een beeld te vormen van erg verscheiden mensenlevens. Eén belangrijke constante keert telkens weer. Het romaniseringsproces dat sinds de regering van keizer Augustus langzaam op gang was gekomen, betekende voor de Gallische bevolking een ware culturele revolutie. De verspreiding van het Latijn zegt reeds voldoende over het cultuurimperialisme van de Romeinen. Op enkele decennia tijd veranderde de Gallische maatschappij fel. De archeologie toont hiervan de materiële component. Hoger hebben wij al aandacht besteed aan wonen in de stad en op het platteland, aan de goederen die er werden geproduceerd en verhandeld. Nu onderzoeken wij hoe de mensen ermee omgingen in het dagelijkse leven en welke waarde of betekenis zij aan al die voorwerpen gaven. De materiële cultuur wordt zo in belangrijke mate een vertaling van leven en van denkbeelden.

Het dagelijkse bestaan

Het comfort van een woning

De uitbreiding van de Romeinse beschaving naar de westelijke provincies had het aanzien van de samenleving erg veranderd. Dit was ook het geval op het vlak van de architectuur. Steden, grote *vici* en villa's werden in de noordelijke provincies geïntroduceerd. Het archeologische onderzoek laat toe plattegronden van woningen in de stad en op het platteland te reconstrueren. De woningen namen vele vormen aan. Zij waren niet allemaal identiek aan de Italiaanse landhuizen van Plinius in Lavinium en de heuvels van Toscane. Maar zij namen wel veel kenmerken van de Romeinse beschaving over

zoals muurschilderingen, mozaïeken, badhuizen, binnentuinen, en comfort allerhande. De Romeinse denkbeelden inzake woningbouw waren erg dominerend. Zij vonden hun ingang in de noordelijke provincies, zelfs al waren deze huizen in feite ontworpen voor een heel andere en warmere regio. In Trier, Keulen en Xanten heeft men huizen teruggevonden zoals men ze in Ostia, Pompeji of Herculaneum aantreft. Tegelijk blijft het echter zeer moeilijk om het wooncomfort van een doorsnee Gallo-Romeinse woning te vatten. Wij laten ons in dat opzicht te vaak verblinden door de spectaculaire opgravingen van grote complexen zoals de villa's van Anthée, Haccourt of Groenendaal, door het puin van de luxueuze stadswoningen in Tongeren en Doornik of door de vondsten van schitterende mozaïeken en muurschilderingen in Trier. Ausonius versterkte in zijn lied van de Moezel dit beeld nog verder.¹ Maar niet iedereen had een dergelijk wooncomfort, zelfs niet het comfort van een woning.

De invloed van de Romeinse architectuur bracht in Gallia Belgica in ieder geval een ware revolutie teweeg in de leefomstandigheden van de lokale elite. De Romeinse beschaving introduceerde een nieuwe woonstandaard. Op het vlak van vormgeving brak de Romeinse architectuur radicaal met de inheemse architectuur. De woning

Het mozaïek uit de exclusieve woning van de Hondstraat in Tongeren (VI OE)

kreeg een heel ander beeld in de stad en op het platteland, ook een heel andere sfeer buiten en binnen. Plinius' beschrijving van zijn villa in de Toscaanse heuvels in een brief aan zijn vriend Domitius Apollinaris geeft die sfeer zeer goed weer.

'Aan het eind van de zuilenrij steekt het eetvertrek uit: door de vouwdeuren kijkt het uit op het eind van het terras, de aangrenzende wei en een stukje open veld erachter ... Bijna tegenover het midden van de zuilenrij ligt een reeks vertrekken die iets meer naar achteren liggen rond een hofje dat door vier platanen overschaduw wordt. In het midden speelt een fontein in een marmeren bassin en besproeit met zijn lichte waternevel de platanen eromheen en de grond eronder ... Waar de zuilenrij een hoek maakt, ligt het eetvertrek tegenover een groot slaapvertrek. Sommige ramen kijken uit op het terras, andere op de wei. Vlak onder de ramen is een kleine siervijver. Een genot voor oor en oog, als het water neerklettert en bij contact met het marmer wit opschuimt. Deze kamer is 's winters in het volle zonlicht erg warm, en op een bewolkte dag verwarmt de hete stoom van de stookkamer het vertrek. Dan ga je door een grote en vrolijke kleedkamer bij het bad

Bronzen meubelaplique, Tongeren, 2de eeuw (PGRM)

naar het koelvertrek met een groot en schaduwrijk zwembad. Als je meer ruimte of warmer water nodig hebt, is er in de binnenplaats een bad met in de buurt een bron, zodat je je met koud water op kunt peppen als je genoeg hebt van het warme ... Ik kan hier beter van mijn rust genieten, met meer comfort en minder zorgen. Ik hoef hier nooit een nette toga aan en er zijn geen burens die mij lastig vallen. Overal is hier rust en stilte, die evenveel aan de gezondheid bijdragen als de heldere hemel en de zuivere lucht.’²

Men zou even zo goed in de grote villa van Haccourt of Voerendaal kunnen rondwalen. En vooral de laatste passage lijkt ons van belang:

‘Ik kan hier beter van mijn rust genieten, met meer comfort en minder zorgen’.

Wooncomfort valt grotendeels samen met rustig genieten. Een muurschildering uit Trier toont een typische *porticusvilla*.³ Voor het landhuis zijn de boerenarbeiders aan het werk. Maar het waren vooral nieuwe technische toepassingen die het wooncomfort erg vergrootten en die zelfs rechtstreeks invloed uitoefenden op de mentaliteit van de mensen. Het Romeinse gevoel voor comfort vereiste warmte in de winter, koelte in de zomer en de mogelijkheid om in elk jaargetijde verschillende soorten baden te kunnen nemen. De technieken om dit te realiseren waren compleet nieuw in Gallia Belgica.

Hypocaustumconstructies lieten toe woonkamers via de circulatie van hete lucht onder de vloer en in de wanden op een efficiënte en aangename wijze te verwarmen tot circa 21 à 22 °C. In steden en grote *vici* hadden de woningen van de rijken stromend water. Een *castellum divisorum*, een soort watercentrale die het water van de aquaduct verdeelde, voedde deze waterleidingen. Op het platteland boorden de eigenaars van de villa's hun eigen bronnen aan of maakten zij gebruik van waterputten. De villa van Anthée was verbonden met de bron 'Al Tavienne', op een afstand van zowat twee kilometer. Waterbekkens zoals in Haccourt waren een uiting van grote welstand. In de meeste luxueuze woningen namen de badvertrekken een belangrijke plaats in. Zij speelden een belangrijke rol in het familiale leven en waren plaatsen om uit te rusten, te genieten en te praten. De vloeren van deze badvertrekken waren uiteraard verwarmd. En ook de *cubilcula*, die een nieuwe vorm van privacy leverden, waren voor vele rijken een teken van luxe. Zij waren er niet alleen voor de nachtrust, maar ook om gedurende de dag gezellig samen te zijn, uit te rusten of te studeren. Maar tegelijk betekenden zij in Gallia Belgica een revolutie in het sociale en familiale leven. De introductie van de zuilengalerij in de woonarchitectuur ten slotte geschiedde vanuit een volledig nieuwe behoefte. De zuilengalerij liet immers toe om bij slecht en regenachtig weer in de buitenlucht te wandelen en te verpozen. De luxueuze stadswoning aan de Hondstraat in Tongeren, die tijdens

het laatste kwart van de 1ste eeuw werd gebouwd, bezat er een. Een dergelijk idee was tot dan toe in de noordelijke provincies volslagen onbekend.

Dit beeld staat in scherp contrast met de teksten van enkele Romeinse dichters, met name van Martialis en Iuvenalis. Eenvoudige lieden woonden in Rome alles behalve comfortabel. Er bleken in de Romeinse steden inzake stevigheid, veiligheid en woonbaarheid toch wel opmerkelijke verschillen te bestaan tussen de beschikbare woningen. Woningen gebouwd met onaangepaste materialen en dunne muren waren geen zeldzaamheid. Dit had snelle verkrotting, gescheurde muren, instortingen en branden tot gevolg. In veel gebouwen werden kamers per gezin verhuurd. De deuren waren laag, de vensters klein en de kamers bijgevolg donker. Glazen vensters waren slechts weggelegd voor de welgestelden. Meestal moesten de bewoners zich behelpen met houten luiken die koude, tocht en vochtigheid niet buiten konden houden. Koken gebeurde op een open haard die tegelijk als verwarming fungeerde. Indien men de haard brandde, kon de rook vaak niet wegtrekken. Waterleiding en toiletten ontbraken meestal. Dit beeld is waarschijnlijk ook van toepassing op talrijke woningen in de steden en op het platteland van Gallia Belgica. De archeologie schenkt ons een aantal aanwijzingen.

Op het platteland waren de woningen vaak opgetrokken in hout. Een pannendak was al een grote luxe. Ook in onze regio komt vensterglas relatief uitzonderlijk voor. De villa op de Sassenbroekberg in Broekom is een mooi voorbeeld. Glas werd vermoedelijk onder meer vervangen door opgespannen varkensblazen. Opgravingen bevestigen dat in vele woningen eenvoudige open haardvuren voorkwamen. Zij waren tegen de wand van het hoofdvertrek aangelegd. Op de grond werd een bodemplaak met vuurvaste tegels of dakpannen aangelegd. Zelfs in de rijkere stadswoning uit de eerste helft van de 2de eeuw van de Hondstraat in Tongeren verwarmden de bewoners zich met een dergelijke open haard. De meeste inwoners van Tongeren haalden hun water ongetwijfeld uit de Jeker of misschien uit een openbaar bekken dat door het enige aquaduct water kreeg. Private toiletten vinden de archeologen in Tongeren niet terug. Stadslatrines of toiletputten in de buurt van de leerlooierijen vingen dit gebrek op.

Op het vlak van de aankleding van de woning zien wij een totaal nieuwe elegantie. De mooiste vertrekken waren gedecoreerd met mozaïeken en muurschilderingen. In de hoger genoemde luxueuze stadswoning die in Tongeren in de Hondstraat werd opgegraven, sierde een negentien meter lange mozaïek met geometrische motieven een zuilengalerij. Het was zeker niet de enige mozaïek die een woning in Atuatuca sierde. Maar van de andere mozaïeken bleven slechts kleinere fragmenten bewaard. Zowel in de steden als op het platteland troffen de archeologen sporen van muurschilderingen aan. Het is opvallend dat het in Vlaanderen voornamelijk om eenvoudige muurschilderingen gaat die de wanden in panelen indelen. Fragmenten van dergelijke wanddecoratie kwa-

men aan het licht tijdens de opgravingen rond en in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek in Tongeren. Figuratieve motieven zijn nauwelijks aanwezig. Een uitzondering moeten wij maken voor het centrale vertrek van de villa van Maasbracht juist over de Belgisch-Nederlandse grens. De schilderijen bestonden hier uit paneeldecoraties met aangepaste figuratieve voorstellingen. Het meubilair was over het algemeen erg beperkt. De meeste meubels zoals stoelen, tafels of bedden waren van inheemse houtsoorten gemaakt en bleven uiteraard niet bewaard. Wij kennen ze enkel van metalen of benen versierings-elementen: een bronzen *applique* in de vorm van een zwanenkop of een holle saterkop, een benen of ivoren knop. Meestal gaat het dan om luxemeubilair dat een uiting was van hoge welstand. Gelukkig zijn er de afbeeldingen. Op talrijke grafreliëfs uit het Rijnland zien wij de overledene terwijl hij aan tafel aanligt en het maal nuttigt. Dit staat geserveerd op een tafeltje. De sarcofaag van Simpelveld geeft een ruimer idee van het Gallo-Romeinse meubilair. Aan de ene zijde is een dame afgebeeld. Zij ligt op een houten rustbank waarvan het voeteinde versierd is met een griffioen. Naast het hoofdeinde staat een armstoel met een dik kussen en een klerenkist. Aan de andere zijde staat een rek met drie 'glazen' flessen, een bijzettafeltje waarvan de drie poten met leeuwenkoppen en klauwen versierd zijn, een rek met aardewerk en twee bronzen kannen, en ten slotte een gesloten linnenkast. Deze meubels stonden oorspronkelijk in het huis dat aan het voeteinde van het ligbed is afgebeeld. Sommige meubelstukken bleven toch bewaard, zij het meestal fragmentarisch. In tumulus B van Sint-Huibrechts-Hern troffen plaatselijke vorsers aan het einde van de 19de eeuw een ijzeren plooi zetel met bronzen ornamenten aan. Een van deze ornamenten was een kleine Bacchusbuste. Deze zetel was afzonderlijk in een houten kist in het graf geplaatst. Uit tumulus 3 van Bois-et-Borsu bleven een bronzen lampenstaander en een kunstig bewerkt plooibaar onderstel van een tafel bewaard. De kinderbusten hierop vertonen enige gelijkenis met deze uit tumulus B van Sint-Huibrechts-Hern. Het meubilair van de kleine lieden was dikwijls erg pover. De meubels waren van gewoon hout en niet altijd even stevig. Soms ontbrak er zelfs een poot.⁴ Menigmaal beschikte men zelfs niet over een bed en behielp men zich met een hoop stro of een mat van sponzig riet.⁵ De Romeinse behoefte aan wooncomfort leidde tot de introductie van een compleet nieuwe concepten op het vlak van woning en interieur in de noordelijke provincies. Deze concepten hechtten belang aan ontspanning en rust. De lokale elite heeft dit vrij snel overgenomen.

Sobere maaltijden en overvloedige feesten

De ondergrond in Vlaanderen bevat een grote hoeveelheid resten van planten en dieren die afkomstig zijn van menselijke consumptie of keukenafval en die niet vergaan zijn. Die laten toe het voedingspatroon van de Gallo-Romeinse bevolking te reconstrueren. Met de komst van de Romeinen veranderden ook de voedingsgewoonten van de

inheemse bevolking. Een van de duidelijkste aanwijzingen hiervoor is de import van allerhande nieuwe voedingsproducten zoals vissauzen, nieuwe groenten en vruchten, noten, kastanjes, olijven en olijfolie, wijnen enzovoort. Maar er zijn nog andere aanwijzingen. De vleesconsumptie uit de oudste fase van Atuatuca bijvoorbeeld verschilt duidelijk van deze van de ijzertijdnederzettingen in de regio en vertoont een grote overeenkomst met de Italische. Hier ging de voorkeur vooral uit naar varkens. Die voorkeur voor het varken verdwijnt geleidelijk ten voordele van het rund. In de graangewassen daarentegen lijkt er geen verandering te zijn en er zijn evenmin sporen van een mediterrane import. Na verloop van tijd treden de inheemse gewoonten opnieuw naar voren. Er ontstaat zodoende een vermenging van inheemse en Romeinse voedingsgewoonten.

De dagelijkse maaltijden van de Gallo-Romeinen waren in wezen vrij sober. De literaire bronnen lijken soms wel een ander beeld te geven, maar het archeologische onderzoek van afvalkuilen en beerputten is vrij duidelijk. Ook de tabletten van Vindolanda geven veel informatie. Alle standen aten als hoofdvoedsel *puls*⁶ en koeken, aangevuld met rauwe of gekookte groenten. *Puls* was een dikke brij gemaakt van gerst, spelt of gierst dat in wrijfshalen, de zogenaamde *mortaria*, werd geplet en fijngewreven. Deze brij kookte men in melk waar wat olijfolie werd aan toegevoegd. Hierbij serverde men groenten, vooral linzen, bonen en erwten. Bonen noemt Martialis⁷ het voedsel van de werkmens. Erwten waren een zeer goedkoop voedsel.⁸ Men bereidde ze ook afzonderlijk met olijfolie en diende ze warm op.⁹ Uien, knoflook en prei waren vaste begeleiders.

Naast *puls* waren gebakken koeken of broden erg belangrijk in de dagelijkse voeding. Zij waren gebakken van spelt en gerst en dikwijls verrijkt met erwten en linzen. Dit gerstebrood was zeer voedzaam en vooral de handarbeiders aten het in grote hoeveelheden. Granen en peulvruchten, klaarblijkelijk vooral linzen, waren gezien hun voedingswaarde dus een hoofdbestanddeel in de voeding.

Daarnaast komen bij het onderzoek van beerputten en afvalkuilen in Vlaanderen nog andere groentesoorten naar voren. Onder meer peen, tuinkers, selder en komkommer zijn in de bodemmonsters aanwezig. Maar eigenlijk is over groenten in de Oudheid relatief weinig bekend. Rapen, kolen of sla komt men niet of nauwelijks tegen hoewel de literaire bronnen ze toch vermelden. Anderzijds moeten wij er ook rekening mee houden dat de mensen sommige (on-)kruiden in salades verwerkten. Schapezuring en smalle weegbree komen voor in de bodemmonsters. Het zevenblad, dat via de wortels woekert, liet daarentegen geen spoor na.

Vruchten stonden ook vaak op het menu en werden bij voorkeur aan het einde van de maaltijd geserveerd. Op talrijke grafreliëfs uit het Rijnland is de tafel van de overledene gedekt met vruchten. Appels, peren en misschien ook druiven voerden de Romeinen in om ze hier te telen. Vijgen en olijven importeerden ze rechtstreeks vanuit de mediterrane wereld.

Uit een rekening van februari 111 uit Vindolanda blijkt dat op het menu van de Tungri, die toen daar waren gekazerneerd, ham met Keltisch bier stond.¹⁰ Wij mogen ervan uitgaan dat dit ook op het thuisfront geregeld op het menu stond. Dit betekent echter niet dat de gewone bevolking veel vlees at. Trouwens, de Gallo-Romeinse bevolking bestond oorspronkelijk in wezen uit landbouwers. Rundvee bijvoorbeeld werd gehouden voor de arbeid en voor de zuivelproducten. Dit bleef nog grotendeels zo tot in de 19de eeuw. De Gallo-Romeinen aten dus vooral vlees bij bijzondere gelegenheden. In de bodemmonsters komen wij vooral het botmateriaal van varken, geit/schaap, rund en kip tegen. Van het varken at men werkelijk alles: kop, snuit, oren, koteletten, rugstuk, borst, buik, hammen, poten, ingewanden, hersenen, nieren en lever. En indien vlees toch veeleer een goedkoop product was, dan ging het vooral om spek en worstbereidingen. Martialis vermeldt rozig spek met warme bonen¹¹ en saucijsjes en braadworsten die venters op straat verkopen.¹² Schaap, vooral lam, werd gegeten, geit waarschijnlijk veel minder, behalve nog zeer jonge exemplaren. Men achtte het ongezond. Geiten werden vooral voor de melk gehouden. Trouwens, nog in de vroege zoste eeuw golden geiten als de koeien van de armen.

Goedkope vis stond regelmatig op het menu. In onze regio werd de zoetwatervis op de plaatselijke markten aangeboden: paling, forel, barbeel, kopvoorn, snoek, baars en karperachtigen. Het gaat stuk voor stuk om vissoorten die de vissers in de plaatselijke waters konden vangen. Zeevis komt opmerkelijk genoeg in het binnenland nauwelijks voor. Verschillende archeologische vindplaatsen in het binnenland brachten wel oesters aan het licht. Heeft dit te maken met de beperktheden van het transport of was zeevis zo duur? Het is niet erg duidelijk. Een uitspraak van Martialis schenkt misschien een aanwijzing. De dichter plaatst brasem tegenover de talbot van de rijke.¹³ In ieder geval werd vis vooral in de betere kringen geconsumeerd.

Bij de dagelijkse maaltijd dronk de Gallo-Romeinse bevolking melk en vooral water dat zij uit de waterputten of de plaatselijke bronnen putten, en zeker ook bier of een goedkope landwijn die in onze regio hoofdzakelijk werd ingevoerd. De Romeinen dronken hun wijn meestal met water versneden. Ook voegde men kruiden toe om de wat flauwe wijn op smaak te brengen. Bronzen steelpannetjes en bijbehorende zeven lieten toe klare wijn te schenken. *Mulsum* was wijn vermengd met honing en beloofde bij regelmatig gebruik een lang leven. In het dertiende boek van zijn epigrammen offreert Martialis¹⁴ aan de lezer een complete wijnkaart van de wijnen die in Rome tijdens de tweede helft van de 1ste eeuw verkrijgbaar waren. Naast de grote cru's zoals de Falernum, de Fundanum en de Caecubum passeren ook eenvoudige landwijntjes de revue. Hieronder bevonden zich ook ronduit slechte wijnen zoals de Vaticanum en de Paelignum. De grote wijnen waren zeker een zeldzaamheid in de Lage Landen. Wie zijn wijn onversne-

den nuttigde, werd voor een dronkaard gehouden. De wijn werd gedronken uit bekers van glas of aardewerk. Populair waren de zogenaamde spreukbekers. Hierop stonden korte zinnen of wensen zoals 'vul mij', 'laten wij drinken' of 'laten wij van het leven genieten'. In de graven vonden archeologen soms schitterende rituele wijnserviezen terug. Een wijnkan van wit doorzichtig glas met een decor van gekleurde glasdraden, en bronzen schenkkannen kwamen aan het licht in de zuidwestelijke tumulus van de 'Tombes de Cortil-Noirmont'. Een slanke fles met hoge hals en twee blauwe pannelen, alle in glas, zijn afkomstig uit de tumulus van Berlingen. Uit de Schelde bij Antwerpen werd een prachtige Italische *oinochoë* uit de 1ste eeuw opgebaggerd. Het handvat was met figuren versierd en met zilver ingelegd. En uit de Nete bij Duffel komt een mooie zilveren steelpan. Ze was versierd met het hoofd van een *maenade*, een Mercurius en een bokje. In een van de woningen aan de Kielenstraat in Tongeren troffen de archeologen sporen van een nachtelijk drinkgelag aan: talloze scherven van bekers, drinkschalen, olielampen en wijnamforen uit Rhodos, Italië, Zuid-Frankrijk en Spanje. Misschien werd dit drinkgelag tijdens de regering van Claudius (41-54) wel door de inheemse elite georganiseerd om hun persoonlijke relatie met de Romeinse ambtsdragers of handelaars te verbeteren. De Romeinen zelf waren klaarblijkelijk niet zo gek op bier. Maar de inheemse bevolking dronk het wel.

Een van de belangrijkste vormen van ontspanning was het gastmaal, de avondmaaltijd in het gezelschap van genodigden. Alle rangen en standen hadden hun feestavonden en het gastmaal was een ware kunst. Het is niet verwonderlijk dat de avonturenroman *Satyricon* van Petronius een grote weerklink heeft gevonden door onder meer het fameuze feestmaal bij Trimalchio. Hierin wisselen de vulgaire conversaties en de decadente gerechten elkaar in hoog tempo af. Eigenlijk omvatte het gastmaal veel meer dan de maaltijd zelf. Het was een uitstekende gelegenheid om samen te zijn, om een goed gesprek te voeren en plezier te maken. En indien de gastheer over het nodige kapitaal beschikte, dan luisterde hij het geheel op met vrolijke intermezzi. Professionele artiesten verhoogden de feestvreugde met zang en dans. En zo was het gastmaal een sociaal gebeuren. De dagelijkse bezoeken aan de thermen, waar men geregeld veel langer bleef hangen dan noodzakelijk, horen thuis in diezelfde sfeer. Het feestmaal vormde ook een van de geliefde taferelen op de grafmonumenten. Een grafpijler uit Aarlen uit de overgang van de 2de naar de 3de eeuw toont de voorstelling van een feestmaal. De man ligt aan op een rustbed en strekt zijn hand uit naar de tafel. Zijn echtgenote zit rechts in een rieten zetel met hoge rugleuning. Links staat een personage met *tunica*, een beker in de hand. Op de grafmonumenten langs de Rijn wordt de overledene die het dodenmaal nuttigt talloze keren uitgebeeld. Wellicht waren de nabestaanden er zo van verzekerd dat de overledene deelnam aan het jaarlijkse herdenkingsmaal tijdens de Feralia in februari.

Bij dergelijke feesten lieten de Gallo-Romeinen hun soberheid varen. Nu kwamen meer exclusieve gerechten op tafel met een variatie aan vlees, gevogelte, wild en vis. Ook hiervan schenkt de archeologie ons mooie voorbeelden. Aan de Veemarkt in Tongeren vonden archeologen in 1988 een kleine maar opmerkelijke afvalkuil. Ze bevatte de resten van een rijk feestgelag uit de 2de eeuw. Op het menu stonden hoofdzakelijk speenvarken, lam en kip, aangevuld met wild, met name patrijs, goudplevier, houtsnip en haas. In een andere afvalkuil, die aan de Hondstraat werd gevonden, troffen archeologen restjes aan van lammetjes, duiven, speenvarken, haas, eend en houtsnip naast forel, barbeel, kopvoorn, karper en baars. De aanwezigheid van speenvarken op het menu wijst op geromaniseerde en rijke families die vermoedelijk tot de inheemse elite hoorden. Op zich zeggen deze gegevens misschien niet veel. De feestjes waren zeker niet zo exuberant als de verkwistende gelagen van Trimalchio die Petronius uitvoerig in *Satyricon* beschreef. Een recept uit het befaamde kookboek van Apicius, de legendarische Romeinse meesterkok uit de 1ste eeuw n.C., werkt wel verhelderend. Het is niet alleen geschikt voor kip, maar ook voor speenvarken.¹⁵ Tegelijk moeten wij voor ogen houden dat kip, in tegenstelling tot vandaag, een feestgerecht bij uitstek was.

‘Ontbeen de kip via de nek. Stamp peper, lavas, gember, gehakt vlees, gekookt emmerkoren fijn; stamp gekookte hersenen, breek er eieren over en verwerk tot een glad mengsel. Vermeng met vissaus en voeg een beetje olie toe, hele peperkorrels, heel veel pijnboompitten. Maak er een vulling van en vul de kip (of het speenvarken) zodat er nog wat ruimte overblijft. Je kunt hetzelfde doen met een kapoen. Kook en doe de botten weg.’

De recepten van Apicius waren vaak erg zoet en kruidig. Hij overgoot vlees en groenten bovendien overvloedig met sauzen. Scherpe vissaus, die onder meer de Menapische kustvissers produceerden, was een van zijn geliefde ingrediënten.¹⁶ Voor de fijne feestmaaltijden gebruikte de kok waarschijnlijk veeleer vissaus ingevoerd uit Carteia in het zuiden van Spanje of uit Antipolis (Antibes) in Zuid-Frankrijk. In wezen ging het om een extract van gepekeld ingewanden en andere delen van de vissen die anders toch moesten worden weggegooid. Vooral vette vissoorten zoals haring, makreel of tonijn waren hiervoor erg geschikt.¹⁷ Het vocht dat na fermentatie vrijkwam, werd gefilterd en bij de maaltijd als saus gebruikt. De graten van de gebruikte vissoorten vonden archeologen terug in de afvalkuilen en de beerputten van de nederzettingen.

Waar wij echter geen archeologische sporen van terugvinden zijn die typische lekkernijen die in de Latijnse literatuur geregeld worden vermeld. Van de zeug waren dit onder meer de uiers, de baarmoeder en de lever. De lekkerste levers leverden zeugen die speciaal met vijgen werden gemest. Menapische hammen genoten een internationale

reputatie. Een bijzondere lekkernij van de ganzen was de ganzenlever. De Romeinen maakten waarschijnlijk via Griekenland kennis met deze lekkernij. Na het slachten liet men de levers zwellen in melk en honig. Misschien was de *civitas* van de Morini befaamd voor haar ganzenlevers.

Van een reeks andere exclusieve of zelfs extravagante gerechten zoals pauw en papegaai of tarbot, tong en papegaaivis mogen wij aannemen dat zij in onze regio niet werden genuttigd.

De invloed van de Romeinse mode

In de Lage Landen veranderden niet alleen de eetgewoonten tijdens het begin van de 1ste eeuw n.C., ook de mode. De invloed van de Romeinse cultuur op de regionale klederdrachten is onmiskenbaar. Kledij, juwelen, accessoires en kapsels waren onderhevig aan wisselende tendensen. Tenslotte maakten de kleren de man. In de Rijnstreek lieten niet alleen de veteranen uit de legioenen zich op hun grafmonumenten vereeuwigen in *tunica* en toga, de kledingstukken die Romeinse burgers karakteriseerden. Het grafmonument van Lucius Pobladius, een veteraan van de *legio v Alauda*, dat in Keulen werd ontdekt, is een schitterend voorbeeld. Ook leden van de inheemse elite lieten zich op die wijze afbeelden. Een mooi voorbeeld is de bescheiden grafsculptuur van de drie *togati* uit de 2de eeuw die in 1906 op het noordoostelijke grafveld in Tongeren werd gevonden. Hierop staan drie mannen afgebeeld. Zij houden met hun rechterhand een toga vast. De voorstelling doet ons denken aan de grafmonumenten van de militairen uit Keulen en Bonn die op dezelfde wijze werden voorgesteld. Uit het dragen van een toga op een grafmonument blijkt dus op zijn minst het geromaniseerde karakter van de overledenen. De toga was een grote lap stof die bij het uitgaan kunstig om het lichaam werd gedrapeerd. De hulp van dienaren bij dit werkje was onontbeerlijk.

De romanisatie van de bevolking ging echter niet zo ver dat de inheemse kledingelementen volledig verdwenen. De zware Gallische en Germaanse kapmantels waren bekend en werden gewaardeerd. In principe maakten broeken geen deel uit van de Romeinse kleding. Maar de kou van de Gallische winters zorgde ervoor dat zij er steeds een plaatsje in de garderobe hadden.

Op de grafmonumenten uit Aarlen worden talrijke taferelen uit het dagelijkse leven voorgesteld, vaak wat onhandig, maar al bij al toch levendig. Zij geven een goed beeld van de wijze waarop welgestelden zich in de Lage Landen kleedden en hierbij Romeinse en inheemse invloeden combineerden. Meestal droegen de mannen de regionale klederdracht. De vrouwen daarentegen waren veeleer Romeins gekleed en gekapt naar de mode die de heersende keizerin volgde. De grafpijler van de 'Danseres met de crotalen' toont een echtpaar ten voeten uit in een nis. De vrouw draagt een *tunica*. Zij heeft een

stola over haar linkerschouder geworpen. In de hand houdt zij een juwelenkistje. Op het hoofd draagt zij klaarblijkelijk een ronde muts. Deze lijkt wat op de bolle dameshoeden die wij in de *civitas* van de Ubii vaak tegenkomen. De man is gekleed in regionale dracht met kapmantel. Deze voorstelling lijkt erg op die van het echtpaar op de 'Pijler van de landbouwer'. Op de monumentale grafstèle 'met de Sater' uit het midden van de 3de eeuw worden in de *aedicula* twee echtparen voorgesteld. Zoals de mannen waren ook hier de vrouwen in een regionale klederdracht gekleed. Zij dragen over een onderkleed met fijne plooitjes een wijde lange *tunica*. Over de schouder is een sjaal met kwast geslagen. Het haar is gekapt naar het kapsel van Salonina, de echtgenote van Gordianus III (238-244). De mannen zijn gekleed in een zware kapmantel die zij over een korte *tunica* dragen. Hieronder zijn de dichte plooien van het onderkleed zichtbaar. Het grafmonument 'Pijler van de vrouw met de ring' uit Aarlen uit het laatste kwart van de 2de eeuw toont een portret van twee echtgenoten. De man draagt de regionale kleding, een korte *tunica* met mouwen, waarover een kapmantel. In de hand houdt hij schrijfstiften en een schrijftafeltje. De vrouw is gekleed in Romeinse kledij. Zij draagt een korte *tunica* die boven het middel is samengesnoerd en een *palla* of mantel waarvan zij een pand over het hoofd heeft geslagen.

Aan de voeten droegen de mensen afhankelijk van het weer schoenen of sandalen. Overblijfselen van sandalen en voetzolen met bijbehorende spijkertjes werden onder meer in Tongeren ontdekt op het 'Broek' en tijdens het onderzoek van het zuidwestelijke grafveld. In Maastricht op de voormalige Maasoever aan de Houtmaas was omstreeks 100 de werkplaats van een schoenmaker gevestigd. Zijn lederafval werd teruggevonden in de drassige lagen die zich nu vier meter onder de grond bevinden. Een groot aantal van deze lederresten is afkomstig van een soort schoeisel dat vervaardigd is uit één stuk leer en dat zowel de zool als het bovenleer vormt. Het gaat om een eenvoudige soort schoen, dat in de inheemse traditie past en *carbatina* wordt genoemd. De zolen van het schoeisel waren vaak beslagen met spijkertjes. Het gaat dan om een typisch Romeins schoeisel. De kopspijkers onder de sandalen van de Romeinse militairen moesten voorkomen dat de leren zolen te snel zouden slijten door de lange dagmarsen die zij moesten afleggen. Dergelijke sandalen worden *caliga*'s genoemd. Aan deze sandalen heeft keizer Caligula zijn bijnaam te danken.

Bleef van de kleding nauwelijks iets over, des te meer van de sieraden waarmee mannen en vrouwen zich hebben getooid. Voor het samenhouden van de kledij gebruikten de mensen in Gallië mantelspelden of *fibulae*. Zij maakten een belangrijk deel uit van de inheemse kledij. Bij de echte Romeinse kledingstukken, de toga en de *tunica*, kwamen er geen *fibulae* aan te pas. De mannen sloten hun mantel op de rechterschouder met één mantelspeld. De dames sloten hun kleed met twee *fibulae* op beide schouders. Een mantelspeld over de borst liet toe het bovenkleed aan het onderkleed te bevestigen

Grafpijler van de 'Danseres met de crotalen', Aarlen (IAL)

om zo verschuivingen te voorkomen. Door hun grootte en versiering dienden zij bij de dames tegelijk ook als broches. De vorm en de versiering waren sterk afhankelijk van de heersende mode die voortdurend veranderde.

Tijdens de 1ste eeuw waren vooral de zogenaamde spiraalfibulae in zwang. Een spiraal zorgde ervoor dat de naald onder spanning bleef en niet uit de naaldhouder schoot. De huidige veiligheidsspeld is een variante ervan. Het waren vaak eenvoudige mantelspelden die hoogstens met inkervingen versierd waren. Toch vertonen zij een grote diversiteit en waren zij zoals de ogenfibulae soms overvloedig versierd. Geregeld waren zij van zilver en ingelegd met niëлло. Vanaf het laatste kwart van de 1ste eeuw gebruikte men meer en meer scharnierfibulae. Bij deze mantelspelden moest men genoeg stof klemmen tussen de naald en de naaldbeugel om alles op zijn plaats te houden. Zij waren vaak ook uitbundiger versierd. Bijzonder de emailversiering, die van Keltische oorsprong is, kende een zekere populariteit. Mantelspelden in de vorm van een diertje zoals een pauw, een kikker of een adelaar waren veeleer uitzonderlijk.

Het is opmerkelijk dat juwelen uit de 1ste eeuw en de eerste helft van de 2de eeuw veeleer schaars zijn. Bij de gegoede klasse namen juwelen in ieder geval een belangrijke plaats in. Illustratief hiervoor is 'Pijler van de vrouw met de ring'. De dame op dit grafmonument houdt een juwelenkistje in de linker- en een ring in de rechterhand. Het formaat en de vorm van die ring doen onwillekeurig denken aan een van de mooiste juwelen afkomstig uit een brandgraf onder een tumulus aan de rand van het noordoostelijke grafveld van Tongeren. Het is een damesring in de vorm van een kapelletje met een borstbeeld. Lang heeft men gedacht dat dit borstbeeld Isis voorstelde. Maar vermoedelijk gaat het veeleer om een voorstelling van Minerva. Het juweel is gesneden uit rotskristal en dateert van het einde van de 2de eeuw. Twee andere schitterende ringen in goud kwamen aan het licht in Vechmaal en in Tienen-Grimde. Zij hadden een bijzondere betekenis door de heilwensen die zij droegen. Het gaat om typische opengewerkte gouden ringen die hoofdzakelijk in noordoostelijk Gallië en Bretagne voorkomen. In het vrouwengraf 111 op het zuidwestelijke grafveld in Tongeren vonden archeologen een houten juwelenkistje met bronsbeslag, weliswaar uit de 4de eeuw. Het kistje bevatte twee bronzen armbanden, de kralen van een halssnoer en vier bronzen munten. In het nabijgelegen vrouwengraf 114 uit de tweede helft van de 3de eeuw bevatte het juwelenkistje naast vier munten ook twee bronzen armbanden en zeven vergulde, zilveren en bronzen ringen. Dit waren de juwelen van een dame uit de welgestelde burgerij van Atuatuca. Zowel mannen als vrouwen droegen juwelen en de variatie aan ringen, armbanden, oorbellen en halssnoeren was enorm. De materialen die hiervoor werden gebruikt waren goud, zilver en brons, edelstenen en halfedelstenen zoals barnsteen, onyx, kornalijn of nicolo, maar ook glaspasta. De verscheidenheid in kwaliteit was bijzonder groot. En het is zeker niet overdreven te besluiten dat juwelen in de Romeinse wereld

een zeer belangrijke plaats in het dagelijkse leven innamen. In feite vertellen al deze sieraden een verhaal, zelfs al gaat het om zeer eenvoudige bronzen ringen of armbanden. Hun eigenaars dragen ze immers om gezien te worden, om status en succes te tonen, om zich te onderscheiden van de medemens. De drager van de gouden ring met een intaglio van keizer Commodus (180-193), die in 1998 bij toeval in Tongeren werd ontdekt, onderscheidde zich in ieder geval van zijn medeburgers. Hij was vermoedelijk een hoge beambte die gemachtigd was in naam van de keizer officiële akten te bekrachtigen en te verzegelen.

Hoe de haarsnit van de gewone man en vrouw in de straat was, weten wij niet. Er zijn wel aanwijzingen dat ook in Gallia Belgica de welgestelde dames en heren in het kapsel en de baardgroei zo getrouw mogelijk het voorbeeld van de keizerlijke familie trachtten te volgen. Die modieuze kapsels zijn wel bekend dankzij de portretten van de keizers en hun gemalinnen op de munten. De 'Pijler van de vrouw met de ring' biedt een mooi voorbeeld. De dame op het grafmonument uit Aarlen draagt een kapsel uit tijd van Faustina de Jongere, rond 175: breed golvend met een scheiding in het midden en een haarwring. Gehuwde vrouwen droegen het lange haar hoog opgestoken. Hiertoe gebruikten de kapsters haarnaalden. Wij vinden ze vaak terug in de vrouwengraven. Zij waren gemaakt van been, ivoor, brons of edelmetaal en waren soms kunstig versierd met geometrische motieven. Een kapsel in de juiste plooi krijgen was geen sinecure. Martialis verhaalt hoe een Romeinse dame haar dienaar met een spiegel neersloeg omdat één enkele krul verkeerd zat.¹⁸

De mannelijke snit was nooit meer dan halflang. Zowel jonge als oudere mannen lieten de haren ook krullen. Lange haren en een baard werden beschouwd als een teken van armoede of slordigheid. In principe was de man daarom steeds glad geschoren. Gedurende de 1ste eeuw n.C. droegen enkel filosofen en excentrieke poëten baarden. Men schoor zich zonder zeep, alleen met het mes. Dergelijke messen kwamen zowat overal bij archeologische opgravingen aan het licht. Scheren was beslist niet altijd een eenvoudige zaak. Martialis associeert het scheergerei met wapens.¹⁹ Indien wij de Romeinse spotdichters mogen geloven, was een scheerbeurt bij een straatkapper niet zonder gevaar. Het was daarom noodzakelijk om langzaam en voorzichtig te werk te gaan. Het moet voor menig man dan ook een opluchting zijn geweest toen tijdens de regering van keizer Hadrianus (117-138) de filosofenbaard aan het keizerlijke hof ingang vond.

Openbare baden en persoonlijke hygiëne

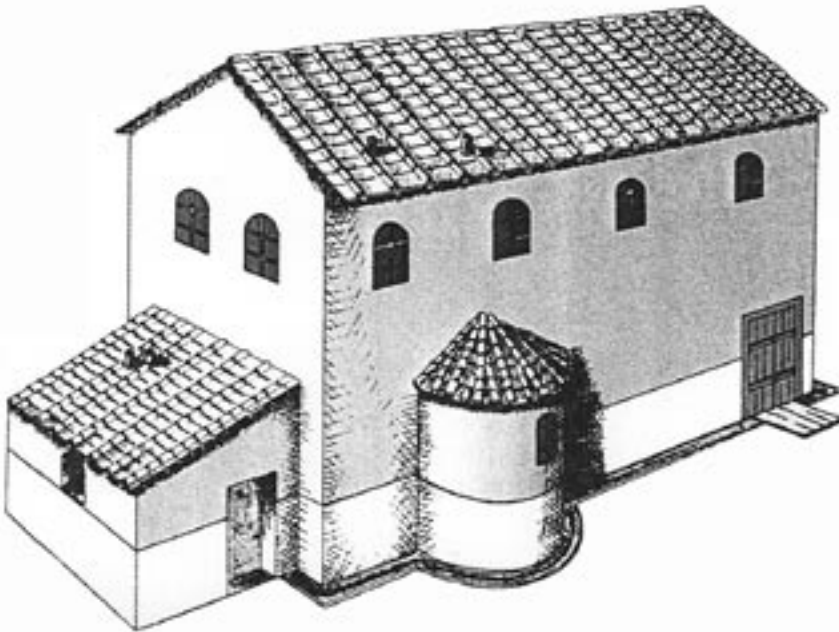
Indien de Romeinen ergens hun stempel op hebben gedrukt, dan is het wel op de badcultuur. De thermen maakten een integraal deel uit van de *vita quotidiana*, van het dagelijkse leven en dus van de Romeinse wijze van leven.²⁰ Hun aanwezigheid in het archeologische erfgoed is trouwens overweldigend. In Rome waren er in de keizertijd niet minder dan 856 badinrichtingen. Deze badhuizen evolueerden van eenvoudige badgebouwen in de 2de eeuw v.C. tot monumentale, luxueuze en comfortabele complexen tijdens de keizertijd. Vanaf de aanvang van de 2de eeuw verspreidde de thermenbouw zich over het hele *Imperium Romanum*: Leptis Magna, Timgad, Efese, Carthago, maar ook Trier, Xanten, Heerlen, Maastricht, Tienen, Tongeren... Dagelijks een verkwikkend bad was voor de Romeinen vanzelfsprekend. Hoewel! De behoefte om dagelijks te baden is in de Romeinse wereld een relatief laat fenomeen. 'Iedere dag wasten zij zich armen en benen als een noodzakelijke reiniging na de arbeid, doch slechts iedere negen dagen namen zij een bad', aldus de Romeinse filosoof en retor L. Annaeus Seneca.²¹ De

De opgraving van de thermen in Tienen (foto en reconstructietekening: v10E)

gewone mensen wasten zich zeker in een waskom. Afzonderlijke badvertrekken met zitbaden zoals zij onder meer in kleine villa's voorkomen en waarbij de bader door een dienaar of een familielid met warm water werd overspoeld, betekenden zonder twijfel al een groot comfort. Na verloop van tijd kwam er meer bij kijken dan alleen maar de verkwikking van het dagelijkse bad wegens hygiënische redenen. Spoedig werd het baden ook in de noordelijke provincies gezien als een doel op zich, als een weldoende ontspanning voor lichaam en geest. Het is dus niet verwonderlijk dat tijdens archeologisch onderzoek van de luxueuze villa's en stadswoningen stevast badvertrekken worden teruggevonden. Onder meer de Romeinse villa op de Sassenbroekberg in Broekom bij Borgloon, de grote villa van Voerendaal of de luxevilla van Haccourt net als de stadswoning nabij de Laat-Romeinse toren op het Vrijthof en onder de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek in Tongeren zijn hiervan mooie voorbeelden. Het waren echter alleen de welgestelden die zich deze luxe konden veroorloven. Ook de herbergen bezaten speciale badvertrekken voor hun gasten. Een mooi voorbeeld is de grote herberg van *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten) waar de reizigers konden genieten van warme, lauwe en koude baden.

Technische vaardigheid, ambacht, oorspronkelijkheid en monumentaliteit kenmerken de architectuur van de publieke badinrichtingen. In zekere zin werd het grondplan bepaald door de organisatie van de verscheidene functies die in principe steeds dezelfde badprocedure inhielden. Deze functies bestaan uit het *apodyterium* of de kleedruimte die zich vlak bij de ingang bevond, het *frigidarium* of het koudwaterbad,

het *tepidarium* of het lauwwaterbad, het *caldarium* of het warmwaterbad. Vaak waren aan deze vier functies nog een *sudatorium* of zweetbad en uiteraard ook *latrinae* of toiletten toegevoegd. In de kleine privébaden ontbraken het *apodyterium* en het *tepidarium* regelmatig. In regel bestond ieder badgebouw dus uit deze elementen en theoretisch waren zij geschikt op een lengteas. Sedert de keizertijd ontwikkelde dit in wezen eenvoudige architecturale schema zich tot imposante thermencomplexen die niet enkel in Rome, maar ook in de verscheidene provincies duizenden bezoekers ontvingen. In deze complexen konden de baders ook in een zwembad in de openlucht, een *natatio*, zwemmen. Maar de grotere badinrichtingen boden de bezoeker niet enkel gelegenheid tot zwemmen. Zij bezaten vaak ook *palaestrae* voor lichaamsoefeningen en sport. Sommige thermen, bijvoorbeeld die van Heerlen, bezaten twee *palaestrae*. Belangrijke thermen lagen te midden van zorgvuldig onderhouden tuinen met wandelmogelijkheden waar lommer en fonteinen verkoeling brachten, sportterreinen, worstelperken, massagesalons enzovoort. Ook zalen voor voordrachten en bibliotheken waar de cultuurminnaar Griekse en Latijnse literatuur kon terugvinden, waren aanwezig. De grootste thermen bezaten langs de buitenzijde zuilengalerijen waarin talloze winkels evenals eet- en drinkgelegenheden waren gevestigd.

Naast de ruimtelijke invulling van de functies zag de architect zich ook geplaagd voor een aantal technische problemen die vooral in de grote thermencomplexen zeker niet eenvoudig op te lossen waren. Nergens in de Romeinse architectuur is een goed begrip van de technieken zo wezenlijk als in de thermen. Architectuur en gebruik worden volledig gedetermineerd door een goed functioneren van verwarming, watertoevoer en afwatering. Denken wij in de eerste plaats aan de watervoorziening, zowel van koud als van warm water. Een andere zorg was de verwarming van het gebouw in het algemeen en van de badruimten, met name het *tepidarium*, het *caldarium* en het *sudatorium* in het bijzonder. Zo was de toepassing van de vloer- en muurverwarming waarbij de hete lucht werd geleid via *hypocausta* en *tubuli* of luchtkokers in de muren van een uitzonderlijke betekenis voor de ontwikkeling van de bouwtechnieken. De Romeinse architect Pollio Vitruvius (1ste eeuw v.C.) beschreef ze uitvoerig in zijn handboek *De architectura* dat omstreeks 25 v.C. verscheen²². Deze toepassingen garandeerden in ieder geval comfortabele temperaturen: 22 °C in het *apodyterium*, 23-25 °C in het *tepidarium*, 32-33 °C in het *caldarium* en ten slotte 37 °C in het *sudatorium*. Zodoende kregen de technieken in het architectuurconcept, de ovens evenals watertoevoer en -afvoer bijzondere aandacht.

Ook de circulatie van de bezoekers, die door de verschillende badruimten moesten worden geleid, was geen sinecure. Wanneer de thermen zich niet enkel tot de baden beperkten, maar uitgroeiden tot echte ontmoetingsplaatsen, werden deze problemen uiteraard nog complexer.

In Tongeren vonden de archeologen tot op heden nog geen volledig thermencomplex terug. Wel wijst de vondst van een *hypocaustum* in de Sint-Truiderstraat op het bestaan van een badgebouw in de stad. De resten hiervan stammen vermoedelijk af van een vrij luxueuze en uitgestrekte badinrichting die vanaf de 2de tot de 4de eeuw verschillende bouwfases heeft gekend. In ieder geval lijkt het erop dat het waterverbruik in Tongeren vanaf het einde van de 1ste eeuw n.C. in die mate toenam dat de bestaande bronnen en de Jeker niet langer aan de behoeften konden voldoen en dat men moest overgaan tot de aanleg van een aquaduct. De huidige Beukenberg is een onderdeel van de kunstmatige heuvelrug waarover deze waterleiding liep vanaf het brongebied in Widooie over een afstand van circa vijf kilometer naar Tongeren. De aanleg gebeurde vóór de bouw van de eerste stenen wallen. De eigenlijke waterleiding die waarschijnlijk uit een houten constructie bestond, is verloren. De berm van het aquaduct liep in de Flavische tijd vermoedelijk door tot in het stadscentrum. Misschien was het badgebouw van Tongeren wel te vergelijken met het thermencomplex van Coriovallum (Heerlen), de *vicus* die gelegen was op het kruispunt van de wegen Keulen-Tongeren-Boulogne en Xanten-Aken-Trier. Hier verrees circa 100 n.C. een relatief groot complex van ongeveer 50 bij 50 meter. Het was een vrij gesloten aanleg waarin de verschillende soorten baden op een rechte lijn waren geschikt. Archeologen spreken in zo een geval van een rijentype. Dit type komt vanaf de Flavische tijd in onze regio vrij veel voor. Vooral in de publieke badhuizen werd dit plan toegepast. Naast de baden waren ook kleedvertrekken en toiletten aanwezig. Een *porticus* vormde de ingang van de thermen. Links van de toegang lagen naar men aanneemt een drietal winkeltjes. Aan de noord-, oost- en westzijde was het badgebouw omgeven door *palaestrae* of open speelvelden die ook via de zij-ingangen toegankelijk waren. In de grootste *palaestra* konden de baders een duik nemen in het openluchtzwembad.

Ook in Maastricht vonden de archeologen een thermencomplex terug. Dit was iets kleiner. Hoewel het niet mogelijk was het volledig op te graven, zijn de functies en de onderlinge verhoudingen toch vrij goed herkenbaar. De toegang bevond zich vermoedelijk in de *porticus* langs de weg en kwam uit op een *palaestra*. Aan de overzijde van deze *palaestra* bevond zich het echte badgebouw waar de bezoekers van de verschillende soorten baden konden genieten. Dit had een lengte van 24,5 meter, het volledige complex was 38,5 meter lang. Het badgebouw werd tijdens de 2de eeuw gebouwd en onderging in de loop van de jaren nog enkele verbouwingen en renovaties.

Het badhuis van Tienen was vermoedelijk 25 meter lang en 8 meter breed en sluit zo qua grootte en structuur vrij goed aan bij de vorige badhuizen. Het werd gebouwd tijdens het laatste kwart van de 1ste eeuw en bleef in gebruik tot de eerste helft van de 2de eeuw. Het gebouw heeft men tot in de fundering ontmanteld. Tijdens de afbraak werden de tegels van de hypocaustumverwarming zorgvuldig ingezameld. Vermoedelijk werd het na ontmanteling elders in de *vicus* heropgebouwd.

De thermen in de westelijke provincies konden wat hun omvang betreft niet concurreren met de schitterende badcomplexen in Rome. De grootste thermen in de provinciehoofdsteden zoals de Kaiserthermen en de Barbarathermen in Trier bezaten eveneens een axiale schikking zoals de keizerlijke thermen in Rome en bereikten ook een zeer hoog niveau op het vlak van luxe en decoratie. Maar tegelijk zien wij een typische variatie in het bouwschema dat onder meer aan de klimaatverschillen is te wijten. Het eigenlijke badbedrijf speelde zich op een meer uitgesproken wijze af in de hoge overwelfde zalen die in het oosten langs de middenas gegroepeerd bij de *palaestra* aansloten en door lage vertrekken waren omgeven. En ook hier werd de badinrichting aangevuld met ontmoetingsruimten, bibliotheken, leeszalen en eetgelegenheden waardoor de bezoeker er zo lang kon vertoeven als hij wilde, desnoods tot de gongslag het sluitingsuur aankondigde.

Maar de thermen van Trier zijn dan ook zowat de grootste van Gallia Belgica. Het waren niet allemaal monumentale complexen die aan de basis liggen van een wat stereotype idee van de Romeinse badcultuur. De thermen van Heerlen, Maastricht of Tienen waren veeleer op mensenmaat. In Maastricht en Tienen waren ze trouwens amper groter dan het private badhuis van de grote villa van Haccourt. Ook op mensenmaat waren de particuliere inrichtingen die vooral werden bezocht door de voorname clientèle die het rumoer en de nieuwsgierigheid van de overvolle publieke thermen wilde vermijden. De vraag stelt zich wie de bouwheren van de publieke thermen waren. Een opschrift uit Heerlen toont aan dat vrijgevlige ambtsdragers ruime financiële middelen ter beschikking stelden. Omstreeks 175 bekostigde de *decurio* M. Sattorius Iucundus de restauratie van de thermen van Coriovallum.²³ Sinds het laatste kwart van de 1ste eeuw was het villasysteem in de Lage Landen tot volle ontplooiing gekomen. De grote landgoederen waren in handen van een welgestelde inheemse elite. Zij leverden de vertegenwoordigers van het bestuur van de *civitates* en financierden de publieke werken in de steden en de grote landelijke centra. De aanleg van de publieke badgebouwen vloeiden voort uit de weldadigheid van deze aristocratie. Tegelijk vormden deze badcomplexen een geschikte ontmoetingsplaats voor deze inheemse elite. Voor een gedeelte van de Gallo-Romeinse bevolking maakte een bezoek aan de thermen, zeker sinds het einde van de 1ste eeuw n.C., deel uit van de dag en van het sociale leven. Thermes waren in de grotere steden van Gallia Belgica, zoals Trier, kuuroorden, centra voor lichamelijke en geestelijke ontspanning. Het baden werd er verheven tot een ritueel, bijzonder verkwikkend na de lichaamsoefeningen in de *palaestra*. Balspelen, atletiek en worstelen waren populair. Het bad was een bron van veelzijdig genoeg, zoals bij ons het strandleven. Een korte passage uit *Satyricon* van Petronius mag verder volstaan. De auteur beschrijft de eerste kennismaking van Encolpius met Trimalchio in een Romeins badhuis. Een dergelijk tafereel had zich even goed in Trier of in Heerlen kunnen afspelen:

'Plotseling zagen wij een kale oude heer in een rood hemd die het balspel beoefende in een kring van langharige jonge slaven. Deze pages waren stellig de moeite van het bekijken waard, maar toch waren niet zozeer zij het, die onze belangstelling wekten, als meneer zelf, die op zijn slippers met groene ballen stond te oefenen. Als er een op de grond gevallen was, nam hij niet de moeite hem op te rapen: een slaaf had er een zak vol van en voorzag daaruit de spelers van nieuwe ballen.'²⁴

Alle bevolkingsgroepen kwamen in de thermen samen. De vondsten van haarnaalden tonen aan dat ook vrouwen in onze regio de badhuizen bezochten. In het tumulusgraf van een jonge vrouw in Helshoven vonden de archeologen twee *strigiles* terug. Dit zijn schraapijzers die werden gebruikt om na de oefeningen olie en vuil te verwijderen alvorens te baden. Uit de literaire bronnen vernemen wij dat er in de badhuizen gemengd werd gebaad. Maar voor de dames waren vaak speciale openingsuren. Gemengd baden was zeker niet de regel en alleszins niet voor de dames die prijs stelden op hun goede naam. De mensen gebruikten voor het baden allerhande spullen: olieampullen, *strigiles*, schaaltes en pannetjes om water over het lichaam te gieten, doeken om gezicht en lichaam te drogen, parfumsflesjes, ontharingsgerief, kammen... In de thermen van Xanten, Trier en Heerlen vonden de archeologen dergelijk badgerief in overvloed terug. Bad- en toiletgerief werd ook vaak als grafgift aan de overledenen meegegeven. In de voormalige verzameling Christiaens-Vanderijst in Tongeren bevond zich een olieflesje in de vorm van een mensenhoofd. Het werd aan het einde van de 19de eeuw gevonden in een graf van de zuidwestelijke begraafplaats. Zowel in Tongeren als in Namen kwamen bronzen *balsamaria* aan het licht. Het gaat telkens om kleine bustes van Afrikaanse figuren. Opvallend is een bronzen flesje in de vorm van een dwerg met een reusachtig geslachtsdeel dat omstreeks 1817 in een graf in Tongeren werd gevonden. Bij feestelijkheden werden dergelijke dwergen als acteurs of gladiatoren ten tonele gevoerd. In dit flacon bewaarde de eigenaar misschien een exotisch parfum, door de pygmeë geassocieerd met het verre Egypte.

Het baden was in de Gallo-Romeinse cultuur niet alleen een zaak van persoonlijke hygiëne. De private baden van de grote villa's boden ruimte om te rusten en te genieten. De openbare thermen waren de ontmoetingsplaatsen van de keizertijd, plaatsen ook waar men zich kon laten opmerken, waar men contacten kon leggen en relaties kon onderhouden. Welgestelden werden vergezeld door een gevolg van dienaars. In het bijzonder 'luxe badslaven' van Alexandrijnse en Afrikaanse herkomst waren bij de superrijken een droom, te oordelen naar de glazen en bronzen *balsamaria* in de vorm van Alexandrijnse of negroïde hoofden. Maar of dergelijke slaven ook in Gallia Belgica werden 'geïmporteerd', is erg te betwijfelen. De gewone mensen konden in de thermen voor weinig geld uren doorbrengen. Velen bleven er rondhangen om er wat te eten in een

van de gelegenheden, om zich te vermaken, om wat met vrienden te praten. Een zilveren lepeltje en oesterschalen kwamen aan het licht in de thermen van Heerlen. Vaak werden dobbelstenen in de thermen gevonden. Misschien werden er goede zaken gedaan of zelfs belangrijke politieke beslissingen getroffen. Redenen om na te blijven waren er te over. De thermen speelden op die wijze een voorname rol in het gemeenschapsleven.

De arts verzorgt, de natuur geneest

De algemene situatie van de volksgezondheid in de Lage Landen beschrijven blijft een hachelijke onderneming. Beperkt wooncomfort, eenzijdige voeding en gebrek aan persoonlijke hygiëne speelden vrijwel zeker een grotere rol als vandaag. Zowel de geschreven bronnen als de archeologie geven toch wel enkele belangrijke aanwijzingen. Het onderzoek van de skeletresten uit de graven laat toe een reeks ziektepatronen te identificeren.

Een eerste groep ziekten die in de antieke literatuur voorkomen, zijn de longaandoeningen waaronder bronchiaal astma, longtumoren en tuberculose. Voortdurend piepen en productief hoesten waren ernstige symptomen. Voor deze ziekten was de prognose vaak ongunstig en echte geneesmiddelen waren er niet. Het feit dat de Romeinse spottdichter Martialis er wrange grappen over maakte, toont aan dat de problematiek voor zijn lezers erg herkenbaar was.²⁵

Andere frequent vermelde aandoeningen en kwalen in de antieke literatuur waren aambeien, jicht, kreupelheid, zweren en puisten en tandbederf. Skeletten uit de Gallo-Romeinse grafvelden vertonen geregeld sporen van cariës en tandverlies. Om tandeloosheid te verhelpen bestond reeds de mogelijkheid een gebit in been of ivoor te kopen.

Onder aandoeningen van het beendergestel kunnen artrose, osteoporose en rachitis worden genoemd. Bij rachitis wordt het bot onvoldoende hard en groeit daardoor gemakkelijk krom. Deze drie aandoeningen zijn dankzij de archeologie bekend. Ook oogkwalen kwamen klaarblijkelijk frequent voor. Een van de oorzaken werd in de Oudheid gezocht in het overmatige alcoholgebruik.²⁶ Een interimrapport uit Vindolanda betreffende de getalsterkte van de *cohors I Tungrorum*²⁷ vertelt hierover meer. In dit rapport staat dat in totaal 296 militairen onder leiding van één *centurio* in het kamp van Vindolanda in Britannia waren achtergebleven. Naast de gewonden en de zieken waren er ook tien *lippientes*. Deze term refereert aan een chronische oogontsteking. Gezien het verband dat tussen oogontstekingen en een losbandig leven werd gelegd, werd de term ook spottend en ironisch gebruikt.

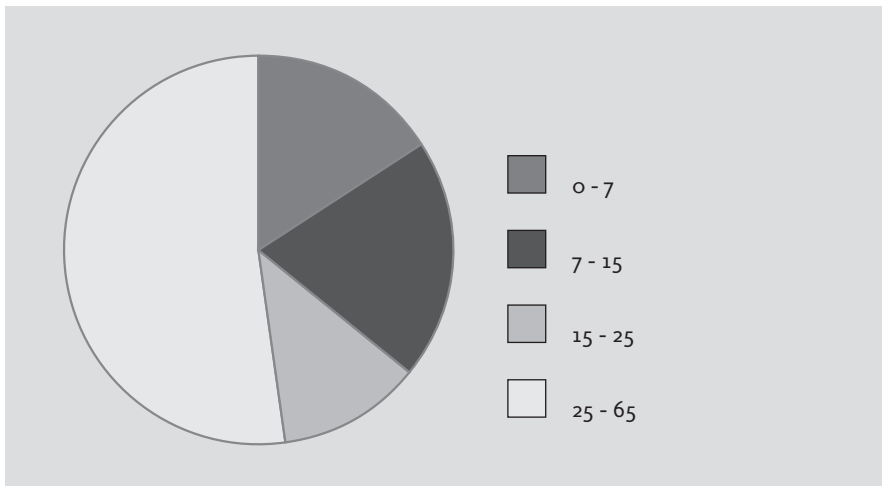
Voor de verzorging van al deze kwalen deden de mensen een beroep op medici. In 30 v.C. schreef Celsus een traktaat over de geneeskunde en de chirurgie: *De re medica*. Het toont aan dat de Griekse geneeskunde een sterke invloed uitoefende op de Romeinse. Wij weten dat in de Oudheid een onderscheid werd gemaakt tussen algemene geneesheren en specialisten. De variatie aan specialisaties was groot. Martialis noemt als beroemde geneesheren van zijn tijd de tandarts Cascellius, de oogarts Hyginus, de chirurg Fannius, de beenderspecialist Alco en de huidspecialist Eros.²⁸

Oogartsen waren klaarblijkelijk erg talrijk. Van de oogartsen zijn in ieder geval talrijke stempeltjes teruggevonden, onder meer in Elewijt en Houtain-L'Éveque, die de naam van de arts, de ziekte en het geneesmiddel vermeldden. Het ging om een soort garantieverklaring. De opschriften stonden in spiegelschrift. Een mooi voorbeeld is een stempelsteentje uit Nijmegen van de oogarts M. Ulpius Heracles. Een van de vier opschriften gaat als volgt: *MARCI VLPI HERA/CLETIS DIAMYSVS*, 'Diamysus (een geneesmiddel) van Marcus Ulpius Heracles'.²⁹ Via deze stempeltjes zijn zowat negentig verschillende geneesmiddelen voor oogandoeningen bekend. Meestal bestonden deze oogpreparaten uit plantaardige stoffen en tot poeder verwerkte mineralen. Zowel in Tongeren en omgeving als ook elders in de *vici* komen een aantal gebruiksvoorwerpen voor die als medische instrumenten kunnen worden geïdentificeerd. Langwerpige bronzen lepeltjes die werden gebruikt voor de bereiding en het gebruik van zalven alsook zalfplaatjes komt men overvloedig in de graven tegen. Zij werden ook gebruikt voor de bereiding van cosmetica. Chirurgische instrumenten werden in 1869 in Koninksem teruggevonden. Zij waren mooi opgeborgen in een doosje dat versierd was met een arm rustend op een *caduceus* en bloemmotieven. Een vergelijkbare vondst kwam in 1840 in Nijmegen aan het licht. In een tufstenen kist lag een houten doosje met vier afzonderlijke vakjes dat diende voor het bewaren van geneesmiddelen. Verder lagen in de kist nog drie bronzen en twee zilveren doosjes alsook een glazen *unguentarium*. Onder de medische instrumenten bevonden zich een grote ijzeren schaar en een stevige beitel, beiden met een bronzen greep. Misschien werd deze beitel wel gebruikt voor de amputatie van ledematen. De arts gebruikte het pincet om kleine splinters te verwijderen. Naalden, sondes en haken had hij nodig om wonden te verzorgen en te dichten. Met scalpels, die vrijwel identiek zijn aan de huidige, voerde de geneesheer aderlatingen alsook delicate operaties uit. Voor een abortus maakte men gebruik van benen stiften en bronzen haken. Dit was niet zonder risico. In graf 1963/23 van het zuidwestelijke grafveld van Tongeren lagen de stoffelijke resten van een jonge vrouw, slechts 20 tot 25 jaar oud. Ter hoogte van het bekken lag een gepolijste stift waarvan het uiteinde eindigde op een scherpe punt. Met een dergelijk stilet kon de baarmoeder progressief verwijderd worden zonder deze te kwetsen om zo een abortus uit te lokken. Bij deze jonge vrouw was dit klaarblijkelijk mislukt.

Artsen en bijzonder chirurgen genoten niet altijd een goede reputatie. 'Diaulus was chirurg, nu is hij begrafenisondernemer', aldus Martialis.³⁰ De redenen hiervoor waren een gebrekkige kennis van de geneeskunde en het feit dat bij gebrek aan een wetgeving iedereen de geneeskunde kon beoefenen. Een prachtig voorbeeld komt uit een van de fabels van Phaedrus. Hierin schoolt een slechte schoenmaker zonder klanten zich om tot geneesheer en verwerft meer door welbespraaktheid dan door kunde grote faam.³¹ Niet dat er geen geneeskunst was. 'Er zijn duizenden volkeren die zonder geneesheren leven, maar niet zonder geneeskunst', aldus Plinius.³² Maar de geneeskunst berustte op de kennis van planten en kruiden waarvan de genezende eigenschappen van generatie op generatie werden doorgegeven. En ontelbaar waren de middeljes tegen verkoudheden, hoest, keelpijn, jicht, hoofdpijn, aambeien enzovoort.

Eigenlijk stonden de mensen erg machteloos tegenover ziektes, zelfs al waren die vrij onschuldig. De mortaliteit lag erg hoog. De gemiddelde levensverwachting lag om en bij de 25 jaar. Ongeveer de helft van de kinderen stierf vóór de leeftijd van tien jaar werd bereikt. En amper de helft van de overlevenden bereikte de leeftijd van vijftig jaar. Deze situatie duurde in West-Europa trouwens tot aan de Industriële Revolutie.

Laten wij Tongeren als voorbeeld nemen. De archeologen zijn hier in de mogelijkheid geweest de twee grote grafvelden van de antieke stad voor een bepaald gedeelte te onderzoeken. Tongeren is hierdoor een van de weinige Gallo-Romeinse vindplaatsen waarvan beperkte en onvolledige mortaliteitsgegevens beschikbaar zijn. Het is opvallend dat de kindergraven meestal niet bewaard bleven. Toch blijkt dat minstens de helft van de overledenen jonger was dan 25 jaar (zie grafiek). Hoewel deze cijfers vanuit statistisch oogpunt erg onnauwkeurig zijn, wijzen zij op een hoge kindersterfte. Ook

het aantal overlijdens bij jongvolwassenen is aanzienlijk. Een gebrekkige geneeskunde is hier zeker de oorzaak van. De belangrijkste sterfactoren waren ontstekingen van longen en luchtwegen, maag- en darminfecties en ten slotte typische kinderziekten die vandaag nog vrij onschuldig zijn of vaak dankzij inentingen niet meer voorkomen.

De luxe van de vrije tijd

De Romeinse kalender telde zowat 130 feestdagen. Het ging om oude religieuze feesten en herdenkingsdagen waarop de glorieuze momenten uit de Romeinse geschiedenis werden herdacht. Sommige van die feesten waren erg uitbundig. Onder meer tijdens de Saturnalia en de Floralia, feesten die het best met het hedendaagse carnaval te vergelijken zijn, stond de wereld gedurende dagen werkelijk op zijn kop. Nog in de 4de en de 5de eeuw werden de Saturnalia in het hele *Imperium Romanum* gevierd. Niettemin valt het erg te betwijfelen of die 130 feestdagen ook in de verre provincies met feestelijk

Het gladiatorengevecht, Maastricht (LGOG)

nietsdoen werden ingevuld. In steden waar geen voedselbedelingen van staatswege plaatsvonden, konden vele mensen het zich gewoon niet veroorloven de dagelijkse arbeid te laten voor wat ze was om elke feestdag te vieren.

De Gallo-Romeinen die het zich konden veroorloven, gaven zich op dergelijke dagen zonder al te veel problemen over aan de genoegens des levens. Voor alles was immers een tijd. Spel en sport waren belangrijke vormen van ontspanning. Erg in trek was het molenspel waarvan de ronde speelschijfjes in been of glaspasta overal voorkomen. Wij vinden ze terug in de rijke tumulusgraven van Herstal, Noirmont en Vorsen. Spelborden werden vaak op vierkante tegels ingekrast. Onder meer in Keulen vonden archeologen een dergelijke 'speelbord' terug. Iedere speler heeft negen speelschijfjes. Elke speler zet om de beurt een schijfje op een kruis- of hoekpunt. Het doel is drie speelschijfjes op een rij te krijgen, en tegelijkertijd te verhinderen dat de tegenspeler dit ook doet. Ook met dobbelen verdreef men graag de tijd, bijzonder tijdens de lange winteravonden. Bij zowat alle archeologische opgravingen komen dobbelsteentjes aan de oppervlakte. Het feestmaal en het thermenbezoek, twee vormen van vrijetijdsbesteding die hoger al aan bod kwamen, speelden een belangrijke rol in het sociale leven. Essentieel was het genoegens van het samenzijn, van mensen te ontmoeten, gesprekken

Beker met circusvoorstellingen uit het grafveld van de Trou Bodet, Couvin
(Musée Archéologique, Namen)

te kunnen voeren en daarbij merkwaardige voorvallen te horen die stevast in sterke verhalen uitmondten.

Dit was ook de bestaansreden van de kroegen. In deze etablissementen kon de gast in goed gezelschap een kroes wijn drinken, een hapje eten, wat dobbelen en vaak zelfs wat seksueel vertier zoeken. In Pompei, Herculaneum of Ostia zijn deze kroegen net als elders in de Romeinse wereld zeer talrijk. Vaak zijn zij gelegen in de buurt van de theaters, de amfiteaters en de baden. Maar eigenaardig genoeg lieten zij in België nauwelijks een archeologisch spoor na hoewel zij er zeker zijn geweest. In Xanten kwam een dergelijk etablissement aan het licht, maar wel wat groter dan een gewone kroeg. Het gaat om een grote herberg met gastenverblijven en een badinrichting. Naast de dagelijkse gasten konden ook reizigers hier terecht.

In de vrije tijd van de Romeinen nam een bezoek aan de spektakels een belangrijke plaats in. Tacitus³³ liep niet erg hoog op met de spektakels in het circus, in de arena en in het theater, en de intellectuelen keurden ze af. En toch woonde iedereen de schouwspelen bij, ook Cicero, Seneca of Maecenas. Het was een soort collectieve hartstocht. Zowel overheid als elite hechtten er zonder enige schroom belang aan. Dat vertier vormde tegelijk een ideale uitlaatklep voor het volk. *Panem et circenses*: Juvenalis stelde met deze woorden de perfecte diagnose van de menselijke soort.³⁴ In armoede en werkloosheid boden brood en spelen een perfecte afleiding en de opeenvolgende keizers schonken er de grootste aandacht aan. De spektakels waren echter niet zomaar volksvermaken. Ze waren tegelijk vermaken waarin alle sociale klassen gemeenschappelijke hartstochten vonden. Wellust vond men in het theater, spanning in het circus, wreedheid in de arena.

Was dit grotendeels de situatie in Rome, ook in Gallia Belgica werd dergelijk vertier georganiseerd. Weliswaar zijn de restanten van deze spektakels in de noordelijke provincies niet zo spectaculair als in de Eeuwige Stad. In Tongeren of Maastricht werd tot op heden zelfs geen spoor terug gevonden van een spektakelbouw. Het oudste amfitheater voor zover bekend in de Gallische provincies is dit van Senlis, net over de grens van Gallia Belgica. De best bewaarde arena in Gallia Belgica zelf is misschien wel deze van Trier. Het amfitheater werd omstreeks 100 aan de voet van de Petrisberg gebouwd, relatief ver verwijderd van het toenmalige stadscentrum. Net als in het amfitheater van Metz konden hier 20.000 toeschouwers een plaats vinden. Het amfitheater van Granum (Grand), op zeventien kilometer van Neufchâteau, dat werd gebouwd tussen 80 en 120, bood plaats aan 17.000 toeschouwers. Alle drie horen ze tot de grootste amfiteaters van hun tijd. Het feit dat in Tongeren of Maastricht geen amfitheater werd teruggevonden, betekent niet dat hier geen gladiatorenspetakels werden georganiseerd. In Trier werden immers de resten van een klein, houten amfitheater teruggevonden. Het dateert

zeker van de tweede helft van de 1ste eeuw. Misschien moeten wij voor Tongeren en de grotere *vici* zoals Doornik, Tienen of Maastricht wellicht ook denken aan soortgelijke houten constructies. De gladiatoren waren er in ieder geval bekend. Een van die zwaardvechters was M. Ulpius Felix, een voormalige *murmillio*. Hij was afkomstig van de *civitas Tungrorum* en stierf in Rome op 45-jarige leeftijd.³⁵ In Maastricht kwam in de Plankstraat ook een mooie sculptuur aan het licht. Hierop waren twee gladiatoren afgebeeld, uitgeput door de strijd. De zwaardvechter rechts vraagt mededogen aan het publiek. Zijn tegenstrever staat klaar om toe te slaan. Sommigen menen dat het hier veeleer om *gladiatrices* gaat. Op zich is dit niet onmogelijk. Tacitus vermeldt hoe tijdens de regering van keizer Nero zelfs dames van hoge geboorte zich vernederden door als zwaardvechter in de arena op te treden³⁶ en Juvenalis uit hierop vlijmscherpe kritiek.³⁷

Gedurende zowat vierhonderd jaar waren de amfiteaters het strijdperk waar gladiatoren tegen elkaar vochten en waar jachten met exotische dieren werden georganiseerd. Een intaglio uit Liberchies, waarschijnlijk een importstuk, toont een leeuwentemmer die met een lans in de hand twee leeuwen in bedwang houdt. Het waren niet steeds jachten van mensen op dieren. De jachten van dieren op mensen waren een uitstekende methode om misdadigers tot vermaak van het volk terecht te stellen. Soms moesten deze terechtstellingen allerlei verhalen illustreren. Erg populair waren de lotgevallen van Laureolus die het als weggelopen slaaf tot roverhoofdman had geschopt. Hij werd echter gevangengenomen en aan het kruis genageld. In een van zijn gedichten refereert Martialis³⁸ aan dit thema:

‘Zoals in Scythië Prometheus, vastgeketend aan een rots, de onvermoeide vogel voedde met zijn al te groot hart, zo gaf Laureolus die hing aan een echt kruis, zijn onbeschermde ingewanden aan een Caledonische beer. Zijn afgescheurde ledematen, waarvan het bloed nog afdroop, leefden nog en nergens had zijn lichaam nog een menselijke vorm.’

In Keulen en Xanten hebben wetenschappers de aanwezigheid van berenvangers kunnen aantonen. Een opschrift vermeldt dat Quintus Tarquitius, een Romeins officier, maar liefst vijftig beren op een half jaar tijd had gevangen.³⁹ En Cessorinius Ammausius deed als berenvanger dienst in het 30ste legioen.⁴⁰ De twee opschriften tonen aan hoe belangrijk deze spelen ook in onze gewesten waren. De keizer zette zelfs zijn soldaten in om de arena's van voldoende wilde dieren te voorzien. De gladiatoren waren professionals, meestal slaven, vaak ook krijgsgevangenen. Zij waren in de gladiatorenscholen getraind om de tegenstander op een zo spectaculair mogelijke wijze uit te schakelen. Iedere gladiator had zijn wapen, zijn specialiteit. M. Ulpius Felix was een *murmillio*. Zijn uitrusting bestond uit een zwaard, een rond schild en een helm. Ook

op de sculptuur uit de Plankstraat in Maastricht staan twee *murmillones* in actie. Zij werden vaak uitgespeeld tegen een *retiarius*. Deze vocht met een net en een drietand. De mooiste gevechten waren die gevechten die tot de uitputting werden gestreden en daardoor de beslissing tussen leven en dood in de handen van het publiek legden. Talrijke afbeeldingen op lampen, op vaatwerk, op schilderijen en mozaïeken geven dit moment weer. Men genoot ervan een man te zien sterven, zeker wanneer men zelf over leven en dood kon beslissen.

Een van de mooiste getuigenissen van de gladiatorengevechten is de schitterende mozaïek uit de villa van Nennig in het Saarland. De taferelen tonen het verloop van een dagprogramma in de arena. De feestelijkheden openen met orgel- en blaasmuziek. Hierna gaan twee mannen elkaar met de zweep te lijf. Na de gevechten tussen dieren onderling volgen de gevechten van mens tegen dier. Een panter krijgt de doodsteek en twee *bestiarii* trachten een beer van hun kameraad te verdrijven. De strijd tussen een *retiarius* of netvechter tegen een *secutor* of een zwaarbepapende zwaardvechter vormt de absolute apotheose. Een scheidsrechter kijkt toe op het verloop. In de villa van Mechern bij Merzig sierden geschilderde scènes uit het amfitheater de wanden van een zuilengalerij. Beide villa's lagen in de provincie Gallia Belgica.

De kans dat een gladiator zijn 'pensioen' haalde, was uiterst gering. Tijdens de 1ste eeuw n.C. ging een gemiddelde gladiator een tiental gevechten mee, vanaf de 2de eeuw, toen het publiek sneller om bloed schreeuwde, nog slechts een vijftal gevechten. Het waren de echte kampioenen die twintig, dertig of meer kampen overleefden. Was de Tunger M. Ulpius Felix zo een gladiator? In zijn grafopschrift wordt hij een veteraan genoemd. Als slaaf was hij een gladiator geworden. Maar hij heeft de arena overleefd en zijn vrijheid herwonnen. Hij is daarna gehuwd met de vrijgelaten Ulpia Syntyche met wie hij een zontje heeft gekregen. M. Ulpius Felix heeft werkelijk geluk gehad. Echte gladiatoren werden niet oud. De gemiddeld geregistreerde leeftijd van gladiatoren schommelde rond de 25 jaar. Gladiatoren van boven de 30 waren sterk in de minderheid. M. Ulpius Felix werd er 45!

De wagenwedrennen maakten in Rome al even veel hartstocht los als de gladiatorensppektakels. 'Heel Rome zit tegenwoordig in het Circus,' aldus Juvenalis.⁴¹ Het Circus Maximus lag tussen de Aventijn en de Palatijn. Deze paardenrenbaan had een lengte van iets meer dan 600 meter, werd door een smalle muur, de *spina*, in twee banen verdeeld en 150.000 tot 300.000 toeschouwers vonden er een plaats. Tijdens de wedrennen dienden de tweespannen of de vierspannen de baan zevenmaal rond te rijden. De paardenmenners droegen de kleuren van de *factiones*, de renstallen. Er waren er vier: de witten, de roden, de groenen en de blauwen. De bevolking verdeelde zich in rivaliserende partijen die een welbepaald team steunden, en hun ijver leidde soms tot ernstige

ongeregeldheden. Onder meer Caligula had zijn hart aan de groenen verpand. De supporters droegen ringen waarvan de intaglio's met de afbeeldingen van de vierspannen de kleur bezaten van de favoriete *factio*. Onder meer in Liberchies, Tongeren en Pommeroeul werden ook dergelijke ringen of intaglio's teruggevonden.

Het is echter opmerkelijk dat in Gallia Belgica of Germania Inferior geen resten bewaard bleven van een renbaan. Zelfs in een grote stad als Keulen vonden de archeologen niets in die zin terug. In Trier is er zeker één geweest. Volgens een feestrede uit 310 moest het Circus van Trier nauwelijks onderdoen voor het Circus Maximus in Rome.⁴² Het lag aan de voet van de Petrisberg, ten noordwesten van het amfitheater. In de Laat-Romeinse tijd werd het tot op de grond afgebroken en het liet geen bovengrondse sporen na. Ook op andere plaatsen is dit vermoedelijk het geval. Maar deze renbanen werden niet in de antieke literatuur genoemd zoals deze van Trier. Tijdens het archeologische onderzoek van de Kaiserthermen in Trier troffen de archeologen in 1962 bovendien een schitterende mozaïek aan waarvan het centrale beeld de zegevierende menner Polydus met zijn vierspan voorstelde. Zijn kampioenspaard heette Compressor, de Verpletterende. In Trier kwamen nog twee andere mozaïeken met dit thema aan het licht. Enkel Carthago overtreft Trier in circusmozaïeken. Gelet op de hartstocht voor de wedrennen is het niet verwonderlijk dat sommige voornamen van Trier met een dergelijk kunstwerk waren getooid. Een reliëf op een grafmonument uit Neumagen toont een jonge wagenmenner die zijn prachtig uitgedost renpaard aan de teugel voert. In Keulen waren de wagenmenner Filarmatius met zijn kampioenspaard Heliodromus, de Zonneloper, legendarisch. Zij tooiden een medaille die als geschenk fungeerde.

Het motief van de overwinning, belichaamd door de zegevierende wagenmenner, was nauw verbonden met het Romeinse begrip van het geluk. Terwijl in Tongeren een beker in donkerblauw opaak glas met een gladiatorenscène aan het licht kwam, vonden de archeologen in een van de graven van de Trou Bodet in Couvin een beker in ambergeel glas met scènes uit het circus. De beker is in reliëf getooid met vier spannen. Heilwensen moedigen de wagenmenners Pyramus, Eutyclus, Ierax en Olympus aan. Niettemin blijven de archeologische vondsten vrij beperkt. Genoten de paardenwedrennen in de noordelijke provincies dan geen grote populariteit? Het Romeinse leger rekruteerde hier in ieder geval voor een groot deel haar cavalerie. De Treveri en ook de Tungri genoten als ruiters een grote faam en de cultus van de paardengodin Epona nam een bijzondere plaats in het religieuze leven in. Wij mogen aannemen dat men hier het mennen en berijden van vurige paarden naar waarde wist te schatten.

Ook het theater kende vele liefhebbers. In de Gallische provincies bezaten alle grote steden, maar ook middelgrote en kleinere steden een theater. In dat licht is het opmerkelijk dat in het stadscentrum van Trier geen spoor van een theater werd teruggevonden. Wel

lag er een theater verbonden aan de tempel ter ere van Lenus Mars aan de voet van de Markusberg ten westen van de stad. Ook in Blicquy lag er verbonden met het plaatselijke heiligdom een theater. Theaters maakten in Gallia Belgica klaarblijkelijk minder deel uit van de urbanisatiepolitiek. In Tongeren werd evenmin een spoor van een theater teruggevonden. Maar het feit dat zij niet in alle stedelijke centra werden teruggevonden, kan onder meer worden verklaard door de bouw van houten theaters.

Over de aard en de kwaliteit van de opvoeringen zijn wij slecht geïnformeerd. Wij kennen geen enkel stuk dat werd geschreven door een auteur uit de Gallische provincies. Wij kennen ook geen naam. Wij weten zelfs niet welke Latijnse stukken in de Gallische theaters werden gecreëerd. Misschien wisselden ernstige drama's zich af met luchtig variété. Mime, muziek, dans en acrobatie namen in de Romeinse steden in ieder geval een belangrijke plaats in het ontspanningsleven in. Dat zal niet anders zijn geweest in de steden en grote *vici* van Gallia Belgica. Archeologische vondsten getuigen op een indirecte wijze van de populariteit van dergelijke opvoeringen. Maar zij zijn minder talrijk dan de voorstellingen die betrekking hebben op gladiatorensppektakels en paardenwedrennen. Op de hechtplaat van een vergulde bronzen kan uit de centrale tumulus van de 'Drij Tommen' in Vorsen bekijkt een oude man een tragisch masker. Ook de grote bronzen lamp uit Denderwindeke is versierd met een dergelijk toneelmasker. Het zijn groteske gezichten die de toeschouwer breed toegrijnzen. Vaatwerk in *terra sigillata* werd versierd met naakte danseresjes. In een zijnis van de grafpijler van de 'Danseres met de crotalen' uit Aarlen figureert een naakte dansende bacchante. Het gaat hier weliswaar om een zuiver Dionysisch motief en het is dus niet zeker of deze dansen in het theater plaatsvonden. Maar de vraag is in welke mate de opdrachtgever zich van de betekenis van zijn keuze bewust was.

Denkbeelden en werkelijkheid

De verschillende soorten spelen waren in Gallië een belangrijk instrument in het romaniseringsproces. In feite werd de Gallo-Romeinse bevolking doordrongen van Romeinse denkbeelden. Die denkbeelden zijn echter zeer moeilijk vatbaar, vooral wanneer zij betrekking hebben op het persoonlijke leven en bovendien wanneer zij voornamelijk uit archeologische vondsten moeten worden afgelezen. Teksten die specifiek betrekking hebben op de situatie in noordelijk Gallië ontbreken immers nagenoeg volledig. Het schoolreliëf op een grafmonument uit Neumagen toont echter aan dat er aandacht bestond voor de geestelijke ontwikkeling. Een leraar geeft onderricht aan twee jongens. Een derde jongen komt nader. De opdrachtgever wilde hiermee aantonen dat hij geld investeerde in een private leraar en dat hij aan zijn nako-

melingen een solide opvoeding wilde schenken. Een huisonderwijzer was immers enkel voor heel rijke gezinnen weggelegd. De vraag is nu welke denkbeelden, die onder meer in de opvoeding werden overgedragen, belangrijk waren in het persoonlijke leven. Het is de zoektocht naar de innerlijke mens.

Denkbeelden over het persoonlijke leven

De geboorte van 'het paar', de bevrijding van de vrouw en de perceptie van het kind zijn drie bijzondere aandachtspunten van de mentaliteitsgeschiedenis. Het concept van het huwelijk onderging omstreeks 100 een ware metamorfose. Terwijl de man ten tijde van de Republiek trouwde uit burgerplicht, lijken vanaf de 1ste eeuw de roep van de liefde en de geborgenheid van het gezinsleven belangrijker argumenten om in het huwelijksbootje te stappen. De brieven van Plinius aan zijn dertig jaar jongere echtgenote zijn een mooie illustratie van die nieuwe denkbeelden.⁴³ Hierin verschijnt deze stoïcijnse filosoof als een romantische echtgenoot. Hoewel wij ons kunnen afvragen in hoeverre deze brieven met de realiteit overeenkomen, toch kunnen wij de idee van de echtelijke liefde hierin niet ontkennen.

Is deze idee ook in de Lage Landen herkenbaar? Onder meer de inscripties en de afbeeldingen op talrijke grafmonumenten verschaffen enige aanwijzingen. Een van de mooiste grafmonumenten uit Aarlen toont een echtpaar. De vrouw steekt haar man een volumineuze ring toe. Hierop stond misschien een spreuk die herinnerde aan de echtelijke liefde. Gaat deze veronderstelling te ver, dan zijn in Vlaanderen in ieder geval voorbeelden van dergelijke ringen teruggevonden. In Vechmaal in de nabijheid van een Romeinse villa kwam bij toeval een kunstig bewerkte gouden ring aan het licht. Op het juweel staat het opschrift 'VTERE FELIX' wat zoveel betekent als: 'Gebruik (de ring) gelukkig!' Een vergelijkbare ring werd ontdekt in het tumulusgraf van Grimde bij Tienen. Hier luidde het opschrift: 'CONCORDI COMMVN' of 'In eensgezinde gemeenschap.' Beide ringen, die van het einde van de 2de eeuw of het begin van de 3de eeuw dateren, verwijzen naar het gelukkige huwelijk. Zij waren dus een zeer persoonlijk bezit, misschien wel te vergelijken met de moderne trouwringen.

Uit de grafopschriften blijkt wat echtgenoten voor elkaar betekenden. Een opschrift uit Keulen⁴⁴ vertolkt die echtelijke liefde perfect:

'Aan de goden van de onderwereld. C. Iulius Maternus, veteraan van de *legio I Minerva*, liet tijdens zijn leven (deze grafsteen) plaatsen voor zichzelf en voor Maria Marcellina, wijlen zijn lieve en trouwe echtgenote.'

Opschriften zoals deze tonen aan dat de echtelijke genegenheid tussen partners nastevenswaard was. Maar soms formuleerde een echtgenoot zijn huwelijksrelatie met een

iets andere nuance: 'Mijn echtgenote die mij nooit reden tot klagen heeft gegeven.'⁴⁵ Het belang van het gezin komt ook tot uiting in de feesten die werden gevierd in de schoot van dat gezin. Zij speelden een belangrijke rol in het samenhangingsgevoel. Aanleidingen hiervoor waren een geboorte, de volwassenwording, verjaardagen, huwelijken, feesten bij bijzondere gelegenheden en ook begrafenissen. De familie rond de feestelijk gedekte dis was een dankbaar onderwerp op talrijke grafmonumenten, ook in Gallia Belgica. Terwijl de mannen al liggend worden voorgesteld, zitten de vrouwen in hoge rieten stoelen.⁴⁶ In dat licht is het volgende citaat van Cornelius Nepos erg belangrijk:

'Welke Romein immers schaamt zich om met zijn vrouw aan tafel te zitten? Of wiens echtgenote neemt niet in huis en bij plechtige gelegenheden de eerste plaats in?'⁴⁷

De vrouw is de gezellin en de partner, in de volle betekenis van het woord, van de man. Het feit dat de vrouw tijdens het feestmaal zit terwijl de man ligt⁴⁸, verandert hieraan niets. Het huwelijk was een zuivere privéaangelegenheid. Door het huwelijk *cum manu* werd de vrouw onttrokken aan de hoede en het gezag van haar vader en werd zij opgenomen in de familie van de bruidegom. Was dit aanvankelijk de norm, dan won tijdens de 2de en de 1ste eeuw v.C. het huwelijk *sine manu* geleidelijk aan veld. De vrouw bleef hierdoor onder het gezag van haar vader. Tijdens de keizertijd was het huwelijk *cum manu* compleet in onbruik. Hierdoor wordt de grote vrijheid van de vrouw, vooral na het overlijden van haar vader, verklaard. De zesde satire van Juvenalis illustreert die vrijheid goed. Terwijl de dichter op een karikaturale wijze de onaangename kanten van het huwelijk beschrijft, verwijst de tekst toch in zekere zin naar reële situaties. De vrouw beschikt over de mogelijkheid te doen en te laten wat zij wil.

Een huwelijk kon erg gemakkelijk worden ontbonden. Toch was een echtscheiding een stap van groot gewicht. En hoewel de beide voormalige partners de vrijheid hadden opnieuw te huwen, kon een tweede huwelijk van een vrouw, zelfs indien zij weduwe was, op weinig instemming bij de publieke opinie rekenen. Een deugdzame vrouw bleef haar man levenslang trouw, ook na zijn dood. In grafteksten noemt men haar *univira*. Dat betekent 'vrouw van één man'. Een dergelijke eretitel toont aan hoeveel belang de Romeinen hechtten aan het *conubium* of het wettelijke huwelijk. Het is niet duidelijk in welke mate de Gallo-Romeinse bevolking zich door de Romeinse huwelijksgebruiken aangesproken voelde. Wel zien wij hoe het *conubium* via het Romeinse leger bij de provinciale bevolking zekere ingang vond. Bij het afzwaaien ontvingen de soldaten van de hulptroepen een *diploma militare*. Een van de gunsten die in de *diplomata militaria* werden omschreven, had betrekking op het *ius conubii*. Het huwelijk dat de veteranen reeds hadden gesloten, of nog zouden sluiten, werd hierdoor wettelijk verklaard:

‘...Aan (deze veteranen) wordt het recht gegeven te huwen met de vrouwen die zij hadden op het ogenblik dat hen het burgerrecht werd toegekend, of, indien zij nog ongehuwd zijn, met (de vrouwen) die zij later zullen huwen, in zover het telkens om één enkele vrouw gaat’.

Opvallend in de formulering is dat dit *ius conubium* wordt beperkt tot één vrouw. Hoewel deze beperking vooral moet worden gezien in het kader van de verlening van het burgerrecht, heeft zij wellicht ook haar betekenis in de appreciatie van het huwelijk. Een dergelijke formulering vinden wij onder meer terug in het *diploma militare* van Flémalle dat tijdens de regering van keizer Traianus werd afgeleverd aan een veteraan van het Britse leger.⁴⁹

Naar hedendaagse begrippen hanteerden de Romeinen wel een dubbele seksuele moraal. Deze zien wij geïllustreerd in de afbeeldingen van copulerende paren op olielampjes, vaatwerk enzovoort die nogal eens tijdens archeologische opgravingen aan het licht komen. Werd het huwelijk hoog aangeslagen, toch stond het de man vrij zijn seksuele behoeften buiten het huwelijk te bevredigen. De echtgenote daarentegen werd geacht haar man seksueel trouw te zijn. Het liefdesspel moest bij haar bovendien niet zo nodig tot hoge toppen van genot leiden, maar stond volledig in het teken van de voortplanting. Nu had het seksuele spel voor mannen in de antieke wereld heel andere implicaties dan voor vrouwen. Een vrouw die zich aan het geslachtelijke genot overgaf, liep immers het risico zwanger te worden. En iedere zwangerschap was toen levensbedreigend, zeker wanneer men er rekening mee houdt dat meisjes toen erg jong werden uitgehuwelijkt. De brief van Plinius aan zijn schoonvader Fabatus naar aanleiding van de miskraam van zijn jonge echtgenote is veelbetekenend.⁵⁰ De dood in het kraambed was beslist geen uitzondering. Het aantal graven van vrouwen in de vruchtbare leeftijd is in de Gallo-Romeinse grafvelden opvallend. Een al te vurige echtelijke liefde betekende vaak een bedreiging voor de gezondheid van de echtgenote en menige vrouw zal er daarom niet echt rouwig om geweest zijn dat manlief zijn seksuele pleziertjes elders zocht. In feite was dit de beste garantie voor een lang en gelukkig leven.

De seksuele moraal was ook in een ander opzicht betrekkelijk ruim. Een bronzen zalfvat met voorstellingen van filosofen uit het rijke graf van ‘Al Tombe’ in Herstal zegt veel op dat vlak. De buik van het olievat is versierd met vier filosofen in hoog-reliëf. Zij staan recht, streng naast hun doos met schriftrollen, hun tabletten, hun boekenrek en hemelsfeer. Zij zijn de intellectuele bewaarders van het opperste goed. Op de schouder van de vaas prijken vier totaal andere taferelen. De filosofen zijn druk doende met jonge knaapjes en geven zich over aan de lichamelijke geneugten. Het prachtige pronkstuk stamt mogelijk uit een Gallisch atelier.

Keizer Augustus nam een aantal maatregelen om de traditionele Romeinse familie te ondersteunen. Deze maatregelen moesten mannen en vrouwen ertoe aanzetten te huwen en meer kinderen te verwekken. Onder meer werden ongetrouwde mannen en vrouwen zwaarder belast terwijl op huwen en kinderen krijgen een beloning stond.⁵¹ Kinderen krijgen was een burgerlijke plicht.⁵² In 9 n.C. kon keizer Augustus echter niet anders dan vaststellen dat zijn huwelijks wetten nauwelijks nut hadden gehad. Verschillende methoden van abortus en anticonceptie werden in alle lagen van de bevolking toegepast. In de antieke literatuur vinden wij allusies op verscheidene methoden zoals de reinigende spoeling na de geslachtsgemeenschap. Op een fragmentarische aardewerken beker uit Lyon zien wij hoe een dienaar met een waterkruik rent naar een paar dat de liefde bedrijft. Met benen stiften en bronzen haken werden zwangerschaps-onderbrekingen uitgevoerd. Een dergelijke benen stift troffen archeologen aan in graf 1963/23 van het zuidwestelijke grafveld van Tongeren ter hoogte van het bekken van een jonge vrouw.

Verscheidene teksten uit de Latijnse literatuur verwijzen ondertussen naar kinders en kinderliefde. Dit komt vooral tot uiting bij de dood van een zoon of een dochter. Quintilianus getuigt hiervan in de *praefatio* van zijn 'Opleiding tot welsprekendheid'. Na het verlies van zijn jongste zoon op vijfjarige leeftijd, ontviel hem ook zijn tweede zoon, amper tien jaar oud. Hierin schrijft hij het verdriet, dat hij als vader voelt, van zich af. Het is erg moeilijk om deze denkbeelden te vatten via de archeologische vondsten. Het lijkt erop dat de wereld enkel door volwassenen werd bevolkt. De enige kinderen zijn wijnplukkende eroten op enkele zalfvaten die in graven in Bois-et-Borsu en Tongeren werden aangetroffen. Op de zijkanten van een altaar uit Keulen staan echter de afbeeldingen van de voedster Severina die de zorg draagt voor een baby. Een grafreliëf uit Bonn toont een gemoedelijke familiescène waarbij het jongste kind gezellig op moeders schoot zit. Enkele stèles afkomstig van het Gallo-Romeinse grafveld van Metz toonden oorspronkelijk kindergraven. De grafsteen van Suargillus toont de overleden jongen terwijl hij in de ene hand een appel vasthoudt en met de andere hand zijn hondje streelt. Op basis van deze voorbeelden lijkt het ons geoorloofd ook in Romeins België de aanwezigheid van dergelijke grafmonumenten te veronderstellen. Een kleine sarcofaag uit de 4de eeuw in tufsteen, afkomstig van de Tongerse grafvelden, illustreert trouwens dat ook de kleinste gezinsleden met veel zorg aan de aarde werden toevertrouwd. Is het kind in het publieke leven amper aanwezig, dan toont de archeologie toch op een zijdelingse wijze dat het in het gezin een voorname plaats opeiste.

De 'litterati homines'

Het doordringen van het Latijn in het dagelijkse leven en in de naamgeving illustreert op een onmiskenbare wijze het cultuurimperialisme van de Romeinse overheersing. Ook de langzame verandering van de materiële cultuur wijst in die richting. Maar betekent dit dat ook de Romeinse 'hoge' cultuur in onze regio ingang vond? Was de inheemse bevolking, zelfs al beperkte deze zich tot de elite, ontvankelijk voor bijvoorbeeld de Griekse en de Latijnse literatuur? Zijn boekrollen, schrijfplankjes of schrijfstiften, die een sociale superioriteit uitdrukken, vertrouwde voorwerpen? Dit is een heel andere problematiek. Boekrollen, schrijfstiften en -tafeltjes zijn in de antieke kunst de uiting van een welbepaald cultuurideaal. Zij zijn een uiting van een ongedwongen vertrouwdheid met cultuur, van een vanzelfsprekende intellectuele waardigheid, van geletterdheid en dus beschaafdheid. Hun dragers zijn mensen met een zekere stijl. Op de grafpijler van de 'Dame met de ring uit Aarlen' draagt de overleden echtgenoot in regionale kleding in de linkerhand schrijfstiften en *pugillares* of schrijftafeltjes. Op het grafmonument met de sater, eveneens uit Aarlen, staan twee echtparen. Een van de mannen houdt een *volumen*, een boekrol, in de hand. Hebben wij hier te maken met allusies op de testamentaire beschikkingen van de overledenen? Of moeten wij veeleer denken aan *litterati homines*, ontwikkelde en dus beschaafde mannen? Het antwoord hierop is niet eenvoudig.

De literaire motieven uit de Grieks-Romeinse cultuur die in Gallia Belgica doordrongen, illustreren misschien het één en het ander. In Trier vond men in de loop der jaren maar liefst vier muzenmozaïeken terug. De oudste is de zogenaamde Retorenmozaïek uit het paleis van de procurator, de hoogste functionaris verantwoordelijk voor het financiële beheer van Gallia Belgica en de beide Germaniae. Deze mozaïek, die ernstige schade opliep door de bouw van de Constantijnse paleisaula, toonde in het centrale achthoekige beeldveld Athene, de beschermgodin van de kunsten, de wetenschappen en de wijsheid. Zij is in gezelschap van Hermes. Rond dit centrale veld vinden wij afwisselend de uitbeeldingen van de negen muzen en de retoren of de literatoren. Het beeldprogramma van deze mozaïek verwijst duidelijk naar een cultuur van geletterdheid en ontwikkeling. Een dergelijke vondst in de ambtswoning van de procurator is in zoverre geen toeval dat deze functionaris ook het toezicht hield op het onderwijs. Maar tegelijk zien wij in Gallia Belgica evenals in de Rijnregio een groeiende welvaart waardoor ook bij de welgestelde inheemse elite een klimaat tot stand kwam waarin de kunsten en het onderwijs tot ontwikkeling konden komen. Misschien is de zogenaamde Monnusmozaïek hiervan een goed voorbeeld. Deze mozaïek sierde ooit een prachtig vertrek van een schitterende stadswoning. In de aanpalende kamer kwam ook een mozaïek met een wagenmenner aan het licht. In een van de achthoekige beeldvelden onderwijst de muze Euterpe de mythische musicus Hyagnis in het fluitspel.

In de andere achthoeken herkent men Melpomene, Polyhymnia, Urania met Aratos en Clio met Kadmos. Rond die achthoeken waren de afbeeldingen van de belangrijke dichters geschikt. Vergilius, Hesiodos en Ennius bleven bewaard. Ook Menander, M. Tullius Cicero en Titus Livius hadden hun plaats. In het erg beschadigde centrale beeldveld bleven nog de verwijzingen naar Homeros, Kalliope en Ingenium bewaard. De muzen zijn vergezeld door het kruim van de auteurs. Zij maken deel uit van die kring van dichters en literatoren die onder meer bij Mamertinus, een *magister* en panegyrist uit Trier aan het einde van de 3de eeuw, goed bekend was. De mozaïek maakt duidelijk dat deze literatoren bekend waren bij de ontwikkelde elite in Gallia Belgica die cultuur en onderwijs een bijzondere plaats in hun leven konden geven. De opdrachtgever moest immers een zeer ontwikkelde man geweest zijn die de Griekse en Romeinse literatuur

Diomedes met het palladium. Patera uit het tumulusgraf van Tienen-Avendoren (Stedelijk Museum Tienen)

en muziek zeer grondig kende. Het is uiteraard niet verwonderlijk dat dergelijke vondsten in Gallia Belgica in grote mate in Trier en omgeving waren gelegen. Augusta Treverorum was als residentie van de procurator immers een belangrijke bestuurlijke stad met een dynamisch economisch leven. Maar ook elders in Gallia Belgica kwamen objecten aan het licht die verwijzen naar thema's uit de antieke literatuur.

Thema's uit de Grieks-Romeinse mythologie waren erg populair in de antieke literatuur.⁵³ In 1951 sneden de archeologen in Tienen een rijk tumulusgraf aan van een welgestelde dame waarvan de stoffelijke resten hier tussen 150 en 200 werd bijgezet. Een van de mooiste objecten was een bronzen *patera* met een reliëfvoorstelling van de roof van het Palladion door Diomedes, de aanvoerder van de manschappen uit Argos en Tiryne in de strijd om Troje. Samen met Odysseus had hij de wachters van het heiligdom gedood. De voorstelling toont hoe de naakte Diomedes met getrokken zwaard van de omheining van Troje afdaalde. In de hand houdt hij het Palladion, het oeroude schutsbeeld van de stad Troje. Op de achtergrond symboliseerde een standbeeld op een sokkel het heiligdom van Apollo. Het is een van de bekende verhalen uit de Trojaanse sagencyclus die via de *Aeneis* van Vergilius werd overgeleverd.⁵⁴ De *patera* uit de 1ste eeuw was een erfstuk dat zich bevond in een grafcontext uit de 2de eeuw. Het was afkomstig uit een atelier van Campanië. Het thema was vrij populair in de Augusteïsche kunst. Plinius vermeldt trouwens dezelfde scène op een zilveren schaal van Pytheas uit de 1ste eeuw v.C.⁵⁵

Een intaglio in rode jaspis uit Namen verbeeldt Theseus. Hij houdt een zwaard in de hand. Het kleinood dateert van de 2de of de 3de eeuw. Intaglio's met hetzelfde thema, dat erg populair was bij militairen, troffen de archeologen ook in Liberchies aan. Theseus was de zoon van Aegeus, de legendarische koning van Athene, en van Aithra, de koningsdochter van Troïzen. Toen Aegeus de zwangere Aithra verliet, legde hij zijn zwaard en sandalen onder een zwaar rotsblok. Hij droeg Aithra op zijn zoon naar Athene te sturen zodra hij in staat was eigenhandig het rotsblok weg te rollen. Aan zijn sandalen en zijn zwaard zou hij hem immers herkennen. De intaglio's verwijzen zo naar de jeugd van Theseus en zijn relatie met zijn vader Aegeus. Het 'leven' van Theseus bood niet alleen inspiratie voor mythografen zoals Apollodoros. Ook de historicus Plutarchus wijdde een biografie aan de mythische held.

In relatie met deze mythische verhalen kunnen wij nog een andere intaglio noemen, nu uit Aarlen. De afbeelding hierop verwijst naar de legende van Medea. Aegeus, in Athene teruggekeerd, was inmiddels gehuwd met Medea. Hij wist niet dat Aithra een zoon had gebaard en verlangde naar een erfgenaam. Medea schonk hem een zoon, Medos. Nu was Medea daarvoor al gehuwd met Iason. Zij leefden in ballingschap aan het hof van Creon in Corinthe. Creon wil zijn dochter Glauke aan Iason als bruid geven op voorwaarde dat deze Medea verstoot. Dit gebeurt en Medea neemt op gruwelijke

wijze wraak door haar twee kinderen, die zij met Iason had, te vermoorden. Medea, gekleed in een wapperende *chitoon* draagt op de rechterarm een overleden kind tegen de linkerborst. Het hoofd van het kind rust op haar schouder. Nadat zij haar twee zonen had vermoord, vluchtte Medea in een met slangen bespannen wagen. Deze vlucht werd waarschijnlijk uitgebeeld in een Maastrichts grafreliëf dat jammer genoeg erg fragmentarisch bewaard bleef. Het maakte mogelijk deel uit van een monumentale voorstelling op de sokkel van een graftoren. De dramatische levensgeschiedenis van Medea is in de antieke literatuur onderwerp van menig geschrift. De *Medea* van de dramaturg Euripides staat aan het begin van een rijke traditie. Onder meer van Sophocles, Ennius en Ovidius ging een Medeatragedie verloren. Seneca ten slotte voert een Medea ten tonele die wordt gedreven door een vernietigende wraakzucht.

De vertrouwdheid met de Romeinse mythologie treffen wij onder meer aan op een fragmentarisch bewaard gebleven fronton uit Maastricht dat vermoedelijk van een monumentaal grafmonument afkomstig is. Het beeldhouwwerk stelt de Romeinse wolvin voor die Romulus en Remus zoogt. In de literatuur vinden wij dit verhaal onder meer terug bij Livius, Ovidius en Dionysius van Halikarnassus. Bij Livius⁵⁶ gaat het verhaal als volgt:

‘Nu hadden de goden het zo beschikt dat de Tiber buiten zijn oevers was getreden en traag vloeiende poelen vormde. Nergens kon men de hoofdstroom bereiken, maar de mannen die de kinderen droegen, hoopten dat ze, omdat ze nog zo klein waren, zouden verdrinken, hoe langzaam de stroming ook was. En dus verbeeldden ze zich dat ze de opdracht van de koning hadden vervuld toen ze de jongetjes neerlegden in de dichtstbijzijnde kreek, waar nu de ficus Ruminalis staat – men zegt dat die vroeger Romularis heette. Het was daar in die tijd woest en verlaten. Het verhaal gaat dat, toen het water zakte en de drijvende mand waarin de jongetjes lagen op het droge achterliet, een wolvin uit de omringende heuvels, die haar dorst wilde lessen, op het gehuil van de kinderen afkwam en ze liefderijk heeft gezoogd; toen de opperherder van de koninklijke kudde haar aantrof, was ze zelfs bezig hen te likken.’

Het thema was sinds de 2de eeuw erg populair in de grafarchitectuur. Het verzinnebeelde de overwinning op de dood, maar ook de verbondenheid met Rome. Omdat het zo nauw verbonden was met de ontstaansgeschiedenis van Rome was het enorm populair.

Het is een heikele zaak om op grond van deze enkele vondsten te veronderstellen dat ook op het culturele vlak het romaniseringsproces de inheemse bevolking diepgaand

heeft beïnvloed. Dit zou van een zekere overmoed getuigen. Maar tegelijk is het opmerkelijk hoe bepaalde literaire thema's toch duidelijk aanwezig zijn in de hogere kringen van Gallia Belgica. Het voorkomen van bepaalde juwelen of vaatwerk kan nog worden verklaard door import uit Italië of Zuid-Gallië. En opdrachtgevers voor literair geïnspireerde muurschilderingen of mozaïeken kunnen Romeinse hoogwaardigheidsbekleders geweest zijn. Maar dit verklaart niet alles. Het schoolreliëf op een grafmonument uit Neumagen illustreert dat de elite aandacht schonk aan een gedegen opvoeding en een geestelijke vorming van hun kinderen. Zij deden hiervoor onder meer een beroep op grammatici en filosofen. Op die wijze vond het Grieks-Romeinse intellectuele erfgoed via de opvoeding langzaam zijn weg in de noordelijke provincies.

Polytheïsme en staatscultus

De Romeinen schonken veel aandacht aan godsdienst en ritueel. Zij kenden een uitgebreid pantheon. Tegelijk stond de Romeinse eredienst tolerant ten opzichte van niet-Romeinse goden. De godsdienstbeleving was immers een persoonlijke zaak. De redelijkheid, de gangbare morele inzichten en de veiligheid van de staat bepaalden de grenzen van de verdraagzaamheid. Indien men bijvoorbeeld weigerde offers te brengen aan de drie staatsgoden Iupiter, Iuno en Minerva, overschreed men een grens. Dit werd beschouwd als een vorm van verzet tegen de staat, een vergrijp dat voldoende ernstig was voor vervolging. Tegelijk ontwikkelde de Romeinse overheid een godsdienstpolitiek die gericht was op de romanisering van de nieuwe provincies. Het is dus niet te verwonderen dat de Romeinse godsdienst in alle windstreken van het *Imperium Romanum* een grote verspreiding kende. Hierdoor ontwikkelde zij zich in de provincies tot een erg complex gegeven met telkens eigen accenten naar gelang de volksaard van de plaatselijke bevolking.

Uit de grote hoeveelheid opschriften met godsdienstige inslag die tot ons zijn gekomen, blijkt niet zozeer de diepe religiositeit van de Gallo-Romeinse bevolking, maar veeleer het verlangen de goden aan zich te binden en met hen een soort overeenkomst te sluiten. Een cruciale formule in talrijke opschriften op altaren is '*votum solvit libens merito*' – 'hij lost zijn gelofte graag en met reden in'. Met de plaatsing van een altaar in een heiligdom werd een gelofte nagekomen die uit een overeenkomst tussen godheid en dedicant voortvloeide en die klaarblijkelijk tot wederzijdse tevredenheid was verlopen. Het was erg belangrijk naar gelang de gelegenheid de juiste goden op de juiste wijze te aanroepen om zo de goddelijke welwillendheid jegens de staat en haar bevolking te bekomen. In die zin was de Romeinse godsdienst ook erg formalistisch, koel en zakelijk. Het laat zich bijgevolg raden dat de officiële rituelen en de hiermee verbonden keizerscultus een belangrijke rol speelden in het openbare leven. Zij oefenden tegelijk een sterke romaniserende invloed uit.

De officiële Romeinse godsdienst vertaalt zich op de eerste plaats in het machtige tempelcomplex in Tongeren aan de noordzijde van de stad en haar goden. Wij kunnen deze tempel rangschikken bij de grotere cultusgebouwen in Gallia Belgica zoals die van Lenus Mars in Trier. Het tempelcomplex werd voorafgegaan door een primitief cultusgebouw dat daar al in de tweede helft van de 1ste eeuw stond. Een van de belangrijkste vondsten hier was een prachtige Jupitergigantenruiter. De ruiter springt naar rechts over twee giganten. Met de geheven rechterhand zwaait hij waarschijnlijk een bliksemschicht, in de linkerhand houdt hij de teugels van het paard. Over de *tunica* draagt hij een kuras met gordel en een mantel die met een *fibula* op de rechterschouder wordt gehouden. De beide giganten liggen rug tegen rug in verwrongen houding. De rechtergigant verheft zich, draait het hoofd naar rechts, strekt de linkerarm vooruit en zwaait met de rechterarm met een stok naar achter. De linkergigant ligt volledig op de bodem. De woeste gelaatsuitdrukkingen en de geopende mond wijzen op de pijn van de sma-

De 'Matres'. Sculptuur gevonden in een kuil van het middeleeuwse grafveld in Tongeren (VI OE)

delijke nederlaag. Stilistisch behoort deze groep tot de officiële Romeinse kunst die uit een klassiek Hellenistisch-Romeins repertorium put. In hetzelfde tempelcomplex werd nog een fragment van een tweede Iupitergigantenruiter gevonden. De gigantentorso van een derde Iupitergigantenruiter werd in de Hasseltsestraat ontdekt. Ook in Aarlen en Virton werden fragmenten van een dergelijke groep gevonden. Maar de Iupitergigantenruiter van Tongeren is uniek omdat hij de enige is die twee giganten bedwingt. Deze sculpturen bekroonden een zogenaamde Iupitergigantenzuil. Schematisch gezien bestaan deze monumenten uit een vierkante basis in de vorm van een altaar en versierd met de beeltenis van diverse goden, eventueel een octogonale sokkel met opschrift en de zeven weekgoden, een ronde, vaak geschubde colonne, bekroond met een Corinthisch kapiteel en ten slotte de ruitergigantengroep. Dit soort monumenten was karakteristiek voor de noordelijke provincies.

In de onmiddellijke nabijheid van Tongeren, namelijk in Berg, Dilsen, Heers en Maastricht, kwamen sokkels van Iupitergigantenzuilen aan de oppervlakte. In het Belgische gedeelte van de *civitas Treverorum* werden viergodenstenen teruggevonden in Saint-Mard bij Virton, Aarlen, Villers-sur-Semois en Messancy. Vergeten wij ten slotte niet de viergodensteen van Fontaine-Valmont in de *civitas Nerviorum*. Deze monumenten kunnen wij vooral plaatsen tussen 170 en 246. De strijd tussen de goden en de giganten, in wezen een oud Grieks motief, krijgt hier een Gallo-Romeinse vertaling. De giganten vertegenwoordigen de duistere, onderaardse wereld, de wanorde. Zij worden overwonnen door de ruiter die de kentekenen draagt van de oppergod Iupiter. De overwinning van Iupiter op de giganten kunnen wij zien als de overwinning van het goede op het kwade, van het leven op de dood, van de orde op de chaos. Deze monumenten kunnen wij integreren in de triomfale motieven van de Romeinse kunst. Hierdoor wordt een verband gelegd tussen deze allegorische voorstelling van de zegevierende oppergod Iupiter en de keizer die zijn vijanden neerwerpt. De Iupitergigantenzuil is zo een wezenlijk element van

de keizerlijke propaganda en een onderdeel van de officiële keizerscultus. Naast de prachtige Jupitergigantenruiter vond men in het puin van het tempelcomplex nog een fragmentarische Fortuna en het voetstuk van een Mercurius. Een haan staat aan zijn voeten. Reeds in 1905 kwam in Tongeren nabij de Sint-Truiderpoort een sculptuur van het tronende godenechtpaar Jupiter en Iuno aan het licht. Op de rugzijde van deze beeldengroep staat een afbeelding van de arend en de pauw. In 1816 vond men buiten de Kruispoort een bronzen Hercules met knots en leeuwenvel terug. Soortgelijke goden-

De tumulus van Koninksem (R. Nouwen)

beelden van een prachtige kwaliteit stammen uit een bronsdepot van de *basilica* van Bavai dat dateert van vóór het midden van de 3de eeuw.

In het kader van de ritën ter ere van de officiële goden moeten wij zeker het altaar van Catius Drousus ter ere van Iupiter Optimus Maximus en de *Genius* van het *municipium Tungrorum* vermelden. Dat Iupiter, de beste en de grootste, in directe relatie wordt gebracht met de *Genius* van het antieke Tongeren is niet te verwonderen. Hier treedt de officiële cultus op zijn sterkst naar voren. Een opschrift werd door Aprionius Iunius aan Fortuna gewijd⁵⁷ en de *cives Romani* van de *centuria* van Valentinus droegen een altaar op aan Volkanus.⁵⁸ En ook een wijding ter ere van de *domus divina*, het goddelijke huis, is aanwezig.⁵⁹ Het gaat om een ereopschrift, waarschijnlijk afkomstig van een kalkstenen altaar of voetstuk. De formule *IN H(ONOREM) D(OMUS) D(IVINAE)* verbindt de verering van het goddelijke (= keizerlijke) huis met deze van de goden. Een handschriftelijk overgeleverde inscriptie uit Theux verbindt zo het keizerlijke huis met de god Mithras⁶⁰ en een opschrift uit Strée met de inheemse godin Virathethis.⁶¹ Deze aanvangsformule wordt vanaf het midden van de 2de eeuw veelvuldig aangetroffen. In het Rijnland komt de formule *INHDD* geregeld voor. In Gallia en Britannia zien wij vooral wijdingen aan het *numen Augusti*. De officiële godsdienst beperkte zich niet tot de civitashoofdplaatsen. Ook in de grote *vici* met een stedelijke allure of in de kleinste gehuchten vinden wij hiervan sporen terug. Inscripties vermelden Iupiter in Kortessem⁶², Liberchies⁶³, Flémalle⁶⁴ en Ciney⁶⁵; Mercurius en Apollo in Liberchies⁶⁶; Minerva, Iuno en Diana in Flémalle⁶⁷; Hercules in Jeuk⁶⁸. En zeer mooie godenbeelden werden teruggevonden: van Venus in Kortrijk, van Iupiter in Bree en van Mercurius in Givry en Tienen. Cultusplaatsen vonden archeologen onder meer terug in Grobbendonk, Kontich, Maastricht, Grand-Hallet, Theux, Liberchies, Hofstade, Velzeke, Clavier-Vervoz, Fontaine-Valmont, Anthée (?), Tavigny-Saint-Martin, Matagne-la-Grande en Matagne-la-Petite. De tempels hier bestonden meestal uit een vierkante *cella*, vaak omringd door een *porticus*. 'Vierkante openluchtheiligdommen' werden ontdekt in Wijnegem en Meeuwen-Wijshagen. Het zijn structuren met een gemiddelde zijde van circa 30 meter. Op basis van het grondplan en de vondsten zoals munten, *fibulae* en armbanden interpreteert men deze vindplaatsen als heiligdommen uit de Romeinse periode, maar gebouwd volgens oudere ijzertijdtradities.

Tegenover de officiële cultus, die duidelijk inheemse trekken vertoont, stond een brede waaier uitingen van volksdevotie. Deze wordt geïllustreerd door de talrijke vrij rudimentair uitgevoerde sculptuurtjes in brons en aardewerk. Ook hier zien wij de goden uit het Romeinse pantheon. Bronzen beeldjes stellen Hercules, Mars, de Lares, Victoria, Minerva en Mercurius met de beurs en de *caduceus* voor. Een opmerkelijke ontdekking in dit kader is het bronsdepot van godenbeeldjes uit de *vicus* van Kruishoutem. In Ha-

relbeke kwam een depot met tientallen pijp-aarden beeldjes aan het licht. In de Tiendenschuur in Tongeren vond men in het begin van de zoste eeuw terracotta's van Minerva, Diana, Venus en Fortuna. Ook een bronzen Mercurius met drie *phalli* uit Tongeren springt in het oog. Dit laatste sculptuurtje verenigt in de god Mercurius de Romeinse en inheemse tradities en is een goed voorbeeld van de voortschrijdende acculturatie. Wij mogen immers niet vergeten dat de traditionele inheemse goden hun rol bleven spelen. In 1867 werd tijdens afbraak in de nabijheid van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek een mooie sculptuur van een zittende vrouwelijke figuur met vruchtenmand en een hondje gevonden. Het gaat om een inheemse moedergodin of *Mater* en het godenbeeld is een duidelijk voorbeeld van de Gallo-Germaanse tradities. Ook in een kuil van het middeleeuwse grafveld, dat zich onder de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek bevond, ontdekten de onderzoekers een Romeinse sculptuur die de drie *Matres* voorstelt. Tussen de pijp-aarden godenbeeldjes bevinden zich trouwens ook vele *Matres*. Die moedergodinnen vormen in de klassieke wereld een gavarieerde groep die eigen is aan Gallië. Zij zijn van een typische Keltisch-Germaanse oorsprong. In hen komt de idee van het moederschap in de volste betekenis tot uiting en daarom dragen zij vaak de symbolen van de aardse voorspoed. De Romeinen hadden hiervoor Fortuna, de geluksgodin die een heel werkveld bestrijkt. Zij beschermde niet alleen het individu, maar ook bijvoorbeeld de opbrengsten van de landbouw. In de opschriften van de militairen die in onze contreien werden gerekruteerd, worden deze godinnen soms gespecificeerd. Zo is er sprake van *Matres Alatervae* en *Matres Campestris*. Over de *Matres Alatervae*, die in verband kunnen worden gebracht met de *Alaferuia* en de *Alateivia*, weten wij nauwelijks iets. Beter bekend zijn echter de *Matres Campestris* die soms samen met de *Matres Alatervae* worden vereerd. Men brengt ze doorgaans in verband met de *campus* of het oefenterrein bestemd voor de dril. De onbekende *Iarae*, die in een opschrift in *Liberchies* worden vermeld⁶⁹, zijn misschien een groep van Keltische godinnen verwant aan de *Matres*. Voor het overige zijn deze godinnen onbekend.

In Elewijt en Asse kwamen pijp-aarden beeldjes van paarden aan het licht. Zij worden doorgaans geïnterpreteerd als *ex-voto*'s en in relatie gebracht met de cultus van *Epona*. Een bronzen beeldje van deze paardengodin werd teruggevonden in Maaseik en een fragment van een wit kalkstenen in Elouges. Dat in onze regio *Epona* veel vereerders had, is niet te verwonderen. De godin was bijzonder populair bij de lagere klassen. De Galliers en de Germanen in het algemeen en de *Tungri* in het bijzonder waren befaamde ruiters en werden als zodanig erg gewaardeerd in de hulptroepen van het Romeinse leger. Via die ruiters vond de cultus van *Epona* ingang in het Romeinse leger. In Also Ilosva in Roemenië wijdde de *ala I Tungrorum Frontoniana* onder leiding van de *praefectus* een altaar aan de paardengodin.⁷⁰ En zo breidde haar invloedssfeer zich zelfs tot Italië uit. Uit Sint-Huibrechts-Hern stamt een wijopschrift op een bronzen *tabula an-*

sata ter ere van Vihansa.⁷¹ Vihansa was de Germaanse godin van de oorlog. Het is dus niet erg verwonderlijk dat een militair deze *tabula* aan de godin opdroeg. Het wordt wel opvallend wanneer men weet dat deze militair Q. Cadius Libo Nepos was, én Romeins burger én een *centurio* van de *legio III Cyrenaica*. Virathetis werd vereerd op een altaar in Strée.⁷² Deze Keltische godin van de strijd en de vruchtbaarheid werd oorspronkelijk vereerd in de *civitas Tungrorum* en bijzonder bij de Condrusi. Misschien was zij zelfs de schutsgodin van deze stam. De Condrusi, die hun militaire dienst volbrachten in de *cohors II Tungrorum* wijdden in Birrens bij de muur van Hadrianus een altaar aan deze godin.⁷³ Aan de god Entarabus, die een bijzondere verering bij de Treveri genoot, was een *fanum* gewijd in Foy-lez-Bastogne. De tempel kon worden geïdentificeerd dankzij een votiefplaat gewijd aan Entarabus en de *Genius* van de *curia* van Ollodagus, die in 1892 werd gevonden in Noville, zo wat één kilometer ten zuiden van Foy.⁷⁴ Hierin staat dat Sollavius Victor, de adoptiefzoon van Velugnius Ingenuus, de beloofde *porticus* bij de tempel na het overlijden van zijn vader heeft laten oprichten. Ategniomarus, de zoon van Respectus, schonk aan de god als gevolg van een gelofte een bronzen beeldje.⁷⁵ Het stelde Entarabus zelf voor, met weelderige lokken en gekleed in de oorspronkelijke Gallische kledij waarover een wolvenvacht. De god werd slechts eenmaal met Mars geïdentificeerd. Maar eigenlijk weten wij niet waarvoor hij staat.

Ondanks het romaniseringsproces bleven de niet-Romeinse ritën dus aanwezig. Voor de Romeinen zelf was dit echter geen probleem. Zij stelden de goden van andere volkeren gelijk aan de eigen goden en voorzagen ze van Latijnse namen. Tacitus⁷⁶ spreekt in dit verband van ‘*interpretatio romana*’, ‘Romeinse uitlegging’. Sommige goden droegen gelijktijdig de Latijnse en de inheemse naam. In de Lage Landen zijn enkele markante voorbeelden voorhanden. Iupiter Optimus Maximus speelde onbetwistbaar de hoofdrol in de officiële religie. In de Lage Landen werd Iupiter echter vereenzelvigd met de Keltische dondergod Taranis. Een belangrijke getuigenis hiervan vinden wij terug in Brittannië waar vele militairen uit onze contreien waren gekazerneerd. Drie altaren, die de *cohors II Tungrorum* in Castlesteads aan Iupiter Optimus Maximus wijdde, waren versierd met een bliksem op de linkerzijde en een zonnewiel op de rechterzijde.⁷⁷ Dit zonnewiel associeerde de Romeinse Iupiter met de Keltische Taranis. Het zonnewiel, als symbool voor Taranis, is in Gallië en de beide Germaniae een bekend fenomeen. Mogelijk kunnen wij de *fibulae* in de vorm van een wiel, die in Tongeren werden gevonden, in verband brengen met de cultus van Iupiter Taranis. Zeer belangrijk was ook de verering van Hercules Magusanus. Deze cultus, vooral verspreid in Germania Inferior, was populair bij de Tungri en de Batavi. Maar ook andere stammen richtten altaren op ter ere van deze Germaanse god. Zowel in Tongeren⁷⁸ als ook in Bonn, Keulen, Grimmlinghausen en Empel vond men altaren en bronzen armbanden met de naam van deze god

terug. De wijding aan Hercules Magusanus door Valerius Nigrinus, de *duplicarius* van de *ala Tungrorum*, was dus niet toevallig.⁷⁹ In de *vicus* van Kruishoutem wijdde een zekere Verecundus een godenbeeld aan Mars Camulus. Camulus was een Keltische oorlogsgod die in onze contreien een bijzondere verering kende. Zijn naam is verwant met het Engelse Camulodunum, Colchester. Het ziet er naar uit dat zich in Kruishoutem een heiligdom voor deze god bevond. De plaats waar de eigenlijke tempel stond, werd wel nog niet ontdekt. In het hoger vernoemde bronsdepot stelden 20 van de 27 sculptuurtjes echter Mars voor en zij werden allemaal gevonden in een areaal dat vermoedelijk een sacrale functie had. Waarom de cultus van Mars Camulus in de Menapische *vicus* zo een belangrijke plaats innam, weten wij niet. Misschien biedt een eventuele militaire oorsprong van de *vicus* hiervoor een verklaring.

Ten slotte liet men bij inheemse godinnen zoals Nehalennia hun namen voorafgaan door *Dea* (godin). Hierdoor werden zij in het Romeinse godenpantheon opgenomen. Handelaren en kooplieden wijdden in Domburg en Colijnsplaat in Nederland verscheidene altaren met deze formulering aan Nehalennia. Zij was verwant aan de moedergodinnen en de godinnen van de vruchtbaarheid. Maar specifiek is zij ook de beschermster van de zeevarende kooplui. Een ander mooi voorbeeld is het altaar dat een aantal Tungri en schippers in Vechten oprichtten voor *Dea Viradecdi*, de godin *Viradecdis*.⁸⁰ Het is dezelfde godin als de hoger genoemde *Virathetis*.

De oosterse mysterieculen spraken ook de mensen in Gallia Belgica klaarblijkelijk erg aan. Sedert het begin van de keizertijd waren zij in het Romeinse Rijk officieel erkend en hun aanwezigheid in Gallia Belgica vanaf de Antonini wijst op een diepgaande hervorming in de godsdienstige opvattingen. De *classis Germanica*, waarin ook militairen van oosterse herkomst dienst deden, speelde vermoedelijk een rol in de verspreiding van de verschillende oriëntaalse religies in de Rijnregio en de aangrenzende Lage Landen. De officiële godsdienst was erg formeel terwijl de oosterse culten veel meer op de innerlijke mens betrokken waren. De verbondenheid met het sterven en het leven in de natuur nam in deze godsdiensten een belangrijke plaats in. Zoals Orfeus, die met zijn gezangen de dood overwon, zo boden zij een uitzicht op nieuw leven aan de mensen die sterven. Een van de goden die nauw verbonden was met het afsterven en het opnieuw tot leven komen van de natuur, was Dionysos, die vooral als de god van de wijn en de wellust bekend is. Hij werd reeds vroeg geïdentificeerd met Bacchus en als zodanig bleven van hem talrijke beeldjes in brons en aardewerk bewaard. Onder meer in Tongeren in het depot van de Tiendenschuur waren verscheidene pijpvaardende beeldjes van deze god aanwezig. Taferelen die verwezen naar de Dionysische mysteriën sierden sommige grafmonumenten. Een mooi voorbeeld is de grafpijler van de 'Danseres met de crota-len'. Een naakte Bacchante en een lopende faun met druiventros en wijngaardeniermes

sierden de zijkanten. Het is in het licht van het voorgaande evenmin verwonderlijk dat een reliëf van de Phrygische god Attis een groots grafmonument uit de Flavische periode in Vervoz sierde. Tijdens de jaarlijkse mysteriefeesten herdachten de ingewijden van de cultus de dood en de wedergeboorte van Attis. De spar was zijn symbool, tegelijk ook het symbool voor het herwonnen leven. Het hoogtepunt van de plechtigheden werd gevormd door de *taurobolium* waarbij de gelovige besprenkeld werd door het bloed van een geslachte offerde stier en zo één werd met de god. Van dan af was hij ingewijd in de mysteriën. Sporen van dit ritueel kwamen aan het licht in Neuss. En een bronzen Attis uit Tongeren verwijst naar de cultus van deze god in de civitashoofdplaats van de Tungri.

Een andere Phrygische godheid is Sabazios. Zijn cultus zou in onze regio worden aangetoond door de Sabazioshand uit Rumst. Maar over de authenticiteit van het object bestaan ernstige twijfels. Dit is ook zo voor een reeks 'Egyptische' oudheden. De veronderstelde aanwezigheid van de Egyptische god Sarapis in Kontich berust op een vervalsing van iemand die graag wilde aantonen dat in de Lage Landen tijdens de *Pax Romana* niet alleen Latijn, maar ook Grieks werd gesproken. Er bestaat dus voldoende reden tot voorzichtigheid. En zo is het ook niet zeker dat Sarapis op de standaard van Flobecq figureert. De glazen oorknopjes van Amon en Isis, die in Tongeren tijdens opgravingen in 1934 langs de Hasseltse Steenweg aan het licht kwamen, zijn anderzijds geen alleenstaande getuigenissen van deze van oorsprong Egyptische goden. In Bonn-Lechenich vond men een hoofd van een standbeeld van de Egyptische oppergod Ammon terug. Hij werd met Iupiter gelijkgesteld. In Tongeren wijdde Volusia Sabiniana een altaar aan Iupiter Dolichenus, een Aziatische god van wie de cultus tijdens het principaat onder meer bij militairen een grote populariteit kende. Bronzen beeldjes uit Valkenburg en Houten (Utrecht) uit de 2de of de 3de eeuw stellen Isis voor, geïdentificeerd met Fortuna. Ook Bavai, de civitashoofdplaats van de Nervii, is een bijzondere vindplaats van objecten in relatie tot de Isiscultus. De rotskristallen ring uit de noordoostelijke begraafplaats van Tongeren stelt dan weer vermoedelijk niet Isis, maar Minerva voor. Als beschermster van de vruchtbaarheid was Isis de belangrijkste godin van Egypte. Meditatie en strenge ethische voorschriften moesten haar aanbidders voorbereiden op het volmaakte leven in het hiernamaals. In Tongeren wijdde een zekere Volusia Sabiniana een altaar aan Iupiter Dolichenus. De cultus van deze Aziatische god kende tijdens de eerste drie eeuwen van onze tijdrekening een geweldig succes.

Misschien wel het meest tot de verbeelding sprekend wegens de spectaculaire vondsten is de cultus van Mithras. De taferelen van Mithras, die de stier met een messteek doodt, zijn er zeker niet vreemd aan. De cultus van deze van oorsprong Perzische god is verspreid over het hele Romeinse Rijk. Militairen, kooplieden en functionarissen waren hiervoor verantwoordelijk. Zoals de andere oosterse mysterieculden was ook de

Mythrascultus geheim. Enkel een beperkte groep gelovigen was na het ondergaan van de inwijdingsrituelen ingewijd. De meeste tempels waren trouwens te klein om veel gelovigen te ontvangen. In België is deze eredienst aangetoond door twee opschriften uit de eerste helft van de 3de eeuw uit Theux.⁸¹ De beide inscripties verleidden sommigen ertoe te veronderstellen dat in de nabijheid van de *vicus* van Hoëgne een *mithraeum* werd opgericht. De plaats van het heiligdom werd echter nooit gevonden. Op het Griepenveld in de *vicus* van Tienen kwam in 1998 wel een Mithrasheiligdom aan het licht, het eerste in de Benelux. Het was gelegen in de pottenbakkerswijk aan de rand van de nederzetting. Tullius, de zoon van Spurius, wijdde er een bronzen votiefplaatje aan de onoverwinnelijke god Mithras. Het heiligdom voor de Mithrascultus werd omstreeks het midden van de 3de eeuw in vakwerk opgericht. Het gebouw was gedeeltelijk in de grond uitgegraven, circa 1,2 meter, om zo de grot van Mithras te evoceren. Naast het cultusgebouw troffen de archeologen nog een reeks rituele kuilen aan met wierookkelken, slangenvaten, wijnbekers, olielampjes enzovoort. Ook overblijfselen van offerdieren en meer specifiek van kippen, verwijzen naar de rituele feestmalen tijdens de inwijdingsritten.

Samenvattend kunnen wij stellen dat de versterkte aanwezigheid van de inheemse goden in Gallia vanaf het einde van de 2de eeuw opmerkelijk is. De *Matres* traden op de voorgrond. Maar ook de viergodenstenen, de vermeldingen van Hercules Magusanus, het sculptuurtje van Mercurius met de drie *phalli* of de identificatie van Iupiter met Taranis via het rad horen in deze context thuis. Zoals elders in het *Imperium Romanum* was in Gallia Belgica de provinciaal-Romeinse godsdienst een zeer complex gegeven waarin verscheidene aspecten samen aanwezig zijn: de officiële Romeinse goden, de keizerscultus, Keltische en Germaanse goden, *Matres* en moedergodinnen, de mysteriecultus en vanaf de 4de eeuw het christendom.

De cultus van de overledenen

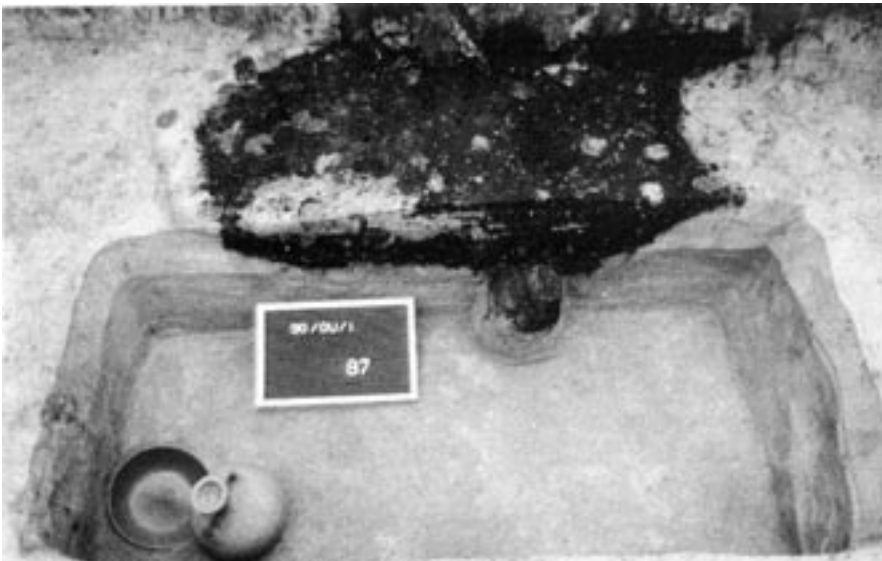
Met de komst van de Romeinen krijgen de grafgebruiken van de inheemse bevolking, en in het bijzonder de grafmonumenten, geleidelijk een heel ander uitzicht. De Romeinen beschouwden het graf als een *domus aeterna*, als een huis voor de eeuwigheid. De overledene leefde hier verder als *anima*, ziel in een vreugdeloos bestaan. Slechts de *Parentalia*, het zielenfeest voor de voorouders en overleden bloedverwanten, bracht soelaas. Indien men kon, zorgde men al tijdens het leven voor zijn laatste rustplaats. Bij talrijke grafinscripties leest men: *VIVUS FECIT*, 'hij heeft het tijdens zijn leven gemaakt'. Zo lezen wij in een opschrift dat in Tongeren in een waterput vlak bij de basiliek was ingemetseld dat Nepos reeds tijdens zijn leven een grafmonument voor zichzelf en zijn echtgenote Velmada oprichtte.⁸²

Veel mensen, vooral zij die het zich konden veroorloven, hadden aandacht voor hun laatste rustplaats. In een atmosfeer van stilte rijzen grootse gedenktekens op in grafparken, en getuigen op die wijze van de grootheid en de roem van de overledenen. Ook de meer bescheiden grafstèles trekken beslist de aandacht. De eenvoudige markeringen van de kleine lieden, een houten paal, een hegje of een greppel, bleven echter niet bewaard. In Gallia Belgica treft men dergelijke opvallende begraafplaatsen aan langs de invalswegen van de steden en de dorpen. Overeenkomstig de *leges XII tabularum*, de wetten van de twaalf tafelen (451-450 v.C.), lagen zij buiten de stad of de nederzetting. Deze stelregel werd overal in het *Imperium Romanum* consequent toegepast. In Tongeren en Trier, maar ook in Tienen, Maastricht, Namen of Aarlen waren zij uitgegroeid tot uitgestrekte begraafplaatsen die een oppervlakte van verscheidene hectaren konden beslaan. Op de grafvelden die de archeologen konden onderzoeken, komen zowel crematie als inhumatie voor en dit reeds vanaf de 1ste eeuw n.C. Lijkverbranding werd overwegend toegepast tijdens het Prinicipaat. Er was een zekere verscheidenheid in de brandgraven, zowel wat betreft de crematieritus als de graftypen. In principe onderscheidde men twee varianten in de crematieritus. Indien de assen van de dode op de crematieplaats zelf werden bijgezet, spreken de archeologen van een bustumgraf. Dit graftype is goed herkenbaar aan de bodemverkleuringen die de hitte van het vuur veroorzaakte. Bustumgraven kwamen niet zo frequent voor. Indien de stoffelijke resten werden bijgezet op een andere plaats dan de plaats van crematie, spreekt men van een ustrinumgraf. Hoewel dit graftype veel frequenter voorkwam, blijkt het echter erg moeilijk om de crematieplaatsen zelf binnen een grafveld te identificeren. In het zuidwestelijke grafveld van Tongeren lukte dit wel. Hier troffen de onderzoekers vier ovaal brandkuilen aan. Twee crematieplaatsen waren circa 5 meter lang en 2,5 meter breed en 0,7 meter diep. De asresten werden voorts in een urne, meestal van aardewerk, soms van brons of glas, en in een min of meer vierkante of ronde kuil bijgezet. Typisch inheems zijn de brandrestengraven waarbij de beenderen samen met de restanten van de brandstapel werden uitgestrooid op de bodem van de grafkuil of hooguit verzameld in een doekje. Een zekere variatie stelde men ook vast bij de inhumatiegraven die vanaf het einde van de 2de eeuw frequenter voorkwamen en in de loop van de 3de eeuw algemeen werden. De overledene werd vaak in een eenvoudige, houten kist begraven. Soms treft men een houten of gemetselde grafkamer aan. Een stenen of een loden kist was een echte zeldzaamheid. De opgravingen van de grafvelden rond Tongeren brachten enkele exemplaren aan het licht. Soms zijn zij wel erg spectaculair zoals de sarcofaag van Simpelveld uit de 2de of de 3de eeuw. Deze luxueuze lijkstaf was aan de binnenzijde versierd met bas-reliëfs die de woning van de overledene evoceerden.

Veel graven waren rijk aan grafgiften. Die gewoonte vindt haar oorsprong in het geloof in een verder leven na de dood waarbij de overledene de behoefte had aan die

dingen die hij ook tijdens zijn aardse leven veelvuldig gebruikte. Dit was vooreerst vaatwerk allerhande met spijzen en drank. Daarnaast treffen de archeologen allerlei objecten aan zoals, lampen, bronzen en pijpenaarden beeldjes, flacons en flessen met reukwerk, toiletgerief, juwelen en munten of de zogenaamde Charonpenning. Dit was het veergeld dat de overledene moest betalen voor zijn overtocht van de Styx.

In de Gallische en de Germaanse provincies richtten de vooraanstaande burgers boven deze graven grote gedenktekens op ter nagedachtenis van de afgestorvenen. Een van de meest bekende grafmonumenten uit de noordelijke provincies is dit van de legioenveteraan Lucius Poblicius, gevonden in Keulen. Het werd gebouwd omstreeks 40. Het was vijftien meter hoog en telde twee verdiepingen. Op het voetstuk stond het grafopschrift waarin naast de dochter Paulla ook de echtgenote en de zoon werden vermeld. Van hen bleef de naam echter niet bewaard. Op de verdieping stonden de standbeelden van de vier gezinsleden. Nog indrukwekkender is de grafpijler van de Secundinii, een familie van rijke lakenhandelaars uit Trier. Dit monument, dat aan de vier zijden kunstig met scènes uit de mythologie en de beroepsactiviteiten van de familie is versierd, kan nog steeds op zijn oorspronkelijke plaats in Igel worden bezocht. Het is exemplarisch voor de schitterende grafmonumenten van de rijke Treveri langs de invalswegen naar Trier. Minder schitterend, maar toch vergelijkbaar zijn de grafpijlers van Aarlen waarvan talrijke sculpturen in de 3de eeuw werden gebruikt bij de bouw van de omwalling van de *vicus*. Ondanks een zekere onhandigheid, die uitgaat van deze provinciaal-Romeinse grafkunst, geven de monumenten blijk van een duidelijke vraag naar kwaliteit. De

Een crematiegraf uit de 2de eeuw van het grafveld in Oudenburg (VI0E)

'Pijler van de vrouw met de ring' is hiervan een mooi voorbeeld. Vaak zijn het taferelen uit het dagelijkse leven waarin de afgestorven plaatsnemen. Maar ook mythologische figuren in verband met de Dionysische mysteriën sierden de grafmonumenten. De grafpijler van de 'Danseres met de crotalen' illustreert dit. De vraag rest enkel in welke mate dergelijke voorstellingen corresponderen met een religieus gevoel, dan wel of zij louter het resultaat zijn van een keuze uit een soort modellenboek. Op de noordoostelijke necropool van Tongeren kan het bestaan van slechts één mausoleum worden aangetoond. Hiertoe hoorde waarschijnlijk de steen met de drie *togati*. Tijdens het onderzoek van de zuidwestelijke begraafplaats kwamen drie bekroningen van een grafmonument aan het licht. In de Maas bij Maastricht daarentegen werden talrijke brokstukken van funeraire monumenten teruggevonden. Reeds tijdens de eerste helft van de 1ste eeuw werden in Maastricht de eerste graftorens opgericht. De opdrachtgevers waren vermoedelijk immigranten van de eerste generatie, veteranen van de legioenen langs de Rijn. Van de grafpijlers van Waasmunster-Pontrave bleven slechts de grafkamers en de fundamenten bewaard. Zij waren vermoedelijk zeven meter hoog en dateren van de 2de eeuw. Deze monumenten waren niet vergelijkbaar met de grafpijler van de Secundinii of het grafmonument van L. Publicius. Zij waren immers niet uit natuursteen opgetrokken. De opbouw bestond uit een samenstelling van mortelbrokken en panfragmenten. Aan de buitenkant waren de pijlers mooi afgewerkt met witte kalkmortel. De groeven, geaccentueerd door rode verf, moesten een beeld van natuursteen oproepen. Alleszins is duidelijk dat zij die zeer welgesteld waren, zich ook in onze regio door hun graf van de gewone bevolking onderscheidden. Veel dergelijke grafmonumenten werden in Vlaanderen dus niet teruggevonden, wel net voldoende om aan te tonen dat ook hier de inheemse elite de typisch mediterrane tradities overnam. Die inheemse elite was ervoor verantwoordelijk dat het monumentale praalgraf in het oosten van Gallia Belgica en in Germania Inferior na een zekere terugval in het begin van de 2de eeuw een hernieuwde bloei beleefde. Het bijna volledig ontbreken van monumentale gedenktekens is in belangrijke mate te wijten aan de zeldzaamheid van natuursteen ter plaatse en het hergebruik ervan met het verstrijken der eeuwen.

Een bijzondere vorm van grafarchitectuur, die hier zeker niet onvermeld mag blijven en typisch is voor het platteland, zijn de tumuli. Zij zijn zeer karakteristiek voor de *civitas Tungrorum*. De tumuli werden vooral in de 2de eeuw n.C. opgericht. Zij liggen meestal langs of in de nabijheid van de Romeinse wegen, geïsoleerd of in groepjes van twee of drie. Eén enkele maal lagen zij met zijn vijven zoals in Omal bij Luik. Op dit ogenblik zijn meer dan 150 dergelijke tumulusgraven gekend. Het zijn in essentie grafheuvels opgeworpen over een crematiegraf. Hun afmetingen waren indrukwekkend. De grootste bereikten een hoogte van 8 tot 15 meter en een diameter van meer dan 25 meter. Niet alle grafheuvels bleven echter bewaard. Zo werden de drie tumuli van

Sint-Huibrechts-Hern onder Hoeselt sinds hun onderzoek door F. Huybrigts in 1897 en 1898 volledig afgegraven. Van het overvloedige grafmeubilair bleef ten gevolge van de oorlogsomstandigheden nauwelijks iets bewaard. De bombardementen van het Duitse leger tijdens de nacht van 18 en 19 augustus 1914 waren vernietigend. De grafinhouden van de tumulusgraven zijn in het algemeen rijkelijk zoals onder meer de tumulus van Tienen-Avendoren illustreert. Zij zijn een uiting van welstand. Gedurende de ganse 2de eeuw nemen de grafgiften toe, en zij worden steeds talrijker. Prachtige bronzen kannen en lampen, schitterende glazen flessen, karaffen en urnen, eersteklas aardewerk en gebruiksobjecten allerhande kreeg de afgestorvene mee in het graf. Sommige stukken zijn uit de mediterrane wereld geïmporteerd. Deze tumuli waren anonieme graven van de rijke inheemse elite die de grotere landgoederen bezaten en erin geslaagd waren een zekere welstand op te bouwen. Soms kennen wij de vermoedelijke identiteit van de afgestorvene. In tumulus drie van Tienen-Grimde vond men een klein gouden hulsje met de naam Marcus Probius Burrus.⁸⁵ Deze man was een Romeinse burger, vermoedelijk van Gallische origine. En de *titulus* van Cherain wijst de grafheuvel toe aan de *decurio* Vitorius Caupius.⁸⁴ Ook hij was een Romeinse burger waarschijnlijk van Gallische herkomst.

Veel talrijker dan de monumentale grafmonumenten zijn de grafstèles die tot de opvallendste tekens van de romanisering worden gerekend. Het kan hier niet voldoende worden beklemtoond dat de romanisering van de Gallische en de Germaanse provincies een ware revolutie heeft veroorzaakt. De eerste grafstenen werden geïmporteerd. Spoedig echter ontstonden onder meer in de garnizoenssteden langs de Rijn eigen ateliers waarin de lokale steenkappers het Romeinse vormenpatrimonium toepasten. De iconografie van deze grafstèles was bijzonder rijk. Zij waren spiegels van het leven en varieerden van eenvoudige grafstenen met enkel een buste van de overledene tot overdadig beeldhouwde monumenten met kunstzinnig uitgewerkte scènes. Deze scènes toonden nu eens de afgestorvene ten voeten uit, dan weer terwijl hij aan het dodenmaal aanlag, of als militair te paard die de vijand overwint. De Tunger Oclatius, die zijn militaire dienst in Neuss in de *ala Afrorum* volbracht, poseerde ten voeten uit en in vol ornaat op zijn grafstèle.⁸⁵ Reburus, een ruiter van de *ala I Frontoniana* in Bonn die op dat ogenblik vooral bij de Tungri rekruteerde, sprong met zijn paard over een gevallen barbaar.⁸⁶ Er bestaan in de uitwerking van deze taferelen nauwelijks beperkingen. Het is bovendien belangrijk te noteren dat tekst en beeld een fundamentele eenheid vormen. Zij vullen elkaar aan, waardoor de een niet volledig begrijpbaar is zonder de ander. Onder meer worden bij Romeinse militairen vaak de decoraties afgebeeld zonder dat zij expliciet in de bijgaande tekst worden vermeld. Een scène met het dodenmaal geeft niet enkel informatie over rituelen bij de begrafenis of over tafelgebruiken, maar verwijst ook naar het Romeinse burgerrecht van de overledene.

De herinnering aan de kleine lieden leeft in het beste geval slechts voort op de bescheiden grafstenen. Een mooi voorbeeld hiervan is de herdenkingssteen van een zekere Antiquus uit Tongeren. De overledene was afgebeeld in een medaillon die boven de tekst stond.⁸⁷ De sculptuur is van een erg matige kwaliteit en kan het best worden vergeleken met talrijke Keulse herdenkingsstenen uit de 2de en de 3de eeuw.

De grafmonumenten en stèles hebben veruit het grootste deel van de antieke opschriften geleverd. Vaak waren deze inscripties gekapt in mooie en kunstig gevormde lettertekens. De overledenen zijn op die manier niet langer anoniem. Zij krijgen een naam en een identiteit. Zij worden herkenbare mensen met herkenbare levens. Talrijke opschriften vangen aan met de formule *D(is) M(anibus)*, 'gewijd aan de goden en de geesten van de onderwereld'. Het graf was hierdoor heilig en onschendbaar. Verder informeren de inscripties ons over de naam, de herkomst, de leeftijd, familiebanden, het beroep enzovoort van de overledene. Deze opschriften herinnerden de voorbijgaande wandelaars aan het levensverhaal van de afgestorvene. Op die wijze zijn zij een van de belangrijkste bronnen voor onze kennis van de antieke wereld. Een mooi voorbeeld is de grafsteen van Nepos, zoon van Silvinus, die in Tongeren werd gevonden en waarvan de inscriptie door gevleugelde *genii* werd geflankeerd. Nepos en Silvinus zijn Romeinse namen. Nepos' vrouw, Velmada, had net zoals haar vader Gangusso, een naam van Keltische of Germaanse oorsprong. Geen van beiden was echter Romeins burger. Wel waren zij typische vertegenwoordigers van een geromaniseerde en welvarende stedelijke elite. Het levert geen samenhangend beeld van de Gallo-Romeinse maatschappij op, maar enkel losse flarden uit de dagelijkse realiteit. Hoe hoger de status van de overledene, hoe groter zijn kans op een epigrafisch overleven.

Noordelijk Gallië tijdens het Laat-Romeinse Keizerrijk

Het bewind van de Severi luidde een tijd van veranderingen in. Sinds de regering van Septimius Severus (193-211) kwam het Romeinse Rijk geleidelijk onder een steeds grotere druk te staan. De overheid beantwoordde die druk uiteindelijk met een nieuwe bestuursvorm, de militaire monarchie. Ook in onze regio zien wij reeds voor het begin van het Laat-Romeinse Keizerrijk de aankondiging van structurele veranderingen. Deze veranderingen hebben betrekking op de samenstelling van de bevolking, op het bestuur van de maatschappij en de organisatie van het leger, op de bewoning van stad en platteland, op het religieuze leven... Met de regering van keizer Diocletianus (284-305) breekt een heel nieuw tijdperk aan.

Galliërs, Germanen en Franken

Vanaf het midden van de 3de eeuw verschijnen door de opeenvolgende onlusten nieuwe bevolkingsgroepen in het Romeinse Rijk. Zij worden eerst Germanen en later Franken genoemd. De eerste invasies hadden veeleer het karakter van strooptochten. Tegen het einde van de 3de eeuw zat Gallië Belgica compleet aan de grond. De Lage Landen waren een ontredde regio. Steden, *vici* en landbouwdomen waren verwoest. Landerijen waren verlaten en moesten opnieuw worden bevolkt. Keizer Diocletianus nam ingrijpende maatregelen om het tij te keren en stuurde in 285 M. Herculius Maximianus naar Gallië. Het aanzien van Gallia Belgica veranderde volledig. Op de eerste plaats kregen de Lage Landen een heel nieuwe bevolking. De Franken, die tijdens de verschillende veldtochten werden overwonnen, werden naar de verschillende streken van Gallië gedeporteerd waar zij het verlaten land moesten bewerken. Het gaat om een doelbewuste politiek die tegelijk de druk op de rijksgrenzen moest verlichten. Maximianus kende aan de gedeporteerde Franken landerijen toe in de bestuursdistricten van de Nervii en de Treveri.¹ Ook de verlaten regio's van de Ambiani, de Bellovaci, de Tricasses en de Lingones werden opnieuw bevolkt en de akkers brachten er nieuwe oogsten voort. Een panegyricus² prijst in 297 Constantius Chlorus, een van de vier regenten, als volgt:

‘Door uw overwinningen, onoverwinnelijke Caesar, bloeit al wat onbewoond is in het gebied van Amiens, Bayeux, Troyes en Langres weer op, doordat de barbaar daar als boer werkt.’

En verder:

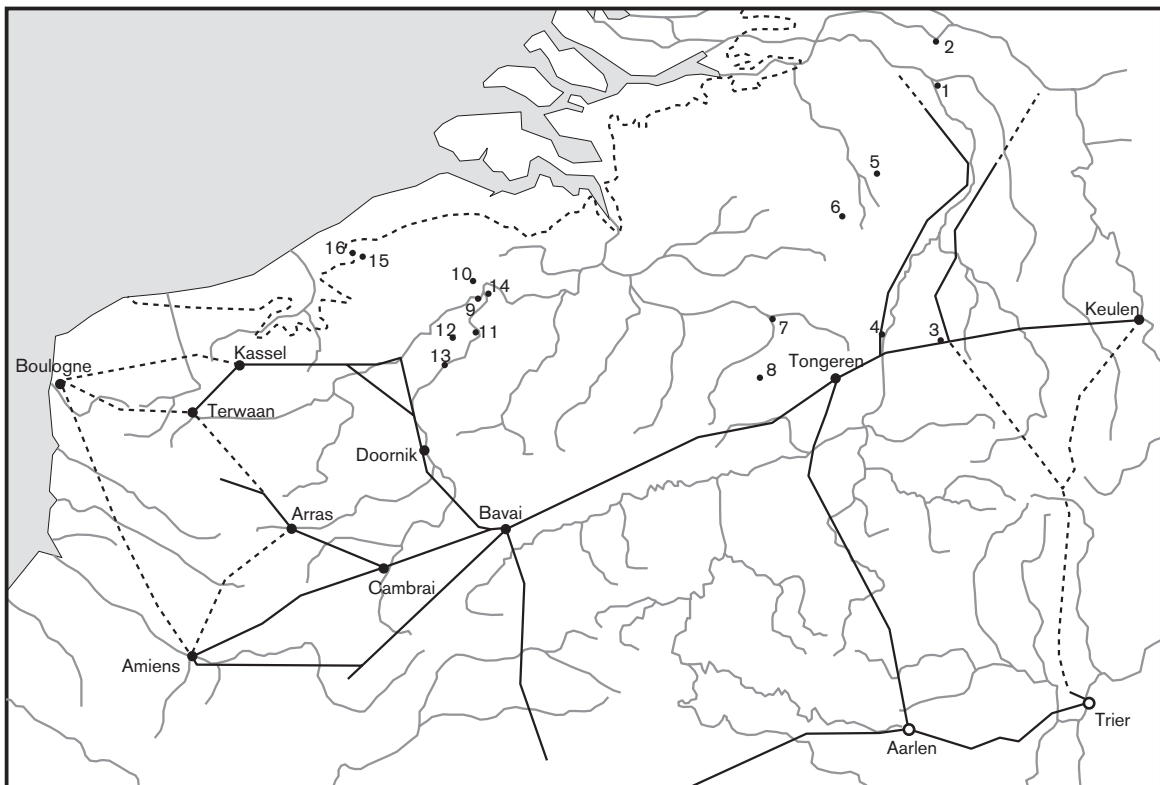
‘In de zuilengangen van elke stad zitten lange rijen barbaarse krijgsgevangenen ... zij allen, inmiddels toebedeeld aan de bewoners van de provincie om hen dienstbaar te zijn, wachten het moment af dat zij naar braakliggende landstrekken zullen worden gevoerd om er de grond weer in cultuur te brengen ... Dan werken de Chamavius en de Fries voor mij. Deze vagebond en deze plunderaar werken zonder respijt om mijn land weer vrucht te doen dragen.’

In 310 werden overwonnen Franken van over de Rijn naar verlaten domeinen binnen het rijk gedeporteerd. In de *Panegyrici Latini*³ leest men het volgende:

‘Wat zal ik nog eens spreken over stammen diep uit Francia, die weggesleept zijn, nu niet meer uit die streken, die de Romeinen vroeger binnen waren gevallen, maar uit hun oorspronkelijke, eigen gebieden, van de uiterste kusten van het barbarenland, om neergezet te worden in verlaten streken van Gallië en om de vrede van het Romeinse Rijk door hun arbeid te bevorderen.’

De geciteerde teksten tonen duidelijk het economische karakter van deze bevolkingsgroepen aan. De gevangengenomen Germanen werden als *coloni* in de verwoeste en verlaten streken van Gallië gevestigd en moesten de landbouwdomeinen opnieuw in cultuur te brengen. In de teksten worden zij *laeti* genoemd, de territoria waarop zij woonden en werkten *terrae laeticae*. Dit waren grote samenhangende landerijen, gesloten nederzettingen waarbinnen de mensen een relatieve vrijheid genoten. De meest noordelijken waren de Laeti Lagenses. Zij waren in de omgeving van Tongeren gevestigd. Zij leefden afgezonderd van de Gallo-Romeinse bevolking. In 370-373 werd een huwelijksverbod tussen de *laeti* en de Romeinse burgers uitgevaardigd. In de praktijk werkte dit echter niet. Na verloop van tijd kregen deze *laeti* ook een militaire opdracht en werden zij soldaten in dienst van de administratie van het Laat-Romeinse Keizerrijk. Wegens hun belangrijk aandeel in de verdediging van Noord-Gallië wonnen zij gaandeweg aan macht en betekenis en speelden zij sedert de regering van keizer Julianus (361-363) een steeds belangrijker rol in het leger en het politieke leven. Dit leverde hen vermoedelijk ook een aanzienlijke sociale opgang en stelde hen in staat een zekere welvaart te verwerven. De *laeti* slaagden er ook in zich meer en meer sociaal te integreren in de Gallo-Romeinse maatschappij.

Naast de *laeti* is er in de bronnen ook sprake van *foederati*. In dit geval regelde een *foedus*, een verdrag, de betrekkingen tussen de Romeinen en deze Germanen. In ruil voor militaire hulp onder leiding van hun eigen aanvoerders mochten de stammen bepaalde gebieden binnen de rijksgrenzen innemen en bewonen. Zij behielden daarbij volledige zelfstandigheid. Bovendien werden de Germaanse aanvoerders door dergelijke verdragen tegelijk Romeinse officieren. Het ging daarbij zeker niet om één enkele stam. Integendeel, de Romeinen sloten telkens nieuwe verdragen met de afzonderlijke en onafhankelijke groepen. Het is niet heel duidelijk vanaf welk ogenblik er werkelijk van *foederati* sprake is. Het ontbreken van verhelderende teksten speelt hierin zeker een rol. Sommigen zijn geneigd deze *foederati* al zeer vroeg, dit wil zeggen nog voor de regering van keizer Constantijn (306-337), te plaatsen. In die tijd zouden zij een soort bufferzone aan de Romeinse grens hebben gevormd. Maar volgens andere onderzoekers kunnen zij even goed een eeuw later ontstaan zijn. Vanaf het begin van de 5de eeuw kunnen wij met zekerheid van *foederati* spreken. Het verbond van de Gallische Franken en de West-Goten onder leiding van de Romeinse generaal Aëtius in de slag tegen de

De Germaanse bewoning in Noord-Gallië: 1. Gennep; 2. Nijmegen; 3. Voerendaal; 4. Neerharen-Rekem; 5. Geldrop; 6. Bergeyk; 7. Donk, Herk-de-Stad; 8. Wange-Damekot; 9. Sint-Martens-Latem; 10. Merendree; 11. Asper; 12. Kruishoutem; 13. Kerkhove; 14. Gent, Sint-Machariuswijk; 15. Zerkegem; 16. Roksem (naar M. Rogge)

Hun Atilla in 451 illustreert duidelijk de nieuwe rechtsstatus van deze volkeren. Vroeger waren zij soldaten van de Romeinen, nu bondgenoten.

De foederati zijn eveneens te onderscheiden van de *dediticii*. De term verwijst naar *se dedentes*, zij die zich hebben overgegeven. Een verhelderende tekst van Ammianus Marcellinus verhaalt hoe in 358 een groep Saliï zich met hun bezittingen en hun kinderen aan de latere keizer Julianus overgaven. Hij nam hen onder zijn bescherming en toonde zo zijn genade.⁴

Het is in ieder geval duidelijk dat de Romeinen voor het cultiveren van de uitgestrekte landbouwgebieden en voor de verdediging van de grenzen meer en meer op Germaanse immigranten waren aangewezen. Ook de archeologie toont aan dat Germaanse immigranten zich in onze contreien vestigden. De aanwezigheid van de Germanen is vanaf het einde van de 3de eeuw archeologisch aanwijsbaar wanneer de inwijking steeds meer op vestiging was gericht. De archeologische nalatenschap bestaat vooral uit grafvelden samen met zeldzame nederzettingsvondsten en hoogteversterkingen. De Germaanse bevolking lijkt vrij goed geïntegreerd in de provinciale Romeinse maatschappij. De wijze van begraving en de grafgiften tonen aan dat deze immigranten de lokale levenswijze zonder al te veel problemen overnamen. Maar tegelijk hebben zij een grote invloed uitgeoefend, onder meer in de grafrituelen en in de sierkunsten. Een Germaanse herkomst laat zich vooral aflezen uit de aanwezigheid van wapens en gordelelementen in de mannengraven en de typische trompetmantelspelden en haarnaalden in de vrouwengraven. Een graflegging met wapens was bij de Romeinen niet gebruikelijk. Romeinse burgers droegen geen wapens en de militairen bezaten ze niet in eigendom. Uiterst zeldzaam en waarschijnlijk ook Germaans zijn de houten emmers met bronzen of ijzeren beslag. Indien deze typische grafgiften ontbreken, wordt het uitermate moeilijk om nog met zekerheid over een Germaanse afstamming te spreken. De meeste bijzettingen kunnen wij aan personen van een hogere sociale status toewijzen. De graven van Germanen van een lagere sociale afkomst kunnen wij niet als zodanig identificeren, veelal wegens het ontbreken van de specifieke grafgiften. In die zin kunnen wij de *laeti*, zoals zij bij de aanvang in de literaire bronnen naar voorkomen, niet identificeren.

Opvallend in de *civitas Tungrorum* zijn de hoogteversterkingen zoals deze van Hautercenne in Furfooz en de grafvelden met Germaanse wapengraven langs de Maas en haar zijrivieren. De bergvesting van Hautercenne, hoog boven de Lesse, diende in de Laat-Romeinse tijd als militaire wachtpost ter bescherming van de weg Keulen-Saint-Quetin die door de Ardennen liep. Het grafveld, dat bij deze hoogteversterking hoorde, lag in de ruïnes van de thermen. Het hoge aantal mannengraven en het geringe aantal vrouwengraven versterkte het vermoeden dat dit grafveld tot een Laat-Romeinse mi-

litaire post hoorde. Het einde van de militaire aanwezigheid in deze versterking ligt ergens in het begin van de 5de eeuw. De aanwezigheid van wapens in negen van de zeventien graven op het kleine grafveld van Haillet in de Maasvallei verwijst duidelijk naar het militaire karakter van de Germaanse bevolking die hier verbleef. Het oudste graf stamt uit het begin van de 5de eeuw. Een vergelijkbaar beeld zien wij in de kleine necropool van Spontin waarvan de graven van de periode tussen 380 en 420 dateren. De onderzoekers veronderstelden hier een klein garnizoen, gedetacheerd op een militaire post. Het grotere grafveld van Vieuxville is een ander mooi voorbeeld en vooral ook belangrijk omdat het gedurende drie eeuwen in gebruik bleef. Vooral het graf van de 'Krijger van Vieuxville' baarde veel opzien. Het is representatief voor de klasse van Germaanse militaire leiders. De grafgiften tonen duidelijk het Germaanse karakter van de overledenen aan. Zij vormden ooit kleine gemeenschappen van krijgers en hun families die zich ter plaatse hadden gevestigd. Germaanse graven kwamen ook aan het licht op de militaire necropool van Oudenburg in de *civitas Turnacensium*. Vooral de trompetfibulae van de officierenvrouwen tonen aan dat wij hier met Germanen te maken hebben. Maar het ontbreken van wapengraven wijst erop dat deze Germanen hun militaire dienst vervulden in een reguliere Romeinse eenheid.

De 5de eeuw is een overgangperiode naar de Merovingische beschaving die in de grafvelden van Krefeld-Gellep, Rhenen of Vieuxville duidelijk naar voren komt. Omstreeks 410 kwam een feitelijk einde aan de Romeinse militaire aanwezigheid in de Lage Landen. De troepen vermeld in de *Notitia Dignitatum*, een officieel register van de burgerlijke en militaire ambten en standplaatsen, waren er meer in theorie dan in praktijk.

In Vlaanderen lijkt een aantal belangwekkende vondsten zoals in Donk (Herk-de-Stad) en Neerharen-Rekem de Germaanse immigratie op het platteland vanaf de tweede helft van de 3de eeuw te bevestigen. In Donk, waar reeds tijdens de 1ste en de 2de eeuw landbouwers aanwezig waren, vestigden zich in de loop van de tweede helft van de 3de eeuw nieuwkomers. De keramiek die wij onder meer dankzij hun graven kennen, vertoont nogal wat gelijkenissen met het plaatselijke, maar veel oudere ijzertijdaardewerk. Maar de vondsten horen wel thuis in een laat-3de-eeuwse context. Het voorkomen van dergelijk aardewerk is veeleer ongewoon. Het handgevormde aardewerk is tijdens de Gallo-Romeinse periode weliswaar nooit volledig buiten gebruik geraakt. Maar hier wijst alles erop dat wij met Germaans aardewerk te maken hebben. Ook een pot in handgemaakt aardewerk uit Kontich en schervenmateriaal uit Elewijt moeten wij in deze context vermelden. In de Germaanse nederzettingen in Duitsland buiten de Romeinse rijksgrens troffen de archeologen parallellen aan. Mineralogisch onderzoek wees inmiddels uit dat het Germaanse aardewerk uit de Vlaamse vindplaatsen van

over de Rijn afkomstig was. In Neerharen-Rekem, gelegen op de boord van de oude Maasbedding, vestigden zich deze nieuwkomers op een vindplaats waar tot de tweede helft van de 3de eeuw een mooie Gallo-Romeinse villa stond. Hier bouwden zij vanaf 360 een echt dorp. Naast enkele grotere gebouwen waren de zogenaamde kuilhutten erg opvallend. Het vloerniveau van deze kuilhutten was enkele tientallen centimeters in de bodem uitgegraven. Zij deden dienst als weefatelier, bronsgieterij en opslagplaats. Ook hier was het typische handgevormd aardewerk aanwezig samen met bronzen mantelspelden en nog andere vondsten. In Voerendaal werden op het verlaten villaterrein twaalf kuilhutten gevonden samen met enkele grotere gebouwen en oventjes. Dit dopje was bewoond van het laatste kwart van de 4de eeuw tot de eerste helft van de 5de eeuw. Een kleine soortgelijke nederzetting kwam aan het licht in Sint-Gillis-Waas. De vondsten hier zijn de eerste uit het Waasland die aan de komst van Germaanse immigranten kunnen worden gekoppeld. De resten van gebouwen en vondsten van keramiek zijn afkomstig van een kleine groep die zich in de onmiddellijke nabijheid van een Romeinse landbouwwinning had gevestigd. Slechts één woning, enkele bijgebouwtjes en vier putten konden worden opgegraven. De vondsten bestaan hoofdzakelijk uit scherven van aardewerk. Hieronder bevond zich ook handgevormd aardewerk dat niet in een Romeinse traditie thuishoorde. Bij gebrek aan goed dateerbare vondsten is het niet bekend wanneer deze groep zich hier vestigde. In Knesselare kwam een kleine nederzetting aan het licht. Zij dateert vermoedelijk van de late 3de eeuw. Ook hier was het aardewerk overwegend handgemaakt. In de valleien van de Schelde en de Leie kunnen Asper en Sint-Martens-Latem worden genoemd. Daar was er bewoning in de late 4de en de 5de eeuw. Zowel de kuilwoningen als de keramiek duiden op immigranten, misschien van Nederlandse of Noord-Duitse oorsprong. De vondsten uit al deze nederzettingen wijzen op een totaal andere economische en sociale herkomst van de bevolking. Langs de rand van de kustvlakte ten slotte, tussen Oudenburg en Brugge, toonde het archeologische onderzoek in Roksem en Zerkegem continuïteit tussen de Laat-Romeinse en de vroeg-middeleeuwse bewoning aan.

Ook op de verschillende stedelijke necropolen zoals deze van Tongeren, Doornik, Keulen, Bonn en Nijmegen troffen de archeologen graven aan die van een onmiskenbaar Germaans karakter getuigden. In Tongeren kon slechts een beperkt aantal graven als Germaans worden geïdentificeerd. In enkele graven verraden wapens, mantelspelden of haarspelden de vreemde herkomst van de overledenen. De wapengraven uit het einde van de 4de of het begin van de 5de eeuw kenmerken zich niet alleen door de aanwezigheid van een ijzeren bijl. Een enkele maal troffen de archeologen ook een *spatha* of een zwaard aan. Bronzen gordelgarnituren of drieknoppenfibulae verwijzen naar de militaire status van de dode. Dit 'militaire karakter' van de graven is opvallend. Een bronzen riemtong uit Tongeren, die volgens de inscriptie ooit eigendom van Viventius

was, stelt een krijger te paard voor. Hij staat in militaire kledij afgebeeld en houdt een lans vast. De graven 10 (1964) en 99 (1984) van de zuidwestelijke begraafplaats zijn andere eminente voorbeelden van dit fenomeen. Het graf 99 is wel erg bijzonder. Naast een ijzeren bijl en een vergulde drieknoppenfibula lag in dit graf tussen de overige grafgiften ook een houten emmer met bronsbeslag. Een vergelijkbaar beeld kennen wij ook van de grafvelden van Doornik die van de periode tussen de 3de en de 7de eeuw dateren. De stad had zich inmiddels een vooraanstaande positie weten te verwerven en was uiteindelijk 'gepromoveerd' tot de hoofdplaats van de *civitas Turnacensium*. Verscheidene graven karakteriseerden zich door een duidelijk Germaanse inslag. Ook hier troffen de archeologen meerdere wapengraven aan. Misschien mogen wij deze wapengraven toeschrijven aan Frankische krijgers die in dienst waren van de stedelijke milities? Hierin was het Germaanse element vrij sterk aanwezig.

De hierboven geschetste ontwikkelingen schenken ons een onvolledig maar toch vrij duidelijk beeld van een maatschappij die aan belangrijke veranderingen onderhevig was. De Franken evolueerden van onderworpenen over *foederati* tot de belangrijkste machtsfactor in Gallië. De dramatische gebeurtenissen van de 5de eeuw beletten auteurs zoals Claudius Claudianus en Aurelius Prudentius Clemens niet de lof op de grootheid van Rome te zingen. Welbespraakt waren deze literatoren de spreekbuis van hen die zonder het geloof in de grootheid van het oude Rome niet leven konden. In de verheerlijking van de Eeuwige Stad en het wereldrijk keerden de optimistische grondgedachten van de klassieke dichters en geschiedschrijvers steeds opnieuw terug. De heiden Rutilius Namatianus, die toch de plundering van Rome beleefde, verzekerde in een gedicht over zijn terugkeer naar Gallië dat Rome nu, zoals altijd in het verleden, de bijzondere gave bezit door het ongeluk groter te worden en er zelfs haar wedergeboorte aan te danken heeft.

In het noorden van Gallië waren de Franken inmiddels langzaam maar zeker de belangrijkste macht geworden. En hoewel zij in zekere zin verbonden bleven met het Romeinse Rijk, gingen zij van hoe langer hoe meer een onafhankelijke positie innemen.

De militaire monarchie

Keizer Diocletianus stond bij zijn aantreden in 284 voor een enorme uitdaging. Al sedert de Severische keizers, omstreeks het jaar 200, manifesteerden zich de structurele veranderingen en problemen in het Romeinse Rijk. Zij dwongen de keizers tot bijzondere en buitengewone maatregelen. Met het bewind van Diocletianus werd na de langdurige verwarringen het Dominaat geboren. Het was een militaire

monarchie die steunde op de absolute macht van de keizer. Aan de grondslag hiervan lag de tetrarchie, de heerschappij van vier keizers. Dit waren Diocletianus en Maximianus, beiden Augusti, en Galerius en Constantius, de twee Caesares. De voortdurende druk op de rijksgrenzen noodzaakte immers meer dan één keizer. Ondanks het feit dat de regering uit vier regenten bestond, bleek een homogene leiding gewaarborgd. De figuur en autoriteit van Diocletianus, de eerste Augustus, speelde hierin een belangrijke rol en hij maakte het op die manier mogelijk dat het vorstelijke absolutisme als bestuursvorm na zovele eeuwen opnieuw zijn intrede deed. De keizer werd *dominus et deus*, heer en god. De Laat-Romeinse monarchie was zo in zekere zin een theocratie. De keizer droeg de geest van de godheid in zich en was voortdurend in staat van genade. Hij was de goddelijke heerser, de keizer bij gods genade en bezat in het bestuur en de administratie van het rijk een onbegrensde macht. De oude instellingen van de Republiek zoals de senaat en de jaarlijkse magistraten waren politiek volledig geliquideerd. In 305 trad keizer Diocletianus af en trok zich terug in zijn paleis bij Salona. Keizer Constantijn rekende af met de overige regenten. De universele monarchie was zijn doel en vanaf 323 werd hij eindelijk alleenheerser, *totius orbis imperator*. Maar aan de bestuurlijke fundamenten die door Diocletianus waren gelegd, raakte hij niet.

De tetrarchie leidde tot een nieuwe bestuurlijke organisatie van het *Imperium Romanum*. De *Notitia Dignitatum* informeert ons vrij uitvoerig over de situatie omstreeks 400. Het immense rijk werd in vier delen gesplitst. Voor de twee Augusti en de twee Caesares waren er vier residentiële hoofdsteden waar zich het gecentraliseerde bestuur bevond: de *sacrum consistorium*, dit is een soort kroonraad, de keizerlijke kanselarij, de hoogste ambtenaren, de topmilitairen en de rechtsgeleerden. Gallië en Brittannië vielen onder het gezag van Constantius die zijn residentie in Trier had. Trier werd zo in de 4de eeuw een keizersstad en kende een bloei als nooit tevoren. Nadat Constantijn de absolute macht had verworven, trok hij de bestuurlijke ordening van Diocletianus door. De vroegere instellingen van het Principaat hadden volledig afgedaan. De werkelijke politieke macht lag nu bij de ambtenaren en de militairen van de keizerlijke administratie. De tetrarchie had Constantijn weliswaar opzijgeschoven, maar de geleding van het rijk in vier bestuurseenheden kreeg nu een nieuwe invulling. Het rijk werd in vier praefecturen verdeeld. Zij waren de hoogste instanties van de provinciale administratie. Aan het hoofd stond de *praefectus praetorio*. Diocletianus voerde ook een grondige bestuurlijke reorganisatie van de provincies door. De Gallische en Germaanse provincies kregen hierdoor omstreeks 294 een nieuwe bestuurlijke indeling. Dit was een onderdeel van de grote territoriale reorganisatie van keizer Diocletianus die de 42 provincies van Traianus verving door een honderdtal nieuwe. Deze provincies werden in functie van een betere administratie verkleind. Aan het hoofd van iedere provincie stond een stadhouder wiens bevoegdheden werden beperkt tot de bestuurlijke administratie. Naast de

stadhouder werd een *dux* of militair bevelvoerder aangesteld. Tussen de centrale administratie en de provincies bevond zich nog een intermediair bestuursniveau, met name dit van de *diocesis*. Het Romeinse Rijk telde er twaalf in totaal, telkens met een *vicarius* aan het hoofd. Hij was de plaatsvervanger van de *praefectus praetorio*. De stadhouders en de militaire bevelvoerders werden uit de ridderstand gerekruteerd. Deze stand kreeg een bijzonder grote invloed in de keizerlijke administratie. De *diocesis Galliae* bestond uit acht provincies. Het grondgebied van het huidige België maakte deel uit van drie ervan, met name Belgica Prima, Belgica Secunda en Germania Secunda. De provincies ten slotte bestonden verder uit *civitates*. In feite waren zij de voortzetting van de vroegere bestuursdistricten tijdens het Prinicipaat, met uitzondering hier en daar van enkele aanpassingen. De *civitas Tungrorum* werd, misschien in 297, van Gallia Belgica overgeheveld naar de *provincia* Germania Secunda. Hiervan was Keulen de hoofdstad. De *civitas Treverorum* maakte deel uit van Belgica Prima. Het bestuursdistrict van de Nervii noemde voortaan de *civitas Camaracensium*. Haar hoofdstad werd Cambrai (Camaracum) in de plaats van het in puin gelegde Bavay. Het bestuursdistrict van de Menapii werd de *civitas Turnacensium*, met Doornik (Turnacum) als hoofdstad in opvolging van het Cassel (Castellum Menapiorum). Deze bestuursdistricten vielen onder de provincie Belgica Secunda met als hoofdplaats Reims (Remi). De Nervii en de Menapii verdwenen echter niet volledig aangezien deze stammen hun naam nog aan militaire eenheden leenden. Deze territoriale reorganisatie was erg fundamenteel en het hoeft geen verder betoog dat zij van grote invloed was op het bestuur.

Graf van een Germaanse officier uit het zuidwestelijke grafveld van Tongeren (PGRM)

De Germaanse invallen noopten de Romeinse overheid ook tot maatregelen op het vlak van defensie. Deze maatregelen waren tweevoudig. Enerzijds onderging het Romeinse leger een grondige transformatie. Anderzijds zien wij dat de Romeinse overheid het concept van de lineaire grensverdediging, die na de invallen van de Chauci werd aangepast, nu verliet. Deze militaire hervormingen werden ingezet door keizer Diocletianus en in etappes voltooid door keizer Constantijn, die in die tijd geregeld in Trier resideerde, en zijn opvolgers. Bekijken wij eerst de legerhervormingen. Diocletianus vergrootte het aantal legioenen. Hij scheidde de ruitery van de legioenen af en organiseerde ze als zelfstandige eenheden. Dit was een erg belangrijke eerste stap. De voortdurende latente dreiging van de Franken langs de Rijn grens had nogal wat troepenverplaatsingen tot gevolg. Dit plaatste het opperbevel voor talrijke strategische problemen. De oplossing hiervoor werd gevonden in een opdeling van de troepen in *comitatenses* en *limitanei* of *ripenses*. De *comitatenses* waren het mobiele operatieleger. Zij bestonden zowel uit cavalerie als uit infanterie. Zij waren in het binnenland van Gallië op strategische lokaties gekazerneerd en moesten zich klaar houden om in geval van dreiging zo snel mogelijk te interveniëren. De *magister equitum* leidde de cavalerie, de *magister peditum* de infanterie. Zij vervingen de *praefecti*. De *limitanei* vormden het grensleger. Zij bezetten de limesvestingen, onder meer langs de Rijn en de kust. De scheiding van de legeronderdelen in de *comitatenses* en de *limitanei* vond zijn voltooiing tijdens de regering van Constantijn. De troepen waren gerekruteerd uit de lokale Gallo-Romeinse bevolking en geregeld ronselde men ook militairen bij de naburige Germanen. Deze *numeri* droegen als naam de oorspronkelijke plaats van kazernering: de *Geminiacenses* uit *Geminiacum*, de *Cortoriacenses* uit *Cortoriacum* (Kortrijk), de *Turnaceses* uit *Turnacum* (Doornik), de *Tungrecani* uit *Tungri* (Tongeren).⁵ De *Tungrecani* vormden samen met de *Divitenses*, die hun standplaats in *Divitia* (Deutz) hadden, een legioenpaar. De *Tungrecani* hadden in de periode van de tetrarchie de opdracht Tongeren en de weg naar Maastricht en verder naar Keulen te bewaken. In 312 maakte deze eenheid deel uit van het leger van Constantijn die met Maxentius in een bittere strijd om de macht was verwickeld. Hij lichtte hen uit het bezettingsleger en bracht hen onder bij zijn mobiele troepen. Ook de *Menapii* en de *Nervii* zijn als legioenen van het Romeinse leger bekend. De *scholae palatinae* ten slotte vervingen de praetoriaanse cohorten als lijfwacht van de keizer.

Het totale Romeinse leger was circa 400.000 man sterk. Het was een geweldig leger en het spreekt voor zich dat de instandhouding van dit militaire potentieel, de ravitaillering en de kosten van bewapening en soldij enorme inspanningen van de overheid vergden. De verzorging en de rekrutering van deze troepen geschiedde op het niveau van de praefecturen. De *dux limitis* had de militaire leiding over deze troepen in de afzonderlijke sectoren. De *dux Belgicae Secundae* voerde het bevel over de troepen

die gelegerd waren in onze contreien. Gelet op het belang van de verdediging van de rijksgrenzen namen de topmilitairen een bijzondere plaats in de keizerlijke entourage in.

In noordelijk Gallië bouwde de Romeinse legerleiding een ondertussen nieuw en erg ambitieus verdedigingssysteem uit. Het verving de oude grensverdediging langs de Rijn die ontoereikend was gebleken. Vanaf nu werd de grensverdediging ondersteund door een verdediging in de diepte. Overal werden sperforten, *castella* en *burgi* ter verdediging van de grenzen, het wegennet en de rivieren gebouwd. Uit Zosimus⁶ blijkt dat reeds tijdens de regering van Diocletianus hieraan hard werd gewerkt. Een van de interessante forten langs de Rijn grens uit deze periode is zeker dit van Krefeld Gellep, het Romeinse Gelduba. Tot het begin van de 5de eeuw nam hier een machtig stenen *castellum* de verdediging van de Rijn grens waar. Ook na de grootscheepse invallen bij het begin van de 5de eeuw bleef dit fort functioneren. Om de Rijn grens te beschermen werden daarnaast nieuwe legerplaatsen gebouwd. Aan het einde van de weg Bavay-Tongeren-Keulen zag tijdens de regering van Constantijn het fort van Divitia (Deutz) het licht. Langs de Noordzeekust werd de Saksische kustverdediging uitgebouwd. Zij wordt de Litus Saxonicum genoemd. Hiervan maakte het fort van Oudenburg deel uit. Dit *castellum*, dat drie opeenvolgende bouwfasen kent, gaat terug tot de 2de eeuw.

Luchtfoto van Oudenburg met situatieschets van het Laat-Romeinse legerkamp (J. Mertens)

Wanneer in 410 Alaric, de koning van de Goten, Rome bedreigde, riep de Romeinse legerleiding alle beschikbare troepen naar Italië. Oudenburg werd omstreeks die tijd waarschijnlijk opgegeven.

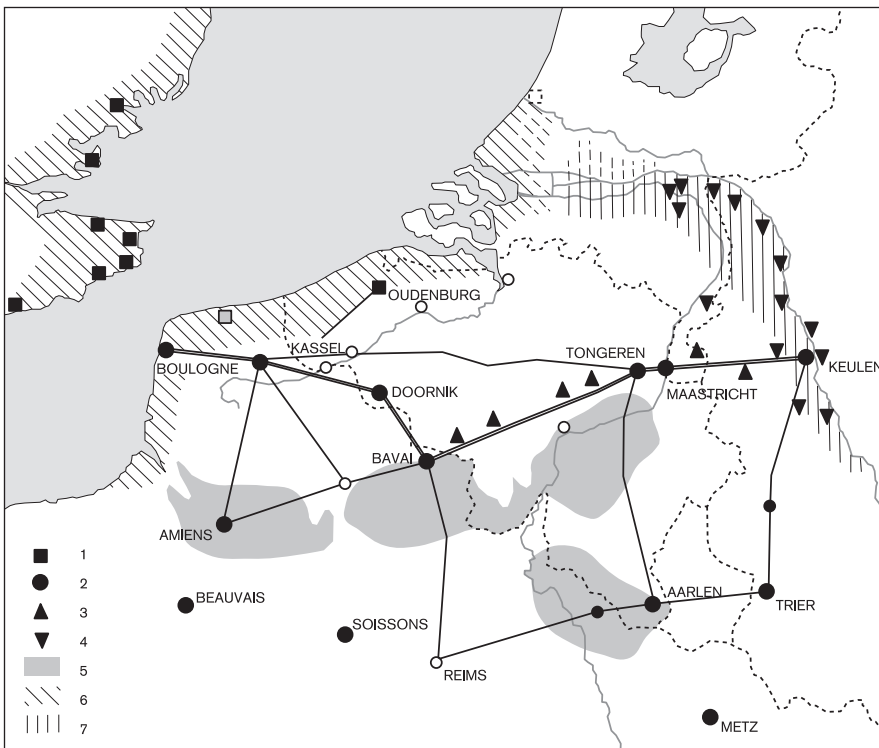
De verdediging in de diepte had verder betrekking op de versterkingen langs de weg Keulen-Tongeren-Bavay. Tussen Bavay en Tongeren heeft men er een achttal vastgesteld: Liberchies-Brunehaut, Liberchies-Bons-Villers, Braives, Morlanwelz, Waudrez, Baudecet, Geminiacum en Tavers. In dit verband spreekt men van de zogenaamde *Limes Belgicus*. Deze weg heeft echter nooit de functie van een grens gehad, maar wel van een versterkte weg binnen een brede grenszone. Ook de wat noordelijk gelegen weg van Cassel via Kortrijk en Tienen naar Tongeren werd in het verdedigingssysteem ingeschakeld. Belangrijk was onder meer de ligging van Cortoriacum als een vooruitgeschoven wachtpost van de Cortoriacenses.

De defensiepolitiek van de keizers voorzag ook in de versterking van enkele steden en nederzettingen. Vooral langs de grote wegen werden ze van muren en grachten voorzien. Tijdens de vroege 4de eeuw kreeg bijvoorbeeld Tongeren een nieuwe omheiningmuur met torens. Met 2680 meter was deze een heel stuk korter en efficiënter te verdedigen dan de omwallingen uit het einde van de 2de eeuw. In Bavay werd ter hoogte van het *forum* een Laat-Romeinse verdedigingsaanleg gebouwd. Ook in Doornik, Maastricht, Nijmegen en Cuijk kon men dergelijke versterkingen aantonen. In de Ardennen werden vanaf het midden van de 4de eeuw de hoogteversterkingen boven de Maas aangelegd. Deze hoogteversterkingen waren verbonden aan de zogenaamde begraafplaatsen van de *laeti* die veelal in deze periode een aanvang namen. Uit deze begraafplaatsen blijkt in ieder geval dat hier stevig bewapende, overwegend Germaanse hulptroepen waren gelegerd met de opdracht aan de barbaarse benden weerstand te bieden. De hoogteversterkingen en de Germaanse grafvelden langs de Maas kunnen wij integreren in een verdedigingssysteem in de diepte dat sedert het begin van het Dominaat geleidelijk werd uitgebouwd. In deze periode van algemene onveiligheid richtte men in de landelijke regio's versterkingen op met als doel de bevolking te beschermen en het verkeer langs de wegen te verzekeren. Deze militaire vestigingen waren het resultaat van de inspanningen die de overheid omstreeks het midden van de 4de eeuw deed om Noord-Gallië tegen de barbaarse invallen te beschermen.

Vooral sinds Constantijn werden de Germanen in groten getale gerekruteerd. De lofrede voor Constantius Chlorus⁷ zegt hierover veel. De tekst verwijst naar de militaire dienst waartoe de eerste *laeti* werden verplicht.

‘...Wat nog belangrijker is: als zij voor het leger worden opgeroepen, haasten zij zich om dienst te nemen en om zich te schikken in de legerdiscipline ... en zij zijn er trots op dat zij als Romeins soldaat dienst hebben gedaan.’

Honderd jaar na de eerste vestigingen van de *laeti* blijkt verder uit de *Notitia Dignitatum* dat deze bevolkingsgroep een militair karakter had. Het ambtsboek van de administratie dat kort na 395 werd opgesteld en dat tot 425 herhaaldelijk werd bijgewerkt, omschrijft de twaalf eenheden van de *laeti*, verdeeld over Noord-Gallië. Zij stonden ieder onder leiding van een *praefectus*. Dit waren Romeinse militaire functionarissen. Zij waren belast met de registratie van de *laeti* en met hun rekrutering voor het Romeinse leger. De meest noordelijken worden in de *Notitia Dignitatum* vermeld als *praefectus laetorum lagensium prope Tungros Germaniae secundae*, 'praefectus van de *laeti* lagenses bij de Tungri in Germania Secunda'.⁸ Zij verschijnen hier als soldaten in dienst van de administratie van het Laat-Romeinse Keizerrijk. Uit hun rangen rekruteerde de legerleiding misschien de Sagittarii Tungri en de Sagittarii Nervii. Keizer Constantijn richtte deze eenheden vermoedelijk op in het kader van zijn voorbereidingen voor de militaire operaties tegen Maxentius. Van militair belang waren zeker de *foederati*. Zij leverden aan de Romeinen militaire hulp. Zij stonden daarbij onder leiding van hun eigen aanvoerders die tegelijk Romeinse officieren werden. Ten slotte handelen de teksten

De militaire verdediging van de noordwestelijke sector van Gallië (naar H. Thoen)

1. Forten van de Litus Saxonicum – 2. Versterkte steden
3. Versterkingen langs de weg Bavay-Keulen – 4. De Rijnlimes
5. De woongebieden van de *laeti* – 6. Zone van de Litus Saxonicum
7. Zone van de Rijnlimes

ook over de *gentiles*, Germanen die individueel of in groep vrijwillig in het Romeinse leger dienst namen. Zij vormden geen afzonderlijke legerafdelingen onder leiding van eigen aanvoerders, maar waren volledig in de Romeinse hulptroepen geïntegreerd. Het bestaan van legereenheden zoals de *cohors VII Francorum*, de *ala I Francorum* en de *ala VIII Francorum* laten vermoeden dat ook de hulptroepen meer en meer uit Germanen werden samengesteld. De *scholae palatinae* bestonden haast uitsluitend uit Germanen die van hieruit tot de hoogste militaire posten doorstootten. De Frankische generaal Arbogastes speelde een sleutelrol in de Romeinse politiek aan het einde van de 4de eeuw. Keizer Theodosius (392-395) vertrouwde bij zijn dood zijn twee zonen, Arcadius en Honorius, toe aan de Vandaal Stilicho. In ieder geval was de germanisering van het Romeinse leger door de hervormingen van Diocletianus en Constantijn een karakteristiek kenmerk van de militaire geschiedenis van de 4de eeuw.

De Germanen vormden aan het einde van de 4de eeuw niet alleen een belangrijke factor in het Romeinse leger. Tegelijk hadden zij een sterke politieke invloed verworven. Indien het bij het begin van de 4de eeuw nog moeilijk is de graad van germanisering in het Romeinse leger te evalueren, dan schenkt de *Notitia Dignitatum* bij het begin van de 5de eeuw relatief precieze gegevens. Een belangrijk aantal hulptroepen waren uit Germanen samengesteld. Men kon in feite niet meer naast het doordringen van de barbaren in het officierenkorps kijken. Het aantal Germaanse officieren kan nauwelijks worden geschat. Van de circa zestig Germanen die in de 4de eeuw bij naam bekend zijn, klonnen er ongeveer twintig in de loop van de eeuw op tot *magister militum*.

De aanwezigheid van Germanen in de reguliere Romeinse legereenheden wordt archeologisch vertaald in de grafvelden van Oudenburg en Krefeld-Gellep. Deze troepen maakten deel uit van de *limitanei*. De dames van de aristocratische Germaanse militairen in Oudenburg droegen zilveren trompetfibulae. Aan het *castellum* van Krefeld-Gellep en de bijbehorende nederzetting was een uitgestrekte begraafplaats verbonden die doorlopend van de 4de tot de 7de eeuw in gebruik bleef. Reeds vanaf de eerste helft van de 4de eeuw werden hier Germanen begraven. Zij onderscheidden zich door hun wapens van de andere overledenen. Vanaf de tweede helft van de 4de eeuw ziet men een toename van dergelijke graven. Al bij al bleef de aanwezigheid van wapens in de graven beperkt. In Tongeren kunnen de hoger vernoemde wapengraven misschien in verband worden gebracht met de plaatselijke milities die verantwoordelijk waren voor de bewaking van de weg Bayav-Tongeren-Keulen en de verdediging van de stad.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat de Franken hoe langer hoe meer een belangrijke positie gingen innemen in het Romeinse ambtelijke en militaire apparaat. Tegelijk gingen zij met het verstrijken van de tijd ook meer en meer een onafhankelijke positie innemen. De figuur van Childeric is hiervan een goed voorbeeld. Hij sloot een

erg belangrijke politieke en militaire alliantie met Aegidius. Hij bezorgde Rome de noodzakelijke troepen voor de verdediging van de noordelijke rijksgrenzen. En ook nog na de dood van Aegidius in 464 nam hij samen met de Romeinen deel aan veldtochten. In de Frankische sagen gold Childeric als de dapperste krijger van zijn tijd. Was hij niet de stichter van het Frankische rijk, in ieder geval was hij de wegbereider ervan.

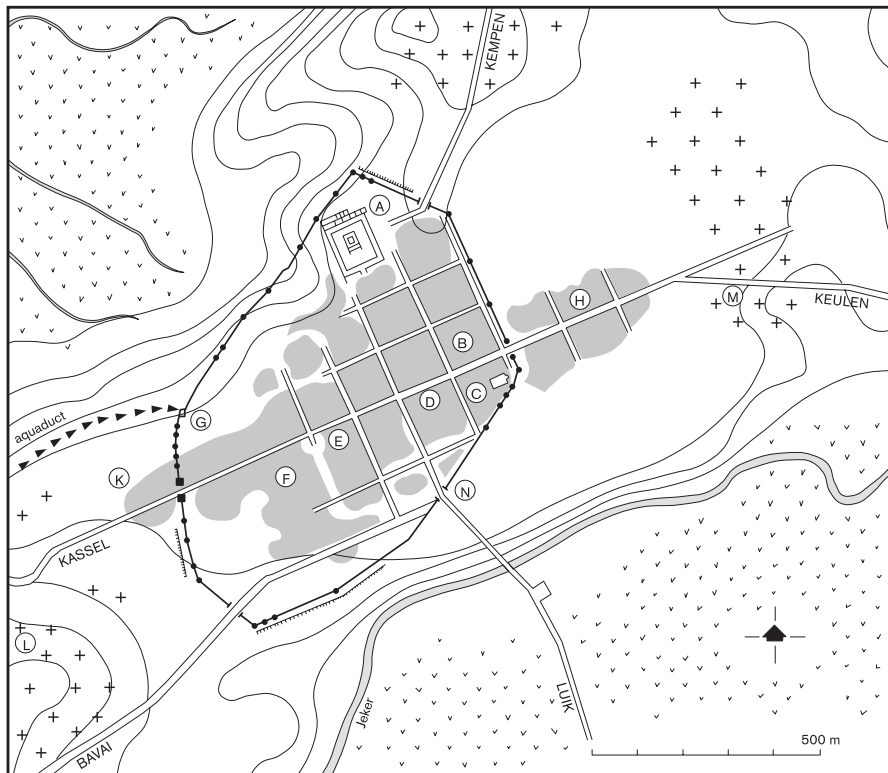
De opkomst van nieuwe steden

De Germaanse migraties en invallen betekenden niet het onmiddellijke einde van Tongeren. De stad had weliswaar de gevolgen van deze gewelddadige tochten moeten ondergaan. De grote magazijnen aan de zuidwestelijke zijde van de stad werden niet langer gebruikt en vervielen tot puin. Binnen de stadsmuren vonden de archeologen hier en daar sporen van brand terug. Maar klaarblijkelijk is het nooit tot een volledige verwoesting van de stad gekomen. In Atuatuca zien wij de transformatie die de steden en het stedelijke leven tijdens de late Oudheid ondergingen. De stad werd net als andere steden in Gallië een belangrijke schakel in de organisatie en de verdediging van het West-Romeinse Rijk. Zowat iedere stad werd versterkt. Het areaal dat door de verdedigingsmuren werd omsloten varieerde echter fel. In Metz bedroeg dit 70 hectaren, in Senlis slechts 6, terwijl Trier met 285 hectaren een echte uitzondering was. De omheiningmuur van Tongeren werd in de loop van de 4de eeuw gereduceerd tot 2680 meter en omsloot hiermee ongeveer 45 tot 50 hectaren. Die reductie leidde tot de bouw van een nieuwe muur en het toevoegen van torens aan de oude muur om het aantal in overeenstemming te brengen met het nieuw gebouwde deel. In de noordelijke sector van de stad liep evenwijdig met de muur een brede gracht. De verdedigingsmuur was zo weliswaar een heel stuk korter dan de wallen uit de 2de eeuw. Toch plaatste Tongeren zich op dat ogenblik nog tussen de grotere steden. In de meeste steden omsloten de wallen circa 12 hectaren. Dit was onder meer het geval bij Toul, Verdun, Soissons en Boulogne.

Hoewel het stadsleven zich tijdens de 4de eeuw hoofdzakelijk binnen de verkorte stadswallen afspeelde, stelden de archeologen toch vast dat er even buiten de westelijke en de oostelijke poorten nog bewoning is geweest. Misschien stonden er nog stukken van de stadsmuur uit de 2de eeuw recht. Het algemene klimaat tijdens de regering van Constantijn lag aan de basis van een hernieuwde bloei van de stad. En ook op het omliggende platteland werden klaarblijkelijk een aantal landbouwwinningen opnieuw in exploitatie genomen. Tongeren bleef intussen het administratieve centrum van de *civitas Tungrorum*. De stad noemde niet langer Atuatuca of *municipium Tungrorum*, maar kortweg Tungri.⁹ Net als Reims, vroeger Durocortorum en nu Remi, droeg Tongeren de naam van de stam. Blijkbaar speelde de stad in het politieke leven nog steeds een voor-

aanstaande rol. De aanwezigheid van Flavius Claudius Iulianus hier in 358 toont dit aan. De lente van dat jaar werd onder meer gekleurd door een diplomatieke ontmoeting tussen de latere keizer en de Franken.¹⁰ Wij mogen veronderstellen dat de inwoners van Tongeren nog geruime tijd een zekere welvaart kenden. Ten laatste tijdens het tweede kwart van de 4de eeuw nam Atuatuca opnieuw zijn rol op als opslagplaats. Ondanks een duidelijke economische recessie kon Tongeren de status van een drukke en welvarende stad behouden. Ammianus Marcellinus noemde haar, in één adem met Keulen, een uitgestrekte en rijke stad.¹¹ Een opmerkelijk groot aantal graven, vaak met vrij rijke grafgiften, bevestigt dit. Maar ook de resten van enkele gebouwen wijzen in dezelfde richting. Uit de grafgiften blijkt ook duidelijk dat in Tongeren inmiddels een gemengde bevolking woonde. In de graven wijzen wapens, gordelbeslagen en mantelspelden op de aanwezigheid van Germaanse inwoners.

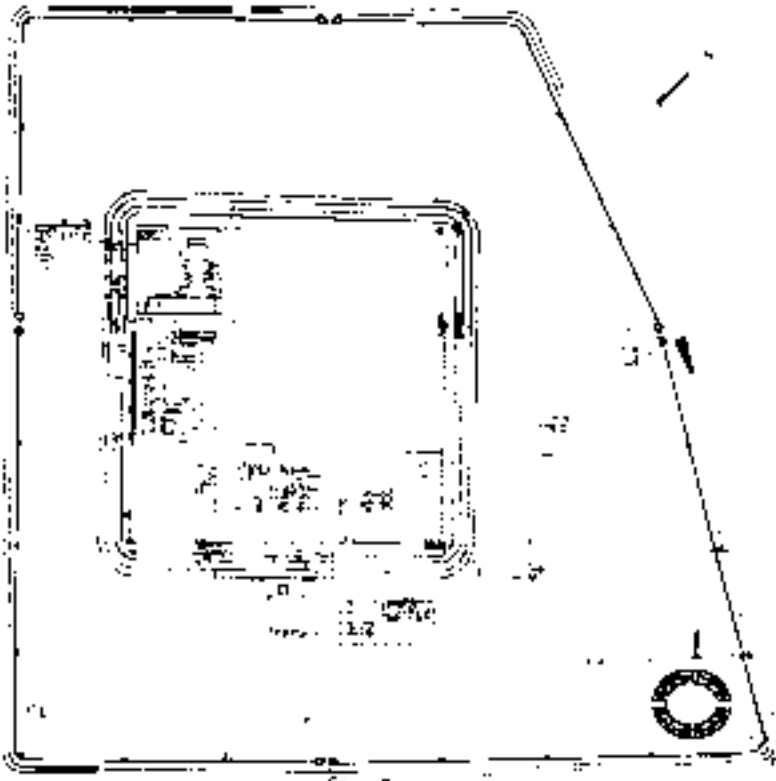
Over de ontwikkeling van de stad tijdens de 5de eeuw, verhalen de schriftelijke bronnen niets. Het lijkt er sterk op dat de stedelijke bevolking na de Germaanse strooptochten tijdens de regeringsperiode van Iovinus en Constantinus III erg terugliep. Het economische zwaartepunt verplaatste zich tijdens die periode langzaam van Tongeren

Stadsplannen van Tongeren en Xanten tijdens de 4de eeuw (naar W. Vanvinckenroye en T. Bechert)

naar Maastricht. Dit wordt trouwens bevestigd door een totaal ander fenomeen. In de loop van de tweede helft van 4de eeuw ruilde Servatius (+384) Tongeren voor Maastricht als plaats voor de bisschoppelijke zetel. Voor het voortbestaan van een stad was de vestiging van een bisschoppelijke zetel van uitzonderlijk belang. De Kerk gebruikte immers de Romeinse administratieve infrastructuur als basis voor haar eigen organisatie. De bestuurlijke, economische en religieuze rol van Atuatuca leek hiermee uitgespeeld. Wanneer in 410 Alaric Rome bedreigde, werden de vestingen langs de weg Bavay-Tongeren-Keulen verlaten. De Romeinse overheid trok haar ambtenaren en militairen terug. Het zwaartepunt van het verkeer en de economie verplaatste zich naar de rivieren, waaronder de Schelde en de Maas. De inwoners van de baandorpen trokken naar betere oorden. Tongeren kwijnde geleidelijk weg.

Dat Maastricht in de late Oudheid geleidelijk de rol van Tongeren overnam, is op zich dus niet zo verwonderlijk. Onder impuls van de Germaanse immigranten, zowel handelaars als militairen, verplaatsten de belangrijke stedelijke centra zich naar een rivier. Maastricht lag op de westelijke Maasoever bij het begin van de brug. Het strategische

belang van deze brug was wegens de crisis van de 3de eeuw en de daaropvolgende militaire reorganisatie erg toegenomen. Hierover liep immers ook de belangrijke weg Bavay-Tongeren-Keulen. In die zin was de lokatie van Tongeren veeleer ongunstig. De Jeker bezat zeker niet de dezelfde economische en strategische betekenis als de Maas. En de weg Bavay-Tongeren-Keulen was nog steeds van grote militaire betekenis in functie van de verplaatsingen en de bevoorrading van de troepen. Tussen Tongeren en Maastricht moet er dus een zekere vorm van wedijver geweest zijn. De bouw van de vesting in de 4de eeuw, waarschijnlijk tijdens de regering van Constantijn, was ongetwijfeld doorslaggevend voor de ontwikkeling van de vicus tot een kleine agglomeratie. Het is niet duidelijk of het begrip 'stad' hier werkelijk van toepassing is. Een nagenoeg complete verwoesting van de bebouwing uit de 2de en de 3de eeuw was aan de bouw van de versterking voorafgegaan. Oude gebouwen werden gesloopt of men liet ze gewoon vervallen. Tijdens de opgravingen in de Stokstraat konden de archeologen dit vaststellen op basis van afbraaksporen en puin dat soms wel een halve meter dik was. Deze verwoesting vond plaats omstreeks 270. Na het midden van de 3de eeuw was zodoende het bewoonde areaal ingekrompen en dus ook het bewonersaantal. Maar de bevolking kon zich tijdens de 4de eeuw handhaven. Zij bestond waarschijnlijk uit een mengeling van militairen en burgers. De versterking in de vorm van een rechthoek bezat een oppervlakte van circa 1,53 hectaren. De muren waren opgetrokken in regelmatig metselwerk. Met een tussenafstand van ongeveer 40 meter werden ze onderbroken door ronde vooruitspringende torens, in totaal tien stuks. Vier ervan werden opgegraven. Bij de versterking hoorde een *horreum*. Het ging om een langwerpige drieschepig gebouw dat ten zuiden van de Plankstraat werd aangetroffen. Het is niet helemaal duidelijk of deze versterking een zuivere militaire nederzetting was. Mogelijk werden de muren opgetrokken ter bescherming van de civiele nederzetting, net als in Tongeren zowat 25 kilometer verder. In ieder geval omgaven de verdedigingswerken slechts een gedeelte van het totale stadsareaal.

Inmiddels ontwikkelde Maastricht zich ook als een religieus centrum, aanvankelijk als bedevaartsoord, later met de komst van Sint-Servatius als bisschoppelijke residentie. Deze heilig verklaarde bisschop werd na zijn dood bijgezet op de begraafplaats, die volgens Romeins gebruik buiten de stadswallen was gelegen, ter hoogte van de huidige Sint-Servaaskerk. Opgravingen hebben aangetoond dat deze necropool sinds de 4de eeuw continu in gebruik bleef. Over het graf van de bisschop bouwden de gelovigen een kleine grafkapel die een belangrijke stimulans was voor de verdere ontwikkeling van Maastricht als bedevaartsoord. Over de begraafplaatsen rond Maastricht is voorts weinig bekend. Op de grafvelden werden begravingen uit de 4de en de 5de eeuw teruggevonden. Deze vondsten waren vooral gelegen tussen het Vrijthof en het Sint-Servaasklooster. Maar onze kennis berust vooral op oude en slecht gedocumenteerde vondsten.

Aan de andere kant van het land zien wij soortgelijke ontwikkelingen. Reeds tijdens het Principaat was Doornik groter dan een doorsnee *baanvicus*. De nederzetting besloeg toen een oppervlakte van circa 40 hectaren, verspreid over de twee oevers van de Schelde en bezat veeleer de allure een kleine *civitas* hoofdplaats. Bij gebrek aan grootschalige opgravingen in het centrum is de topografie van de antieke stad echter slecht gekend. Bovendien blijft het een moeilijke zaak de sporen uit de 4de eeuw te onderscheiden van deze van voorgaande eeuwen. In de stad zijn sporen van branden en verwoestingen aangetroffen. Zij dateren van het einde van de 2de eeuw en worden doorgaans in verband gebracht met de invallen van de Chauken in 172-174. Indien dit al te voortvarend is, dan zien wij sindsdien de economische activiteiten toch wat stagneren. Op de rechteroever werden de woningen verlaten. De regering van Constantijn betekende voor Turnacum een echte heropleving. De agglomeratie nam naar aanleiding van de hervormingen van Diocletianus aan het einde van de 3de eeuw de plaats in van Castellum Menapiorum (Cassel) als hoofdplaats van de *civitas Turnacensium*, de vroegere *civitas Menapiorum*. De redenen zijn ook hier voor de hand liggend. De stad was niet enkel een administratief centrum, maar bekleedde tevens een sleutelpositie in het wegennet. Net zoals Maastricht lag Doornik langs een druk bevaren rivier, met name de Schelde. Deze rivier was van cruciaal belang voor de handelsactiviteiten van haar inwoners. Vervoer over water en over land kwamen hier samen. De laat-antieke stad ontplooidde zich vooral op de linkeroever. Zij strekte zich uit langs de oever van de rivier en besloeg tussen de 10 en de 20 hectaren. Zij was dus niet meer zo uitgestrekt als de vroegere *vicus*. Turnacum had zich inmiddels wel ontwikkeld als een lokale markt voor landbouwproducten uit de omringende regio. De wolateliers van het staatsgynaecium in Doornik waren erg belangrijk voor de bevoorrading van het leger en het hof.¹² De winning van Doornikse kalksteen als bouw materiaal en cement voor mortel was reeds geruime tijd een vooraanstaande economische sector. Onder meer in Aardenburg en Oudenburg werd Doornikse kalksteen als bouw materiaal aangewend. De gunstige ligging aan de Schelde bood de mogelijkheid om gemakkelijk nieuwe afzetmarkten aan te boren. Turnacum bleef zodoende een belangrijke economische factor. Met de teloorgang van Cassel was een verplaatsing van de bestuurlijke macht naar Doornik een logisch feit. Hetzelfde gebeurde bij de Nervii, waar Bavay (Bagacum) zijn rol als *caput civitatis Nerviorum* verloor aan Cambrai (Camaracum), dat net als Doornik aan de Schelde was gelegen. De zoutziederijen in het kustgebied waren in het verleden voor Castellum Menapiorum erg belangrijk gebleken. De opschriften getuigen hiervan. Wanneer de zoutziederijen vanaf het midden van de 3de eeuw door de overstromingen in mekaar stuikten, bleek tegelijk de rol van Cassel uitgespeeld. De ontwikkeling van de laat-antieke economie speelde in dit proces dus een doorslaggevende rol.

Net als Tongeren en Maastricht bezat ook Doornik een imposante verdedigingsmuur die op de linkeroever van de Schelde een boog vormde. Gregorius van Tours vermeldde de omwalling nog in de 6de eeuw.¹³ De omheiningsmuur van Doornik was gebouwd met stenen uit de lokale groeven. Fragmenten van deze muur bleven bewaard aan 'La Loucherie', in de zuidoostelijke hoek van de stad. Het verdere verloop van de wallen werd meermaals gereconstrueerd, maar bleef steeds hypothetisch. De bouw van deze omwalling wordt weleens in relatie gebracht met het nieuwe statuut van de stad als hoofdplaats van de *civitas Turnacensium*. Maar gezien de dreiging van benden allerhande, ligt een militaire motivering veeleer voor de hand. Steden zoals Tongeren verkortten trouwens hun muren om defensieve redenen. En de *vicus Orolaunum* (Aarlen) kreeg in deze periode een 900 meter lange omwalling. In het begin van de 4de eeuw was in Turnacum een stedelijke militia ter bewaking van de stad en het wegennet gekazerneerd. Deze militia gaf haar naam aan de Turnacenses die wij later in Lemannis in Britannia aantreffen.¹⁴ Ten westen en ten zuiden van het antieke Doornik lagen buiten de stadswallen meerdere uitgestrekte begraafplaatsen. Van de 3de tot de 7de eeuw begroeven de inwoners van Doornik hier hun dierbare overledenen. Sinds de regering van Constantijn betrof het vooral lijkbegroeven met nieuwe grafgewoonten. Hieronder bevonden zich ook verscheidene Germaanse wapengraven uit de 4de eeuw. Zij tonen aan dat ook in Doornik de plaatselijke militia's een beroep deden op Germaanse krijgers.

Doornik bezat tijdens de 5de eeuw nog een zeker belang als residentieplaats van verscheidene Frankische koningen en als laatste rustplaats van Childeric. In feite waren onze contreien sinds de roemruchte nieuwjaarsnacht van 406 volledig onder Germaanse invloed. In 457 werd Childeric in de hoedanigheid van *foederatus* heer van een klein Salisch koninkrijkje met als hoofdstad Doornik. Als bondgenoot van de Romeinen nam hij deel aan verscheidene veldtochten. Het is zeker dat deze expedities Childeric territoriale winst hebben opgeleverd. Behalve deze enkele wapenfeiten schijnt Childeric echter geen beslissende rol te hebben gespeeld in de geschiedenis van Gallië. Geen enkel document vermeldt deze vorst nog in relatie tot de gebeurtenissen na 470. Hij stierf in 481 of 482 in Doornik. Toch mag het belang van deze vorst als wegbereider voor de verwezenlijkingen van zijn zoon en opvolger Clovis niet worden onderschat. Het graf van Childeric, dat op 27 mei 1653 werd ontdekt vlak bij de huidige Saint-Brice is een opmerkelijk voorbeeld van een militaire bijzetting en getuigt tegelijk van de rijkdom van de Frankische aristocraten tijdens de tweede helft van de 5de eeuw. De opgravingen rond de Saint-Brice toonden bovendien aan dat het beroemde graf van de Frankische koning geen geïsoleerde bijzetting was. Eromheen lag nog een reeks graven uit de tweede helft van de 5de tot de 7de eeuw. Meerdere van deze graven kenmerkten zich door een grote rijkdom die misschien kan worden verklaard door de nabijheid van het vorstengraf van Childeric. Met zijn zoon Clovis breekt een nieuwe periode in de geschiedenis aan.

De reorganisatie van het platteland

Tijdens het Dominaat onderging het platteland ten gevolge van de politieke crisissen en de Germaanse invallen structurele veranderingen. De historische bronnen suggereren dat het platteland in Belgica Secunda een zware crisis doormaakte. Verlaten nederzettingen en schatvondsten leken dit te bevestigen. Het werd algemeen aangenomen dat zij leidden tot een verminderde bevolkingsdensiteit, in de ene regio al wat meer dan in de andere, en daarmee samenhangend tot een sterke achteruitgang van de landbouwproductie. Een complete ineenstorting van de plattelandseconomie was het gevolg. Maar de situatie is veel complexer en het blijkt erg moeilijk de beschikbare gegevens correct te evalueren. De kuststreek van de Lage Landen werd geteisterd door de mariene overstromingen. In zandig Vlaanderen nam de bewoning reeds vanaf het begin van de 3de eeuw af. Ook in de Antwerpse Kempen verminderde de bewoning in de loop van de 3de eeuw. In de vruchtbare leemgebieden wijzigde het bewoningsbeeld eveneens, maar hier nam het proces pas later een aanvang. In Wallonië werden vele villadomeinen definitief verlaten en rukte het bosareaal opnieuw op. De aantasting van de Romeinse structuren woog op het platteland, dus vooral op de *villae*. De Germaanse invallen van 275-276 betekenden zonder twijfel het einde van de uitbating van een aantal villa's. Geregeld stelden de archeologen sporen van brutale verwoestingen vast. Ruïnes kwamen nagenoeg even frequent voor als bewoonde domeinen. Voorbeelden hiervan zijn de villa's van Neerharen-Rekem, Broekom, Vechmaal, Piringen, Wange, Heestert, Tiegem en Belsele. Voor het landgoed van Haccourt geldt een zeker voorbehoud omdat hier ook nog bewoning in de 4de eeuw werd vastgesteld. De villa van Voerendaal anderzijds had sterk te lijden gehad onder de troebelen van de 3de eeuw. Maar de gebouwen bleven erna nog bewoond. In het midden van de 4de eeuw ontwikkelde hier zich zelfs een klein dorp van houten huizen. Haar oorspronkelijke luister had de villa inmiddels wel verloren. De grote schuur bleef wel nog in gebruik tot circa 400 toen ze door een brand werd verwoest.

In de bestuursdistricten van de Nervii en de Tungri was tachtig procent van de domeinen tijdens de 4de eeuw verlaten. Ook meerdere *vici* zoals Tienen, Asse, Elewijt, Velzeke, Kruishoutem, Kortrijk en Wervik gingen ten onder of kregen het erg zwaar te verduren. In Elewijt vestigde zich tijdens de 3de eeuw misschien een Germaanse groep. En ook in Asse was er aan het einde van de 3de eeuw klaarblijkelijk opnieuw menselijke aanwezigheid. De landelijke nederzettingen op de zandgronden van de Antwerpse Kempen, met name Grobbendonk, Kontich, Oelegem of Ekeren, lijken verlaten te zijn zonder dat sporen van verwoestingen kunnen worden aangewezen. Het einde van de Romeinse bewoning hier lijkt een gevolg van de algemene recessie sinds het midden van de 3de eeuw. De munthervormingen leidden tot een toename van het spaargedrag

van de mensen. Dit weerspiegelt zich onder meer in talrijke schatvondsten. In de *vici* van Sint-Martens-Latem, Asper en Kruishoutem zien wij daarentegen continuïteit in de bewoning. Misschien heeft de overblijvende plattelandsbevolking zich hier na de crisisjaren wat gegroepeerd. Maar het is duidelijk dat het aantal landelijke nederzettingen erg was teruggelopen.

Dit beeld beperkt zich niet tot Vlaanderen. Ook in Wallonië ondergingen talrijke *vici* een soortgelijk lot. Onder meer Taviors, Clavier en Liberchies kregen het hard te verduren. Dat de bevolking in Wallonië zich tijdens de Laat-Romeinse periode kon handhaven, houdt in belangrijke mate verband met de bouw van militaire versterkingen langs de weg Bavay-Tongeren-Keulen. In de regio rond Aarlen in de *civitas Treverorum* loopt de scheiding tussen het bevolkte en ontvolkte gebied ruwweg samen met vruchtbaar en minder vruchtbaar land. In de regio van Trier bleef minstens drie vierde van de bestaande nederzettingen uit de 3de eeuw ook nog actief tijdens de 4de eeuw. Uit het voorgaande blijkt dat de ontvolking van het platteland zich niet overal op dezelfde wijze voordoet. Bovendien betekende een gewelddadige verwoesting niet noodzakelijk het einde van een nederzetting. Dit wordt perfect geïllustreerd in de regio van Trier die aan het einde van de 3de eeuw erg onder de onlusten had geleden. De impact van die onlusten op het platteland bleek echter op langere termijn minimaal. In feite blijkt de evolutie van de bevolkingsdensiteit en de nederzettingenpatronen te ingewikkeld om ze alleen in het perspectief van de gewelddadige invallen te beschouwen. Wij kunnen hoe dan ook niet langer uitgaan van de visie dat de bewoners van de landbouwnederzettingen deze tijdens de 4de eeuw zo goed als verlieten.

Op de verlaten landbouwdomeinen van het geteisterde platteland vestigde de Romeinse overheid overwonnen Franken. De literaire bronnen verhalen hoe nieuwkomers in de ontvolkte gebieden van de Nervii, de Tungri, de Treveri en de Menapii aankwamen. Het archeologische onderzoek van de laat-antieke grafvelden bevestigt zoals wij hoger reeds zagen, de vestiging van Germaanse groepen in onze contreien. Wanneer wij het specifiek over het platteland en de vroegere Romeinse villa's hebben, dan kunnen wij hier verwijzen naar de nederzettingen in onder meer Donk (Herk-de-Stad), Neerharen Rekem, Sint-Gillis-Waas en Voerendaal. Van de vroegere villa's was echter geen sprake meer. Zij waren grotendeels verwoest en tot ruïnes vervallen. De grote villa van Haccourt bleef slechts gedeeltelijk bewoond. De vestiging van Germaanse groepen was een van de belangrijkste veranderingen die het platteland onderging. De landelijke nederzettingen bleven wijd verspreid. Parallel hiermee zien wij een veranderende landbouw. De landname voor de hernieuwde bewoning bleef geografisch beperkt. Men gaf duidelijk de voorkeur aan de vruchtbare gronden, onder meer in de Samber- en Maasvallei. De regio rond Trier oefende een grote aantrekkingskracht uit. Het hof en het leger

speelden een belangrijke rol. Hier bleven een aantal villadomeinen in bedrijf. Zij bevestigden het bestaan van een sociale klasse die een gedeelte van haar weelde investeerde in het platteland. Ausonius' *Mosella* schenkt hiervan een schitterend maar al bij al een te rooskleurig beeld. Achter dit beeld gaat een realiteit schuil van een beperkte groep rijke landbezitters en van een reeks villa's die al verlaten en vervallen waren op het ogenblik dat de dichter zijn lofzang schreef.¹⁵ Het toenemende aantal landbouwwinningen in hout- en leembouw brengt men traditioneel in verband met een toenemende armoede van de landbouwers. Enige voorzichtigheid is hier geboden. De vervanging van *villae* in duurzame materialen door hoeves in vergankelijke materialen impliceert niet noodzakelijk een afname van de landbouwproductie. De progressieve verdwijning van de klassieke villa impliceert zeker niet dat de economische rol van het platteland was uitgespeeld. Er zijn heel wat aanwijzingen dat het platteland tijdens de laat-antieke Oudheid een zekere welvaart kende. Men neemt traditioneel aan dat de Frankische nieuwkomers zich, volgens het oude systeem, in de eigen behoeften aan voedsel voorzagen. Onder meer de bevolkingsgroepen die zich omstreeks 360-370 vestigden in Sint-Gillis-Waas, Neerharen-Rekem en Donk, lijken zich zo georganiseerd te hebben. Hun nederzettingen bestonden uit woningen, hutkommen, graanspijkers, waterputten, haarden, afvalputten enzovoort. De boerderijen van deze nederzettingen hadden doorgaans een lengte van circa 25 meter en zij waren zowat 6 meter breed. Zij hadden een houten skelet. De wanden bestonden vermoedelijk uit vakwerk waartussen vlechtwerk met leem werd bestreken. Het dak was waarschijnlijk met riet en zoden gedekt. Deze woningen boden onderdak aan mensen en dieren.

Voor de hutkommen zijn opmerkelijk. Het gaat in feite om kuilen met een dak erover. Zij verschijnen in de tweede helft van de 3de eeuw en vooral in de loop van de 4de eeuw. Het oudst bekende voorbeeld troffen de archeologen in Grobbendonk aan. Het dateert vermoedelijk van het derde kwart van de 3de eeuw. Erg groot waren zij niet. Zij deden dienst als weefatelier, als smidse of bronsgieterij, als opslagplaats voor levensmiddelen... In Kruishoutem wijzen de vondsten op eenvoudige landbouwactiviteiten. Ook in Sint-Martens-Latem leefden de bewoners vooral van landbouw en veeteelt. Als akkergewassen kwamen tarwe, emmer, gerst, haver, pluimgierst en vlas uit de bodemonsters te voorschijn. Een vergelijkbaar teeltpatroon stelden de onderzoekers ook in Voerendaal vast. De aanwezigheid van onder meer graanspijkers lijkt aan te tonen dat deze landelijke nederzettingen ook goederen produceerden die voor de markt waren bestemd. In het Prijsedict van Diocletianus waren de granen trouwens opgenomen.

Het vee bestond hoofdzakelijk uit runderen, varkens en geiten of schapen. De veeteelt was in sommige regio's trouwens erg gespecialiseerd. Het Prijsedict van Diocletianus¹⁶ vermeldt zo bijvoorbeeld de Menapische hammen. De varkensteelt was in dit bestuursdistrict van een zekere economische betekenis. Het voorbeeld toont in ieder

geval aan dat de veefokkerij net als in het verleden bleef voortbestaan. Een aantal gespecialiseerde veefokkers slaagden er zelfs in zodanig te produceren dat zij vlees aan de steden konden leveren.

Samenvattend kunnen wij stellen dat de ontwikkeling van het platteland tijdens de laat-antieke Oudheid toch wel anders verliep dan traditioneel wordt aanvaard. Het beeld van de brutale en algemene ontvolking van het platteland met alle gevolgen van dien heeft nood aan nuance. De evolutie van de rurale economie tijdens de 4de en de 5de eeuw verliep niet uniform en het lot van de afzonderlijke nederzettingen varieerde aanzienlijk, afhankelijk van de periode en de regio. Terwijl in de regio van Trier bijvoorbeeld de uitgestrekte domeinen erin slaagden een behoorlijk surplus te produceren, zien wij dat onder meer in de Lage Landen talrijke landbouwnederzettingen tijdens de 4de eeuw minder opbrengsten realiseerden. Tijdens de 5de eeuw zet deze ontwikkeling zich verder. Dit kunnen wij niet uitsluitend toeschrijven aan een precaire militaire situatie. Misschien paste de productie van landbouwgoederen zich gewoon aan aan een voortdurend teruglopende vraag. Op dat ogenblik hebben wij veeleer te maken met een veranderende economie.

Een nieuwe economische structuur

Tot de Severi hadden de keizers nauwelijks ingegrepen in de vrije economie. Dan kwam de grote crisis van de 3de eeuw, die niet alleen de Gallische provincies maar de hele Grieks-Romeinse wereld trof. De opeenvolgende politieke moeilijkheden en de Germaanse strooptochten sinds de tweede helft van de 3de eeuw verstoorde de algemene veiligheid te land en ter zee, en veroorzaakte een ernstige economische recessie. De staatsuitgaven stegen op onrustwekkende wijze. De staatsinkomsten liepen sterk terug. De steeds hogere belastingen legden een zware last op de boerenbevolking. De overheid deed ook steeds meer een beroep op de rijkdommen van het platteland voor het onderhoud van de hofhouding en de ravitaillering van het leger. Hoe erg de belastingdruk op de mensen woog, is echter moeilijk in te schatten. De Romeinse markteconomie werd in ieder geval structureel aangetast. Maar de oorzaak van de recessie lag ook in het economische systeem zelf. Onder meer de verplaatsing van 'industrieën' naar de perifere provincies en het in het leven roepen van concurrerende bedrijven speelden hierin een aanzienlijke rol. De aardewerkindustrie is hiervan een goed voorbeeld. Bovendien belegden de kapitaalkrachtigen hun geld liever in onroerende goederen in plaats van het te investeren in de economie. Op die wijze bloedde het ondernemerschap geleidelijk dood. Het aanbod van levensnoodzakelijke goederen werd

voortdurend kleiner en de prijzen stegen voortdurend. In de steden is die economische recessie concreet waarneembaar. Handel en ambachten kenden er een zekere terugval. Het was een algemeen fenomeen dat de rendabiliteit van de stedelijke beroepen afnam.

Een uitzondering hierop vormen Trier en het omliggende land. Ausonius verwijst in zijn lied van de Moezel¹⁷ naar de luxegoederen die uit de mediterrane wereld werden geïmporteerd. Trier oefende als residentiestad van de keizer en de hoogste functionarissen een bijzondere aantrekkingskracht uit. Luxeproducten en diensten vonden er kapitaalkrachtige kopers. Dit was niet overal zo. Steden als Tongeren en Doornik wisten tijdens de 4de eeuw weliswaar een zeker welvaartsniveau te behouden. Maar de economische aantrekkingskracht van Trier bezaten zij niet.

Tijdens deze economische malaise begon de staat direct in het economische leven in te grijpen. Dit is nog het duidelijkst af te lezen van de voortdurende ontwaarding van de Romeinse munten. Sinds de regering van Septimius Severus (193-211) maakte de Romeinse overheid steeds opnieuw zilvergeld aan om de lonen van de soldaten en de ambtenaren te kunnen betalen. Tegelijk werd het zilveragehalte van de munten verminderd. Dit kwam neer op een feitelijke devaluatie. De introductie van de antoninianus in 214 door keizer Caracalla is in dit kader symptomatisch. Het was een nieuwe munt die nog maar voor de helft uit zilver bestond. De muntontwaarding veroorzaakte een langdurige monetaire crisis. Prijsstijgingen en loonsverhogingen leidden tot inflatie. De invoering van de prijsindex tijdens de regering van Diocletianus was een vergeefse poging om de stijgende levensduurte onder controle te krijgen. Hoewel een kleine groep van grootgrondbezitters en hoge functionarissen er een schitterende levensstijl op na kon houden, te vergelijken met deze van de elite tijdens de *Pax Romana*, was het leven voor vele gewone mensen bittere ellende geworden. De algemene welvaart was duidelijk teruggelopen.

Het lijkt er sterk op dat de Germaanse invallen de crisis van de 3de eeuw veeleer versterkten dan veroorzaakten. De Germanen profiteerden van de toenmalige onzekerheid in het Romeinse Rijk om binnen te vallen. In ieder geval, de politieke en militaire maatregelen van Diocletianus en Constantijn leidden tot een betrekkelijke vrede en welvaart. Eigenlijk brak een nieuwe periode van bloei aan die nog nagenoeg een eeuw zou duren. Maar de crisis van de tweede helft van de 3de eeuw was te structureel geweest om nog een volledig herstel van de vroegere welvaart te kunnen genieten. In de teksten is er nauwelijks sprake van economische activiteiten in de agglomeraties die op dat ogenblik een belangrijke rol speelden. En de opschriften, die voor het Principaat een zo belangrijke bron waren, zijn nagenoeg volledig weggefallen. De verregaande specialisatie van de Romeinse ambachten tijdens het Principaat bestond in ieder geval niet meer. Dit wil niet zeggen dat er in de steden en de grotere agglomeraties geen

economische productie meer was. Een van hun meest urgente opdrachten was de bouw van verdedigingsmuren. Tongeren, Doornik en Maastricht zijn hiervan goede voorbeelden. Deze werken zorgden geruime tijd voor een belangrijke tewerkstelling. Het ging niet enkel om de directe tewerkstelling bij de bouw van deze muren, maar ook om de indirecte tewerkstelling in de steengroeven, de stenenverwerking en het transport. Bijvoorbeeld de kalksteenindustrie in Doornik was erg belangrijk. Zij stond in voor de levering van bouwmaterialen en cement, die onder meer dienden voor de bouw van het *castellum* van Oudenburg. In de marge hiervan kregen de steenkappers ook talrijke opdrachten voor het kappen van sarcofagen en grafmonumenten.

Enkel specifieke ambachten werden nog door vakmannen in de strikte betekenis beoefend. Het ging vooral om de productie van kwaliteitsgoederen zoals glas, verfijnd aardewerk, edelsmeedwerk, wapens en werktuigen. De wapensmeden waren misschien echte specialisten. Men stelde immers bijzondere vereisten aan de wapens. De beroepsbevolking werd verplicht zich in corporaties te verenigen. Sociale standen en beroepen waren erfelijk en van staatswege gecontroleerd. In belangrijke sectoren zien wij verder een structurele staatsinmenging. Deze werkte verstarrend en beknotte het vrije ondernemerschap. Het Prijsedict van Diocletianus illustreert dit. Industriële textiel- en wapenateliers, die voorheen private ondernemingen waren, waren keizerlijk bezit geworden. Een goed voorbeeld hiervan is het staatsgynaecum in Doornik dat de textielateliers controleerde. De *Notitia Dignitatum* vermeldt de functionarissen die verantwoordelijk waren voor deze wolateliers.¹⁸ Het Prijsedict van Diocletianus toont tegelijk aan dat in onze contreien nog een belangrijke wol- en lakennijverheid bestond. Smidsen komen in zowat alle nederzettingen aan het licht. De smeden speelden in de lokale economie een belangrijke rol als leverancier van werktuigen allerhande. Tijdens de 4de en ook de 5de eeuw waren in het gebied van de bovenloop van de Maas zeker bronsgieters actief. Mooie bekkens met kartelrand en elegante pannen stammen uit hun ateliers.

Het aardewerk, dat de huishoudens in onze contreien gebruikten, is grotendeels afkomstig uit de grote productiecentra van Trier, de Eifel en het Argonnengebied in Noord-Frankrijk. In de Gallische en de Germaanse provincies functioneerden de keramiekbedrijven spoedig zelfstandig. De ontwikkeling van deze nieuwe ateliers betekenden het einde voor de zuidelijke en centraal-Gallische pottenbakkerscentra. Het waren massaproducten, die met tienduizenden werden gebakken en onder meer via de Rijn en de Maas naar alle windrichtingen geëxporteerd. *Terra sigillata* waren vooral uit het Argonnengebied afkomstig. Opvallend is de terugval van het kwaliteitsniveau ten opzichte van de *terra sigillata* uit het Principaat. Het aardewerk is doorgaans erg eenvoudig en plomp van vormgeving. De meeste kommen werden eenvoudigweg versierd met geometrische motieven die de pottenbakkers met rolstempels aanbrachten. En met

het verstrijken van de jaren bleef van de karakteristieke mooie dieprode glans van de *terra sigillata* nog weinig over.

Naast deze *terra sigillata* importeerden handelaars uit het Eifelgebied ook een erg hard gebakken ruwwandig aardewerk. Naast dit ruwe aardewerk waren er ook kannen en kruikjes, beschilderd met een roodbruine kleurstof die tot gevlamde effecten leidde. Dit aardewerk werd aan het einde van de 3de en in het begin van de 4de eeuw in verscheidene centra, waaronder Speicher en Mayen, geproduceerd. De fabrikanten in Keulen en Trier gaven hun aardewerk een metaalglanzende deklaag waarover zij vaak een witte barbotinversiering aanbrachten. Dit verklaart de grote verscheidenheid in vormen, baksel en kleur. Het glas was voornamelijk afkomstig uit Keulen dat sinds lang een gerenommeerd glasindustrie centrum was. Hier kwamen verscheidene glassmeltovens aan het licht. De kwaliteit van de glasproductie bleef op een bijzonder hoog niveau. Voorbeelden hiervan zijn de schitterende zogenaamde diatreta bekers. Aan het einde van de 4de eeuw lijkt aan de glasindustrie in Keulen echter een einde te komen. In het Argonnegebied lijkt de grootschalige glasproductie zich te handhaven. Ook elders waren zeker nog ateliers werkzaam.

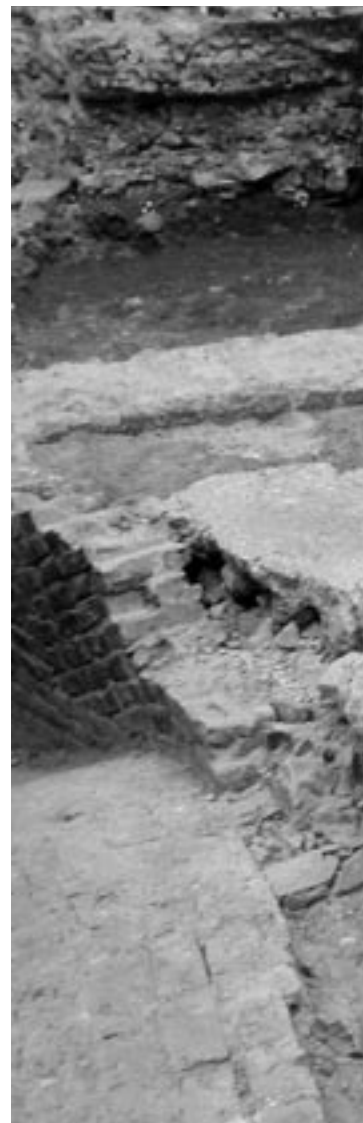
Terwijl het glas tijdens de 3de en de 4de eeuw vrij gemeengoed was, zien wij tijdens de 5de eeuw een zekere terugval. Aan de grote verscheidenheid in vorm, kleur en versiering kwam een einde.

De economische productie tijdens de laat-antieke Oudheid was flink gedaald. Dit is een feit. Het is mogelijk dat Belgica meer produceerde dan de andere Gallische provincies. Maar wij hebben voor deze periode onvoldoende inzicht in de productie en de handel in goederen zoals wol of wijn om hier absoluut zeker van te zijn. De Maas en de Schelde speelden voor de economie een belangrijke rol. De toestand van de landwegen verslechterde immers geleidelijk. De handel in Argonnenproducten bijvoorbeeld verliep langs de Maas. De aanwezigheid van militaire of semi-militaire eenheden in de hoogteversterkingen boven de Maas bevestigt dit belang. Trouwens, ook als bevoorradingsroute voor het leger won de rivier aan belang. De aanwezigheid van glazen vaatwerk en keramiek uit het Rijnland in de nederzettingen zoals deze van Sint-Martens-Latem, Asper of Neerharen-Rekem toont ondertussen wel aan dat deze plaatselijke gemeenschappen nog konden steunen op de restanten van de internationale handel. Die handel liep echter geleidelijk terug en de Romeinse markteconomie evolueerde tot een economie die in de 5de eeuw grotendeels gericht was op zelfvoorziening. Exemplarisch hiervoor zijn de hoger vermelde Germaanse nederzettingen van Neerharen-Reken, Donk (Herk-de-Stad), Sint-Gillis-Waas, Sint-Martens-Latem, Voerendaal of Gennep. De archeologen troffen in deze nederzettingen sporen aan van onder meer textielproductie en metaalbewerking. Hoewel niet heel duidelijk, lijkt het toch veeleer te gaan om kleine huisnijverheid.

Het christendom en een veranderde dodencultus

Volgens Sulpicius Severus¹⁹ verspreidde het christendom zich slechts laat en langzaam in Gallië. Maar, reeds aan het einde van de 2de eeuw zouden er volgens Irenaeus, de bisschop van Lyon, in Germanië christelijke gemeenschappen zijn geweest.²⁰ Een grafopschrift in Griekse hexameters, dat in 1974 in Lyon werd ontdekt, bevestigt misschien het bestaan van deze gemeenschappen in Gallia Belgica sedert de tweede helft van de 2de of uiterlijk de 3de eeuw.²¹ De oosterse mysterieculten hadden al geruime tijd de weg naar onze contreien gevonden en het christendom was voor vele mensen uit die tijd niet meer dan een van die nieuwe godsdiensten. Op het ogenblik dat deze godsdienst hier ingang vond, had hij reeds een turbulente geschiedenis achter de rug. De vervolgingen onder Nero in 64²² en Traianus (98-117)²³ waren veeleer incidenten, hoe gruwelijk zij ook waren. Totaal anders was de systematische christenvervolging tijdens het bewind van Decius (249-251). Wij weten niet of de christelijke gemeenschappen in de Lage Landen eronder hebben geleden. Ook over eventuele vervolgingen in Trier vernemen wij niets.

Een bijzonder fenomeen trekt echter in dit kader wel de aandacht. Het is immers opmerkelijk dat van het tweejarige bewind van Decius in de Gallisch-Germaanse provincies twaalf mijlpalen bewaard bleven waarvan negen in Germania Inferior en Superior. In de Lage Landen werd een eerste mijlpaal gevonden in het Wateringse Veld bij den Haag, een tweede in Rijswijk. In het begin van zijn regering werd keizer Decius geconfronteerd met een geheel van politieke, militaire, economische en sociale factoren die karakteristiek waren voor de zware crises van de 3de eeuw. Als energiek keizer trachtte hij een beleid te voeren waarin het herstel van de officiële staatscultus een belangrijke rol speelde. Tot in het kleinste dorp in het hele rijk werden de inwoners geregistreerd en opgeroepen de voorgeschreven eer te betuigen. Dit was een offer ter ere van Romeinse goden en de goddelijke *Genius* van de keizer,²⁴ voor de Romeinen louter een daad van loyaliteit, voor de christenen een religieuze handeling en in hun geloofsovertuiging dus totaal onaanvaardbaar. De keizer liet erop toezien dat dit in alle centra op een correcte wijze gebeurde. Tegen weigeraars moest de Romeinse overheid wel hard optreden. Een algemene christenvervolging was het gevolg. Nu

De priesterbank in de eerste kerk in Tongeren (VI OE)

is het wel opmerkelijk dat de twaalf mijlpalen van Decius, die in Noordwest-Europa werden gevonden, steeds ter ere van de keizer werden opgericht. De oprichting van de mijlpalen van het Wateringse Veld en van Rijswijk gebeurde door het Municipium Aelium Cananefatium (Voorburg). Gelet op de historische context was de wijding van de mijlpaal aan de keizer een teken van collectieve trouw. Was er omstreeks 250 een belangrijke christelijke gemeenschap in de civitashoofdstad van de Cananefates en werd op die manier het edict van de keizer omzeild? Wij weten het niet, maar het heeft er wel enige schijn van.

Met de regering van keizer Diocletianus flakkerden de vervolgingen nog één keer in alle hevigheid op. In de Gallische provincies, die onder Constantius ressorteerden, verliepen deze vervolgingen echter zonder bloedvergieten. Lactantius²⁵ vertelt hierover meer:

‘Want Constantius, die niet de indruk wilde wekken dat hij van de voorschriften van zijn superieuren afweek, liet toe dat men de plaatsen waar men samenkwam, dit wil zeggen de muren die men opnieuw kon opbouwen, verwoestte. De echte tempel Gods echter, die in de mensen is, bewaarde hij ongedeerd.’

Uit deze passage blijkt dat Constantius, een van de vier regenten, een relatief gematigde politiek voerde en de harde vervolgingsedicten niet ten uitvoer bracht. De christelijke gebedshuizen werden weliswaar verwoest en het christendom was een verboden godsdienst. Van martelaars was echter geen sprake. In 313 versloeg keizer Constantijn zijn rivaal Maxentius in een beslissende veldslag bij de Milviusbrug over de Tiber. Na deze veldslag stelden Constantijn en Licinius het zogenaamde Tolerantie-edict van Milaan op. Dit hief de laatste beperkingen voor het christendom op, waarborgde de religieuze neutraliteit van de overheid en gaf de verbeurde goederen terug aan de Kerk. Christen zijn was niet langer een risico.

Die eerste christelijke kerken vestigden zich in de steden. Ten laatste aan het einde van de 3de eeuw was er in Trier een christelijke gemeenschap en een bisschop. De eerste betrouwbare berichten over het christendom in de *civitas Tungrorum* dateren van de 4de eeuw wanneer overal het aantal bisschopszetels zich vermenigvuldigde. Maternus, de bisschop van Keulen, wordt genoemd als de stichter van de bisschopszetel in Tongeren. Sint-Servatius is er de eerst bekende bisschop. De aanwezigheid van Sint-Servatius toont aan dat hier in de 4de eeuw een christelijke gemeenschap aanwezig was. Over deze en andere gemeenschappen weten wij zeer weinig. De bronnen zwijgen. Gezien de moeilijke tijden tot het Tolerantie-edict van 313 is dit eigenlijk niet zo verwonderlijk. Maar ook de archeologische sporen van dit vroegste christendom zijn schaars en de interpretatie ervan is vaak voor discussie vatbaar. De eerste gebedshuizen zijn niet herkenbaar. Vóór het Tolerantie-edict waren dit immers meestal privaathuizen en dit zal na 313 ook nog geruime tijd het geval zijn geweest. Traditioneel nam men aan dat in Tongeren een Laat-Romeinse *basilica*, de bisschopskerk van Servatius, aan de huidige Onze-Lieve-Vrouwebasiliek voorafging. Dit vermoeden berustte op de ontdekking in 1912 van de grondvesten van een absisvormige bouw onder de huidige basiliek. Recent archeologisch onderzoek toonde inmiddels aan dat een gebouw uit de 4de eeuw in de eerste kerk uit de 5de eeuw was geïntegreerd. De absis zelf maakte oorspronkelijk deel uit van een stadswoning of een badgebouw. In de absis stond iets bijzonders, een ‘religieus teken’, en enkele eeuwen later bleek dat nog het geval. De ‘kerk van Sint-Servaas’ komt bijgevolg opnieuw in beeld.

Aanwijzingen voor de aanwezigheid van een christelijke geloofsgemeenschap in Tongeren werden ook gezocht in de begravingen. Vanaf het einde van de 2de eeuw zien wij een verandering in de dodencultus. Onder Germaanse invloed vond geleidelijk

aan in de loop van de 3de eeuw de inhumatieritus naast de crematieritus ingang. De overledene werd vaak in een eenvoudige, houten kist begraven. Een stenen of een loden sarcofaag waren zeldzaam. Soms treffen de archeologen een houten of een gemetselde grafkamer aan. Meestal gaven de familieleden tot in de 4de eeuw aan hun dierbare overledenen giften voor de laatste reis mee. Tijdens de 5de eeuw zien wij twee duidelijke groepen ontstaan. Het gaat om graven met grafgiften en graven zonder grafgiften. Omdat zij vaak naast elkaar voorkomen, zijn de archeologen van oordeel dat het onderscheid sociaal-religieus bepaald is. Dergelijke begravingen zonder grafgiften zijn echter nog geen bewijs van het christelijke geloof van de overledene. Andere criteria zijn hiervoor nodig. De oudere vondsten van zogenaamd christelijke graven uit de beide grafvelden van Tongeren zijn vaak onvoldoende betrouwbaar. De beperkte gegevens die beschikbaar zijn, wijzen evenwel op een kleine christelijke gemeenschap in de stad. Interessant in dit kader is het archeologische onderzoek dat in 1982, 1987 en 1990 in de Jaminéstraat, 150 meter buiten de Maastrichterpoort op het noordoostelijke grafveld werd doorgevoerd. Circa 200 skeletgraven werden blootgelegd. De overwegend west-oostelijke oriëntatie, het ontbreken van de traditionele grafgiften, opvallend veel kindergraven en vooral de vondst van een zilveren ring met een ingegraveerd christogram leidden tot de conclusie dat dit gedeelte van de necropool een christelijk karakter had. Ongetwijfeld christelijk zijn ook enkele merkwaardige graftomben van de zuidwestelijke begraafplaats. Het dubbelgraf, dat in 1880 werd ontdekt in de brikkenbakkerij Christiaens-Vanderijt, was beschilderd met guirlandes, lauwerkransen en duiven met een palmtak in de bek. De motieven waren in rechthoekige velden gevat. Op de binnenwanden van een in tufsteen gemetselde grafkamer die in 1876 langs de weg naar Bavay aan het licht kwam, troffen de ontdekkers sporen van beschildering aan. Tussen twee gebogen palmranken stond een christogram. Andere 'christelijke' vondsten in en rond Tongeren zijn onvoldoende betrouwbaar.

Servatius bracht volgens de middeleeuwse traditie tijdens de tweede helft van de 4de eeuw zijn bisschopszetel van Tongeren naar Maastricht over waar hij omstreeks 384 overleed. Hiermee nam Maastricht ook de rol van Tongeren als centrum van de *civitas Tungrorum* over. Of was Maastricht tijdens de 4de eeuw een zogenaamde uitwijkresidentie van Tongeren? Gregorius van Tours²⁶ vermeldt dat pelgrims het graf van Sint-Servatius op bijzondere wijze vereerden. Over zijn graf was een houten grafkapel gebouwd. Maar ook in Maastricht blijven typisch christelijke vondsten een zeldzaamheid. De graven in het pandhof van de Sint-Servaaskerk die west-oost georiënteerd zijn en geen grafgiften bevatten, zijn vermoedelijk wel christelijk. In en rond de bedevaartskerk werden ook een aantal vroeg-christelijke grafstenen met inscripties gevonden. Het oudste grafopschrift is dit van Amabilis. Het dateert zeker van de 5de eeuw. De tekst luidt:

'(H)ic pausat / Amabeles / in C(h)risto / q(u)i vixit an(nos) / [IIII] m(enses) VI d(ies) XII.'

'Hier rust in Christus Amabilis die vier jaar, zes maanden en twaalf dagen leefde.'

Dit gedenkteken voor een kind is merkwaardig, net zoals al die kindergraven op het noordoostelijke grafveld van Tongeren. Ook de grafsteen van het driejarige meisje Aluvefa is zeker christelijk, net als een grafsteen met opschrift, kruisen en druiven. Beide gedenktekens dateren misschien van de 5de, maar vermoedelijk veeleer van de 6de eeuw. Talrijke vroeg-christelijke grafinscripties zijn zo in Germania Prima en Secunda evenals in Belgica Prima en Secunda aan het licht gekomen. Onder meer in Keulen en Trier, om slechts deze steden te vernoemen, werden vele exemplaren gevonden. Het zijn vaak eenvoudige grafstenen die met de onderste helft in de aarde werden ingegraven. *HIC IACET, HIC QUIESCIT IN PACE*, 'hier rust in vrede' luidt vaak de duidelijk christelijke aanvangsformule. De inscriptie vermeldt de naam, het beroep en de leeftijd van de overledene. De grafplaten voor jonggestorven kinderen zijn opmerkelijk talrijk. Het christogram of het kruisteken met de alfa en de omega vergezelen de tekst. Ook duiven treffen wij vaak aan. Het is klaar: het christendom lijkt op zijn beurt fundamentele veranderingen in de grafkunst te bewerkstelligen. Vanaf nu lijken vooral eenvoudige graven de regel te zijn.

Het belang van Doornik als civitashoofdplaats tijdens de late Oudheid wordt nogmaals onderstreept door de stichting van het bisdom Doornik, uiterlijk in 486. Voor de 4de eeuw is er geen Doornikse bisschop bekend. Uit de brieven van Paulinus van Nola²⁷ weten wij wel dat Victricius, de bisschop van Rouen (circa 330-circa 407), tijdens het derde kwart van de 4de eeuw bij de Nervii en de Morini aan actieve missionering deed. Eleutherius van Doornik (circa 455-531/2) was er de eerste gekende bisschop. Hij was dus een tijdgenoot van Childeric en Clovis en behoorde vermoedelijk tot een lokale vooraanstaande familie. Maar net als in Tongeren en Maastricht blijven de archeologische aanwijzingen ondertussen erg bescheiden. Het archeologische dossier van Doornik vertoont ook tijdens de 4de en de 5de eeuw overvloedige lacunes. Veel kerken werden in die periode gebouwd boven de graven van echte of vermeende bisschoppen en martelaars. De hoger vermelde Sint-Servaaskerk in Maastricht is hiervan een goed voorbeeld. Beperkte getuigenissen laten misschien toe religieuze constructies te veronderstellen die eventueel verband kunnen houden met de missie-ijver van bisschop Victricius. De eerste kerk van Doornik dateert echter pas van de 6de eeuw. Hiermee moeten wij het dan voorlopig stellen.

De vondsten op het platteland zijn nog schaarser. Wij zijn verplicht genoeg te nemen met een glazen ring met christogram uit Matagne-la-Grande en een bronzen sierschijf met christogram uit de Laat-Romeinse nederzetting van Neerharen-Rekem. Een identieke sierschijf is ook uit Trier bekend. Het kleinood getuigt van de missionering van Servatius vanuit Tongeren of Maastricht en het toont tegelijk aan dat ook in de landelijke nederzettingen de bevolking vrij vroeg met het christendom in contact kwam. Dit gebeurde op allerlei manieren. In het begin van de 5de eeuw ontstond bijvoorbeeld in de geometrische radstempelversiering een christelijke variant. In de segmentjes van de radstempelbanden komen nu kruismotieven, christogrammen, duiven, druiventrossen en wijnkelken voor. Deze christelijke kommen waren vooral het werk van de pottenbakkers uit Châtel Chéhéry in de Argonne. Onder meer in Gennep kwamen zij aan het licht. Soortgelijke motieven komen ook voor op glazen kommen die werden gevonden in 5de-eeuwse graven in onder meer Eprave, Haillot, Namen of Vieuxville. Getuigen deze objecten van een zich langzaam verspreidend christendom, zij bewijzen echter geenszins dat hun eigenaars ook daadwerkelijk christenen waren.

Epiloog

De 5de eeuw was een overgangperiode. De dood van Theodosius de Grote in 395 betekende het einde van de rijkseenheid. Met Honorius en Arcadius, zijn twee zonen, werden oost en west definitief gescheiden. Trier verloor zijn vooraanstaande positie aan Arles en de invallen van 406-407 leidden geleidelijk het verlies in van de politieke en militaire controle over de Lage Landen. De ondergang van het Romeinse Rijk heeft een grote indruk nagelaten. De wetenschappers uit de 18de eeuw hebben in de geest van de Verlichting de geschiedenis van het Laat-Romeinse Rijk begrepen als het verval van een wereldrijk en de teloorgang van een geestelijke traditie. Het verlies van de voorouderlijke politieke en morele waarden was voor hen de werkelijke oorzaak van de ondergang van het *Imperium Romanum*. Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire*, dat verscheen tussen 1776 en 1788, heeft gedurende eeuwen de geschiedschrijving direct of indirect beïnvloed.

‘Bij pelgrims en alle overige lezers zal de aandacht worden gewekt door de Geschiedenis van het Herfsttij en de Ondergang van het Romeinse Rijk, de grootste en wellicht meest ontluisterende revolutie van de mensheid.’

De geschiedenis van het Romeinse Rijk stond volgens Gibbon voor een belangrijk deel in het teken van haar ondergang. Deze was reeds vroeg begonnen. De veroveringsoorlogen bezorgden Rome zo een omvang dat de scheuren in het bouwwerk vanzelf optraden. De verslapping van de geestelijke kracht van het Romeinse volk deed de rest. Het christendom speelde volgens Gibbon in dit ontbindingsproces een opvallende rol.

Een aantal van deze gedachten leeft ook nu nog enigermate door. Maar is een dergelijke visie wel relevant? Wij hopen dat de lectuur van dit boek de lezer tot een ander inzicht heeft gebracht. De geschiedschrijving van een specifieke periode wordt in grote mate bepaald door de vraagstelling van de historicus aan de bronnen die hem ter beschikking staan. Met betrekking tot vijf eeuwen Romeinse macht in de Lage Landen moeten wij ons veeleer afvragen hoe het mogelijk was dat de Romeinse wereldorde zo lang de geschiedenis van Europa kon bepalen.¹ Deze gedachte heeft ons toegelaten de archeologische vondsten op een andere wijze te benaderen. De geschiedenis van Romeins België krijgt in het perspectief van het *Imperium Romanum* immers zijn volle betekenis. Het romaniseringsproces, gestuwd door de Romeinse organisatie, door de stichting van steden en door het leger speelde een fundamentele rol in de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse maatschappij. Keizer Augustus, een visionair staatsman, heeft hierin een historische rol gespeeld. Niet alleen heeft hij de Gallische provincies georganiseerd, hij heeft de ideologie van de nieuwe wereldorde erg doeltreffend gepropageerd

en zo de basis gelegd voor de Romeinse wereldheerschappij. Romeins België nam in het westelijke Romeinse Rijk een belangrijke plaats in. Het was een belangrijke agrarische en economische regio, ook een belangrijk rekruteringsgebied voor de Romeinse hulptroepen. De civitashoofdplaatsen waren als bestuurlijke centra essentieel voor de verspreiding van de Romeinse levenswijze en cultuur. Het betrekken van de provincies in het bestuur en de organisatie mag dan misschien een logische uitleg lijken voor het latere uiteenvallen van het Romeinse Rijk, in werkelijkheid ligt hierin minstens evenzeer de verklaring waarom het *Imperium Romanum* gedurende vijf eeuwen stand kon houden.

Verklarende woordenlijst

<i>aedicula</i>	kamertje
<i>aedilis</i>	functionaris, onder meer verantwoordelijk voor de openbare orde, de voedselvoorziening en de feestelijkheden
<i>ala</i>	ruiterijeenheid
<i>annona</i>	graantoevoer, voedselvoorziening
<i>antefix</i>	gevelversiering
<i>auxilia</i>	hulptroepen van het Romeinse leger
<i>balsamarium</i>	olie- of balsemflesje
<i>beneficiarius consularis</i>	officier verantwoordelijk voor het wegennet
<i>burgus</i>	een kleine vierkante versterking; Romeins fort
<i>caldarium</i>	kamer met warme baden
<i>capsa</i>	bus of doos voor boekenrollen
<i>cardo (maximus)</i>	noord-zuidelijke (X-)as van een landindeling of stad
<i>castellum</i>	fort, militair kamp
<i>caterva</i>	troep, bende soldaten, voornamelijk huurtroepen
<i>cella</i>	deel van de tempel waar het beeld van de godheid stond
<i>census</i>	telling van de bevolking en hun vermogens
<i>centuriatio</i>	de Romeinse landindeling, kadaster
<i>chitoon</i>	tunica
<i>citysus</i>	plant die behoort tot de vlinderbloemachtigen
<i>civis</i>	burger
<i>civitas</i>	bestuursdistrict
<i>classis Britannica</i>	de Britse vloot
<i>classis Germanica</i>	de Germaanse vloot
<i>cognomen</i>	derde naam van de Romeinse burger, gewoonlijk bijnaam
<i>cohors</i>	infanterie-eenheid
<i>colonus</i>	landbouwer, boer, kolonist
<i>comitatenses</i>	het mobiele operatieleger tijdens de late keizertijd
<i>consul designatus</i>	consul, aangewezen voor het volgende jaar
<i>cursus publicus</i>	de keizerlijke post
<i>decumanus (maximus)</i>	oost-westelijke (Y)as van een landindeling of stad
<i>decurio</i>	raadslid van de ordo decurionum
<i>diocesis</i>	diocees, district, onderdeel van een praefectuur
<i>diploma militare</i>	militaire oorkonde overhandigd bij het afzwaaien

<i>dolium</i>	vat, bijzonder wijnvat
<i>duoviri</i>	tweemannen
<i>duoviri iure dicundo</i>	tweemannen met rechtsbevoegdheid
<i>duplicarius</i>	soldaat die een dubbele soldij ontvangt
<i>dux</i>	militair bevelvoerder
<i>dux limitis</i>	bevelvoerder over de grenstroepen in een welbepaalde sector
<i>exercitus Germanicus</i>	het leger van Germania
<i>fanum</i>	heiligdom, tempel
<i>fibula</i>	mantelspeld
<i>flamen</i>	priester
<i>foederati</i>	Germanen die door een foedus (verdrag) met de Romeinen verbonden zijn
<i>foedus</i>	verdrag
<i>frigidarium</i>	kamer met koele baden
<i>frumentarius</i>	functionaris verantwoordelijk voor de graanvoorzieningen
<i>garum</i>	vissaus
<i>genius</i>	goddelijk wezen dat de man als beschermer in zijn leven begeleidt
<i>horreum</i>	magazijn
<i>hypocaustum</i>	vertrek met hete-luchtverwarming
<i>insigne (insignia)</i>	onderscheidingsteken
<i>insula</i>	wooneiland, woonblok
<i>itinerarium</i>	routebeschrijving
<i>ius conubium</i>	het recht om te huwen
<i>laeti</i>	Germaanse gevangenen die gedwongen in verlaten Gallische gebieden werden gevestigd
<i>legatus Augusti pro praetore</i>	gezant van de keizer bij afwezigheid van een praetor, stadhouder
<i>lex provinciae</i>	provinciewet
<i>limes</i>	grens, bijzonder versterkte grenslijn
<i>limitanei</i>	het grensleger tijdens de late keizertijd
<i>litterati homines</i>	geletterde mensen
<i>magister equitum</i>	aanvoerder van de cavalerie in het laat-Romeinse leger
<i>magister peditum</i>	aanvoerder van de infanterie in het laat-Romeinse leger
<i>mansio</i>	halteplaats waar de reiziger kon overnachten
<i>miliarium</i>	mijlpaal
<i>modius</i>	inhoudsmaat die overeenkwam met 8,73 liter
<i>mortarium</i>	wrijfschaal

<i>municipium</i>	stad met bijzondere rechten
<i>murmillo</i>	gladiator die vocht met zwaard, rond schild en helm
<i>mutatio</i>	halteplaats waar de reiziger van paard kon wisselen
<i>natatio</i>	openluchtzwembad
<i>nomen</i>	naam
<i>nomen gentilicium</i>	tweede naam van de Romeinse burger, geslachtsnaam
<i>numen Augusti</i>	de goddelijke macht van Augustus (= de regerende keizer)
<i>numerus</i>	een afdeling soldaten
<i>oenochœ</i>	wijnkan
<i>officina</i>	werkplaats, fabriek
<i>oppidum</i>	oorspronkelijk een versterkte nederzetting die op een hoogte gelegen was; stad
<i>ordo decurionum</i>	stedelijke senaat
<i>ordo equester</i>	ridderstand
<i>pagus</i>	gouw, dorp
<i>patera</i>	drinkschaal, offerschaal
<i>pax Augusta</i>	de Augusteïsche vrede (= de vrede van keizer Augustus)
<i>peregrinus</i>	niet-burger
<i>peristylium</i>	overdekte en met zuilen omgeven binnenplaats van een Romeinse woning
<i>phalerae</i>	borstversiering, medailles, bijzonder van militairen
<i>porticus</i>	zuilengang, galerij
<i>praefatio</i>	inleiding, voorrade
<i>praefectura</i>	rijksdeel tijdens de late keizertijd met aan het hoofd een praefectus praetorio
<i>praefectus praetorio</i>	praefect, hoofd van een praefectuur
<i>praenomen</i>	voornaam, roepnaam, eerste naam van de Romeinse burger, vaak niet vermeld
<i>praetorianus (-i)</i>	soldaat van de keizerlijke lijfwacht
<i>procurator Augusti</i>	beheerder van de financiële administratie in de provincie
<i>pronaos</i>	ruimte vóór de cella (naos) van een tempel
<i>puls</i>	dikke granen- of bonenbrij
<i>quaestor</i>	functionaris verantwoordelijk voor het financiële beheer
<i>quattuorviri</i>	viermannen
<i>restitutor Galliarum</i>	hersteller van de Gallische provincies
<i>ripenses</i>	zie limitanei
<i>scholae palatinae</i>	keizerlijke lijfwacht tijdens de late keizertijd
<i>senatus consulto</i>	beslissing van de senaat genomen na rijp beraad

<i>sigillata</i>	zie terra sigillata
<i>statio</i>	standplaats, verblijf
<i>strigilis</i>	schraapijzer om zweet en stof van het lichaam te schrapen
<i>sudatorium</i>	zweetbad
<i>temenos</i>	heilig gebied, tempelgebied
<i>tepidarium</i>	kamer met lauwe baden
<i>terra sigillata</i>	glanzend, oranje-rood aardewerk
<i>tetrarchie</i>	een regering van vier keizers tijdens de late keizertijd
<i>togatus</i>	gekleed in de toga van de Romeinse burger
<i>tria nomina</i>	de drie namen die verwijzen naar het Romeinse burgerrecht
<i>tribunicia potestas</i>	macht van de krijgtribuun
<i>tribunus</i>	officier in het Romeinse leger
<i>tropaeum</i>	zegeteken, door de overwinnaar opgericht en aan de goden gewijd
<i>tumultuaria manus</i>	ongeregelde troep, bende
<i>tumulus</i>	Gallo-Romeinse grafheuvel
<i>unguentarium</i>	zalf flesje
<i>ustrinum</i>	brandplaats
<i>vallus</i>	maaimachine
<i>vicarius</i>	hoofd van een diocees
<i>vicus</i>	dorp
<i>villa rustica</i>	landgoed
<i>villa urbana</i>	stedelijke exclusieve woning

Noten

- Hoofdstuk 1
Onder de vleugels van de
adelaar
- ¹ Een meer genuanceerd beeld van de vroegste Italische geschiedenis en de rol van Rome hierin vindt de lezer onder meer bij M. PALLOTTINO, 1987.
- ² Suetonius, *Caesar*, 25 (vert. H. VERBRUGGEN, 1986).
- ³ Caesar, *BG*, 7, 89, 5-90, 3.
- ⁴ Plinius, *Naturalis historia*, 4, 106.
- ⁵ Cicero, *Pro Balbo*, 32.
- ⁶ Aulus Hirtius, *BG*, 26, 1, 2 & 27, 1.
- ⁷ Suetonius, *Caesar*, 80.
- ⁸ Caesar, *BC*, 3, 59.
- ⁹ Cassius Dio, 53, 22.
- ¹⁰ Tacitus, *Agricola*, 30, 4. Vert. door H. VERBRUGGEN, 1967, 40.
- ¹¹ Cassius Dio, 48, 49, 2; Strabo, 4, 3, 4; Tacitus, *Germania*, 28.
- ¹² Cassius Dio, 51, 21, 6.
- ¹³ Cassius Dio, 51, 20, 5. Betreffende de benaming van Keltoi voor Germanen, zie Cassius Dio, 53, 12, 6.
- ¹⁴ Cassius Dio, 53, 26, 4.
- ¹⁵ Cassius Dio, 54, 11, 2.
- ¹⁶ Cassius Dio, 54, 20, 4; Velleius Paterculus, II, 97, 1; Suetonius, *Augustus*, 23; Tacitus, *Annales*, 1, 10.
- ¹⁷ Augustus, *Res Gestae*, 12.
- ¹⁸ Cassius Dio, 54, 19, 1 & 54, 20, 6.
- ¹⁹ Cassius Dio, 55, 6, 1.
- ²⁰ Suetonius, *Augustus*, 20.
- ²¹ *CIL*, XIII, 3570.
- ²² Velleius Paterculus, 2, 97, 3&4. Vgl. ook 2, 108, 1 en Florus 4, 12.
- ²³ Cassius Dio, 56, 18; Florus, 4, 12.
- ²⁴ Cassius Dio, 56, 18.
- ²⁵ Suetonius, *Augustus*, 23. Zie ook het uitvoerige verslag van Cassius Dio, 56, 18 e.v.
- ²⁶ Tacitus, *Annales*, 1, 3, 6. (Vert. J.W. MEIJER, 1990). Vgl. Ovidius, *Tristia*, 3, 12.47 sqq.
- ²⁷ Tacitus, *Annales*, 1, 11, 4.
- ²⁸ Tacitus, *Annales*, 1, 59.
- ²⁹ Tacitus, *Annales*, 4, 32, 2 en *Agricola*, 13, 3.
- ³⁰ Tacitus, *Annales*, 1, 11. Vgl. Suetonius, *Augustus*, 23.
- ³¹ Augustus, *Res Gestae*, 26.
- ³² Vgl. bv. Cassius Dio, 56, 23 sqq.
- ³³ Velleius Paterculus, 2, 129, 2.
- ³⁴ Suetonius, *Augustus*, 21.
- ³⁵ Caesar, *BG*, 6, 1.4: 'Pompeius voldeed om redenen van staatsbelang en uit vriendschap aan dat verzoek en toen de onderbevelhebbers met voortvarendheid de lichter hadden gehouden, waren er vóór het einde van de winter drie legioenen gevormd en naar Gallië gedirigeerd. Dat waren dus tweemaal zoveel cohorten, als Caesar onder Q. Titurius had verloren.' (vert. F.H. VAN KATWIJK-KNAPP, 1990).
- ³⁶ Tacitus, *Annales*, 1, 37.
- ³⁷ Tacitus, *Annales*, 1, 62.
- ³⁸ Tacitus, *Annales*, 3, 40 e.v.
- ³⁹ Suetonius, *Caligula*, 46-47. Vgl. ook Cassius Dio, 59, 25.
- ⁴⁰ Caesar, *BG*, 1, 3 (Vert. V. HUNINK, 2000).
- ⁴¹ Suetonius, *Claudius*, 17, 2.
- ⁴² Tacitus, *Annales*, 11, 18 e.v.

- ⁴³ Zie Tacitus, *Historiae*, 2, 14 e.v.
- ⁴⁴ Zie Tacitus, *Historiae*, 2, 28, 1.
- ⁴⁵ Tacitus, *Historiae*, 4, 15.
- ⁴⁶ Tacitus, *Historiae*, 4, 20 & 26.
- ⁴⁷ Tacitus, *Historiae*, I, 63 e.v.
- ⁴⁸ Tacitus, *Historiae*, 4, 17.
- ⁴⁹ Tacitus, *Historiae*, 4, 16, 3-4.
- ⁵⁰ Tacitus, *Historiae*, 4, 55, 4.
- ⁵¹ Tacitus, *Historiae*, 4, 66.
- ⁵² Tacitus, *Historiae*, 4, 79, 5.
- ⁵³ Tacitus, *Historiae*, 4, 79, 5.
- ⁵⁴ Tacitus, *Historiae*, 4, 56, 7; 66; 79, 5-6.
- ⁵⁵ Tacitus, *Historiae*, 4, 67; 69.
- ⁵⁶ Tacitus, *Historiae*, 4, 25.
- ⁵⁷ Tacitus, *Historiae*, 4, 70, 1.
- ⁵⁸ C.B. RÜGER, 1979, 187 e.v.
- ⁵⁹ Tacitus, *Historiae*, 4, 74.
- ⁶⁰ Een uitzondering moet worden gemaakt voor een *miliarium* van Vespasianus: *CIL*, XIII, 9082 = XVII, 2, 654.
- ⁶¹ Tacitus, *Agricola*, 9.
- ⁶² Aelius Spartianus, *Didius Iulianus*, 1, 7.
- ⁶³ Hierover Herodianus, 3, 6 e.v.
- ⁶⁴ P. Giss. 40, col. I.
- ⁶⁵ Flavius Vopiscus, *Vita Probi*, 13, 5 (vert. W.J. DE BOONE, 1954)
- ⁶⁶ *Panegyrici Latini*, 11 (3), 5. (vert. W.J. DE BOONE, 1954)
- ⁶⁷ *Panegyrici Latini*, 8 (5), 8. (vert. W.J. DE BOONE, 1954)
- ⁶⁸ *Panegyrici Latini*, 6 (7).
- ⁶⁹ *Panegyrici Latini*, 4 (10), 18.
- ⁷⁰ Gratio, LIX, 130/1.
- ⁷¹ Ammianus Marcellinus, 17, 8. (vert. W.J. DE BOONE, 1954)
- ⁷² *ILS*, III, 8945.
- ⁷³ Ammianus Marcellinus, 27, 8, 5.
- Hoofdstuk 2
De Romeinse wereldorde
- ¹ Augustus, *Res Gestae*, 12.
- ² Augustus, *Res Gestae*, 25-26.
- ³ Ovidius, *Fasti*, 5, 561/2.
- ⁴ Vitruvius, *De architectura*, 1, 1, 5.
- ⁵ Vergilius, *Aeneis*, 6, vs. 762 sqq.
- ⁶ Vergilius, *Aeneis*, 6, vs. 854-859 (vert. A. VANWILDERODE, 1981). Vgl. hier onder meer ook Horatius, *Carm.*, 3,3, 44-46; Livius, 1,16,7.
- ⁷ Herodianus, 1, 6.
- ⁸ Zie hier Augustus, *Res Gestae*, 13.
- ⁹ Tacitus, *Annales*, 1, 10, 3.
- ¹⁰ Tacitus, *Agricola*, 21. (Vert. H. VERBRUGGEN, 1967, 31).
- ¹¹ Tacitus, *Historiae*, 4, 17.
- ¹² C. GOUDINEAU, 1990, 217. De munt bevindt zich in een private collectie.
- ¹³ Inv.nr. PMP-R 6620. *RIC*² 29; *BMC* 46.
- ¹⁴ Inv.nr. PMP-R 6222. *RIC* 18; *BMC* 280.
- ¹⁵ *ILB*, 136 met verdere lectuur.
- ¹⁶ Zie R. NOUWEN, 1997b, 337, n. 73 met literatuuropgave.
- ¹⁷ *CIL*, VII, 633; *ILS*, 3230; *ER*, II, 633; *RIB*, 1579.
- ¹⁸ *CIL*, XIII, 9104 = XVII2, 636.
- ¹⁹ Suetonius, *Augustus*, 49.
- ²⁰ Cassius Dio, 54, 8, 4.
- ²¹ Strabo, *Geographica*, IV, 6, 11.
- ²² *CIL*, XIII, 3570.
- ²³ Zie G. WALSER, 1981, 292-293.
- ²⁴ *ILB*, 136bis met uitvoerige bibliografie.
- ²⁵ *CIL*, XIII, 9082 = XVII2, 654.
- ²⁶ *ILB*, 136 met verdere lectuur.
- ²⁷ *CIL*, XIII, 2, 2, 9158; *ILS*, 5839; *ILB*, 135 met volledige literatuuropgave.
- ²⁸ *CIL*, III, 3705; IX, 6072; X, 6854.

- ²⁹ Zie ook *CIL*, I, 551 ; VIII, 10118, 22247 ; XIII, 2681b, enzovoort.
- ³⁰ Zie *CIL*, XIII, 2, 2, 9158; *ILS*, 5839; *ILB*, 135. Voor exhaustieve bibliografie, zie *ILB*.
- ³¹ Cassius Dio, 53, 22.
- ³² Cassius Dio, 53, 22.
- ³³ Strabo, *Geographika*, 4, 3, 2.
- ³⁴ Plinius, *Naturalis historia*, 4, 106.
- ³⁵ Caesar, *BG*, 5, 54, 4.
- ³⁶ Plinius, *Naturalis historia*, 4, 101; 4, 106.
- ³⁷ Plinius, *Naturalis historia*, 4, 101.
- ³⁸ Plinius, *Naturalis historia*, 4, 106.
- ³⁹ Tacitus, *Germania*, 29, 4.
- ⁴⁰ Ptolemaeus, *Geographia*, 2, 9, 1 e.v.
- ⁴¹ Ptolemaeus, *Geographia*, 2, 9, 8.
- ⁴² *AE*, 1962, 183 & 1971, 491.
- ⁴³ Hierover Cassius Dio, 53, e.v.
- ⁴⁴ *CIL*, XIII, 3620; *ILB*, 33.
- ⁴⁵ Tacitus, *Annales*, 14, 38-39.
- ⁴⁶ *CIL*, III, 5214 & 5215.
- ⁴⁷ *CIL*, VI, 1599.
- ⁴⁸ *CIL*, VI, 1625.
- ⁴⁹ *CIL*, II, 4114.
- ⁵⁰ *CIL*, VI, 8547.
- ⁵¹ Cassius Dio, 53, 22.
- ⁵² *AE*, 1962, 183 & 1971, 491.
- ⁵³ Tacitus, *Historiae*, 5, 19.
- ⁵⁴ *AE*, 1921, 66; *ILB*, 60.
- ⁵⁵ *AE*, 1968, 321; J. KRIER, 1981, 33.
- ⁵⁶ *CIL*, XIII, 1911; J. KRIER, 1981, 7 en *CIL*, XIII, 11179; J. KRIER, 1981, 8.
- ⁵⁷ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XVI, 13.
- ⁵⁸ Ammianus Marcellinus, 15, 11, 7.
- ⁵⁹ *CIL*, XIII, 3620 = *ILB*, 33.
- ⁶⁰ Tacitus, *Agricola*, 21.
- ⁶¹ Vgl. met *ILS*, 9200: 'C. Velius Rufus, dux exercitus Africi et Mauretanicus ad nationes quae sunt in Mauretania comprimendas'.
- ⁶² *CIL*, XIII, 3596; *ILB*, 13.
- ⁶³ *CIL*, XIII, 3620; *ILB*, 33 & XIII, 3622 ; *ILB*, 35.
- ⁶⁴ *CIL*, XIII, 3601.
- ⁶⁵ *CIL*, XIII, 3603.
- ⁶⁶ *ILB*, 32.
- ⁶⁷ *CIL*, XIII, 3614.
- ⁶⁸ *ILB*, 46 bis & *CIL*, XIII, 3612.
- ⁶⁹ *ILB*, 51.
- ⁷⁰ Zie bv. Caesar, *BG*, 1, 19, 2.
- ⁷¹ Tacitus, *Annales*, 3, 40 (vert. J.W. MEIJER, 1990).
- ⁷² Suetonius, *Caesar*, 80. Vgl. Ook met Caesar, *BC*, 3, 59.
- ⁷³ Aulus Hirtius, *BG*, 26, 1, 2 & 27, 1.
- ⁷⁴ R. Frei-Stolba, *BPA* 38, 1996, p. 59-72.
- ⁷⁵ Tacitus, *Historiae*, 4, 55, 1.
- ⁷⁶ Tacitus, *Historiae*, 4, 32, 3.
- ⁷⁷ Tacitus, *Annales*, 11, 23-25.
- ⁷⁸ Tacitus, *Historiae*, 4, 14.

Hoofdstuk 3

De wereld van de Gallo-Romeinen

- ¹ B.v. Martialis, *Epigr.*, 3, 50; 7, 14; 10, 5; 11, 56.
- ² Juvenalis, *Sat.*, 3, 225.
- ³ B.v. Martialis, *Epigr.*, 3, 38.
- ⁴ Martialis, *Epigr.*, 12, 57, 4 e.v. Vgl. met *Epigr.*, 9, 38 & 2, 17.
- ⁵ Zie p. ***nog in te vullen***.
- ⁶ Ausonius, *Mosella*, 428 e.v. (vert. P. LATEUR, 2001).
- ⁷ Cicero, *Ad Att.*, 13, 13(9), 2.
- ⁸ Plinius, *Epistulae*, 5, 6 & 2, 17.
- ⁹ Horatius, *Epistulae*, 1, 10, 1-2.
- ¹⁰ *CIL*, XIII, 10026 = *ILB*, 148.
- ¹¹ *AE*, 1921, 66 = *ILB*, 60.
- ¹² Ovidius, *Metamorfosen*, 13, 650-654.

- ¹³ Cato, *De agri cultura*, 1; Varro, *De re rustica*, 1, 12.
- ¹⁴ Cato, *De agri cultura*, 5.
- ¹⁵ Cato, *De agri cultura*, 6 (vert.: V. HUNINK, 1996).
- ¹⁶ Cato, *De agri cultura*, 1, 7.
- ¹⁷ Vergilius, *Georgica*, 1, 71 e.v.
- ¹⁸ Cato, *De agri cultura*, 5 (vert.: V. HUNINK, 1996). Vgl. Met Columella, *De re rustica*, 2, 9, 14-15 & 2, 14, 1; Vergilius, *Georgica*, 1, 79-81.
- ¹⁹ Columella, *De re rustica*, 2, 9.
- ²⁰ Plinius, *Naturalis Historiae*, 18, 40.
- ²¹ Vergilius, *Georgica*, 1, 160-175.
- ²² Vergilius, *Georgica*, 1, 164.
- ²³ Palladius, 7, 2 (Vert. T. BECHERT, 1983). Vgl. ook Plinius, *Naturalis Historiae*, 18, 296.
- ²⁴ Cato, *De re rustica*, 36.
- ²⁵ Vergilius, *Georgica*, 3, 515 e.v.; Columella, *De re rustica*, 2, 2.
- ²⁶ Cato, *De agri cultura*, 5.
- ²⁷ Plinius, *Naturalis Historiae*, 8, 209.
- ²⁸ Martialis, *Epigr.*, 13, 54, 2. Vgl. ook het Prijsedict van Diocletianus, 4, 8.
- ²⁹ Varro, *De agri cultura*, 89.
- ³⁰ Varro, *De agri cultura*, 89.
- ³¹ Vergilius, *Georgica*, 3, 394 e.v.
- ³² Vergilius, *Georgica*, 3, 384 e.v. (vert. I.G.M. GERHARDT, 1969).
- ³³ Cicero, *De officiis*, 1, 150-152.
- ³⁴ *AE*, 1962, 183.
- ³⁵ *CIL*, XIII, 8815.
- ³⁶ *CIL*, XIII, 8725.
- ³⁷ *CIL*, XIII, b 8338.
- ³⁸ J. KRIER, 8 & 7.
- ³⁹ Zie bv. Martialis, 13, 106 e.v.
- ⁴⁰ J. KRIER, 2.
- ⁴¹ Martialis, *Epigr.*, 6, 11, 7. Vgl. Iuvenalis, *Sat.*, 9, 30.
- ⁴² *CIL*, XIII, 390 & 391.
- ⁴³ J. KRIER, 41.
- ⁴⁴ Martialis, *Epigr.*, 13, 103.
- ⁴⁵ J. KRIER, 42.
- ⁴⁶ *ILB*, 144.
- ⁴⁷ *ILB*, 145.
- ⁴⁸ Vgl. in dit kader Caesar, *BG*, IV, 2, 3.
- ⁴⁹ Caesar, *BG*, II, 24, 4 (vert. V. HUNINK, 2000).
- ⁵⁰ Cassius Dio, XL, 7, 2.
- ⁵¹ Livius, *Epitome*, lib. 141.
- ⁵² Tacitus, *Historiae*, 4, 26.
- ⁵³ Tacitus, *Historiae*, 4, 15, 11.
- ⁵⁴ Tacitus, *Historiae*, 4, 66.
- ⁵⁵ Tacitus, *Annales*, 1, 56.
- ⁵⁶ Tacitus, *Annales*, 2, 10.
- ⁵⁷ Tacitus, *Historiae*, 4, 66.
- ⁵⁸ Tacitus, *Historiae*, 4, 20.
- ⁵⁹ Tacitus, *Historiae*, 2, 14-15, 4; 4, 16, 3-4.
- ⁶⁰ Zie Tacitus, *Historiae*, 2, 14 e.v.
- ⁶¹ Zie *CIL*, XII, 16.
- ⁶² Zie Tacitus, *Historiae*, 4, 16, 3-4.
- ⁶³ *CIL*, XIII, 3592 = *ILB*, 29.
- ⁶⁴ *CIL*, VIII, 640.
- ⁶⁵ RIESE, 2593.
- ⁶⁶ *CIL*, XIII, 3620 = *ILB*, 33.
- ⁶⁷ A. OXE, 1925.
- ⁶⁸ *CIL*, XIII, 8558.
- ⁶⁹ Zie *CIL*, III, 5450 & *CIL*, VI, 32623.
- ⁷⁰ *Vita Pertinacis*, XI, 8-9.
- ⁷¹ Martialis, *Epigr.*, 7, 76.
- ⁷² *CIL*, III, 14214.

Hoofdstuk 4

Het persoonlijke leven

- ¹ Ausonius, *Mosella*, 428 e.v.
- ² Uittreksels uit Plinius, *Epist.*, 5, 6 (vert. J.F. DRINKWATER & A. DRUMMOND, 1996).
- ³ Rheinisches Landesmuseum Trier.
- ⁴ Martialis, *Epigr.*, 12, 32, 11.
- ⁵ Martialis, *Epigr.*, 11, 32, 2.
- ⁶ Plinius, *Naturalis Historiae*, 18, 8, 19.
- ⁷ Martialis, *Epigr.*, 10, 48, 16.
- ⁸ Martialis, *Epigr.*, 1, 103, 10.
- ⁹ Martialis, *Epigr.*, 5, 78, 21.
- ¹⁰ Vindolanda-tablet, 87, 567.
- ¹¹ Martialis, *Epigr.*, 5, 78, 10.
- ¹² Martialis, *Epigr.*, 1, 41, 9.
- ¹³ Martialis, *Epigr.*, 3, 60.
- ¹⁴ Martialis, *Epigr.*, 13, 106-125.
- ¹⁵ Apicius, *De re coquinaria*, 6, 8, 14.
- ¹⁶ Vgl. ook Apicius, *De re coquinaria*, 4, 3, 4.
- ¹⁷ Plinius, *Naturalis Historiae*, 31, 94.
- ¹⁸ Martialis, *Epigr.*, 2, 66.
- ¹⁹ Martialis, *Epigr.*, 14, 36 & 11, 84, 12.
- ²⁰ Tacitus, *Agricola*, 21.
- ²¹ Seneca, *Epist.*, 86, 12.
- ²² Vitruvius, *De architectura*, I, 10, 1 & V, 10, 2.
- ²³ Thermenmuseum Heerlen, inv.nr. 3795.
- ²⁴ Petronius, *Satyricon*, 27 (vert. A.D. LEEMAN).
- ²⁵ B.v. Martialis, *Epigr.*, 1, 10 & 2, 26.
- ²⁶ Martialis, *Epigr.*, 6, 78.
- ²⁷ Vindolanda-tablet, inv.nr. 88/841.
- ²⁸ Martialis, *Epigr.*, 10, 56 & 11, 84, 5.
- ²⁹ Stuart, 1986, 152. Vgl. *AE*, 1905, 0200.
- ³⁰ Martialis, *Epigr.*, 1, 30.
- ³¹ Phaedrus, 2, 11.
- ³² Plinius, *Naturalis Historiae*, 29, 11.
- ³³ Tacitus, *Historiae*, 1, 4.
- ³⁴ Juvenalis, *Sat.*, 10, 81.
- ³⁵ *CIL*, VI, 10177.
- ³⁶ Tacitus, *Annales*, 15, 32.
- ³⁷ Juvenalis, *Sat.*, 6, 247-264.
- ³⁸ Martialis, *Lib.spect.*, 7, 1-6.
- ³⁹ RIESE, 556.
- ⁴⁰ *CIL*, XIII, 8639 = RIESE, 1353.
- ⁴¹ Juvenalis, *Sat.*, 11, 196-197.
- ⁴² *Panegyrici latini* VI, 22, 4-5.
- ⁴³ Plinius, *Epist.*, 4, 19; 6, 4; 6, 7; 7, 5.
- ⁴⁴ Naar T. BECHERT, 1983, 125.
- ⁴⁵ P. VEYNE, 1987, 39.
- ⁴⁶ Bijvoorbeeld *CIL*, XIII, 8267a. Vgl. Valerius Maximus, 2, 1, 2.
- ⁴⁷ Cornelius Nepos, *Praef.*, 6.
- ⁴⁸ Valerius Maximus, 2, 1, 2.
- ⁴⁹ *CIL*, XVI, 43.
- ⁵⁰ Plinius, *Epistulae*, 8, 10 & 11.
- ⁵¹ Dio Cassius, 54, 16.
- ⁵² Dio Cassius, 56, 2-9.
- ⁵³ Cicero, *Tusc.*, 1, 113.
- ⁵⁴ Vergilius, *Aeneis*, 2, 162 e.v.
- ⁵⁵ Plinius, *Naturalis Historiae*, 33, 156.
- ⁵⁶ Livius, 1, 4 (vert. F.H. VAN KATWIJK-KNAPP, 1997).
- ⁵⁷ *CIL*, XIII, 3591 = *ILB*, 7.
- ⁵⁸ *CIL*, XIII, 3593 = *ILB*, 8.
- ⁵⁹ *ILB*, 9; *CIL*, XIII, 11306 = *ILB*, 15.
- ⁶⁰ *CIL*, XIII, 3613 = *ILB*, 45.
- ⁶¹ *ILB*, 51.
- ⁶² *ILB*, 23.
- ⁶³ *ILB*, 31.
- ⁶⁴ *ILB*, 43.
- ⁶⁵ *ILB*, 54.
- ⁶⁶ *ILB*, 139. Ook *CIL*, XIII, 3607 = *ILB*, 44.
- ⁶⁷ *CIL*, XIII, 3605 = *ILB*, 43.
- ⁶⁸ *CIL*, XIII, 3600; 3601; 3602; 3603 = *ILB*, 24; 25; 26; 27.
- ⁶⁹ *AE*, 1989, 535.
- ⁷⁰ *CIL*, III, 788.

- ⁷¹ *CIL*, XIII, 3592 = *ILB*, 29.
⁷² *ILB*, 51.
⁷³ *CIL*, VII, 1072.
⁷⁴ *CIL*, XIII, 3632 = *ILB*, 62.
⁷⁵ *ILB*, 63.
⁷⁶ Tacitus, *Germaniae*, 43, 3.
⁷⁷ Zie *CIL*, VII, 880; 879; 832.
⁷⁸ *CIL*, XIII, 10027 = *ILB*, 139 bis.
⁷⁹ Zie *ILB*, 139 bis; *CIL*, VII, 1090.
⁸⁰ *CIL*, XIII, 8815.
⁸¹ *CIL*, XIII, 3613; 3614 = *ILB*, 45; 46.
⁸² *CIL*, XIII, 3596 = *ILB*, 13.
⁸³ *CIL*, XIII, 10026 = *ILB*, 148.
⁸⁴ *ILB*, 60.
⁸⁵ *AE*, 1924, 21.
⁸⁶ *AE*, 1963, 49.
⁸⁷ *CIL*, XIII, 11307 = *ILB*, 12.

Hoofdstuk 5 Noordelijk Gallië tijdens het Laat-Romeinse Keizerrijk

- ¹ *Panegyrici Latini*, 4, 21, 1-2.
² *Panegyrici Latini*, 8 (5), 21 & 9, 3. Vert. E. JAMES.
³ *Panegyrici Latini*, 6 (7), 6. Vert. W.J. DE BOONE.
⁴ Ammianus Marcellinus, 17, 8.
⁵ *Notitia Dignitatum Occ.*, 5 e.v.
⁶ Zosimus, *Historia Nova*, 2, 34.

- ⁷ *Panegyrici Latini*, 9, 3 (vert. naar E. JAMES, 1990, 47).
⁸ *Notitia Dignitatum Occ.*, 42.
⁹ *Notitia Dignitatum Occ.*, 42.
¹⁰ Ammianus Marcellinus, 17, 8.
¹¹ Ammianus Marcellinus, 15, 11, 7.
¹² *Notitia Dignitatum Occ.*, 11, 67.
¹³ Gregorius van Tours, *Histor. Franc.*, 4, 50 en 5, 60.
¹⁴ *Notitia Dignitatum Occ.*, 28, 15.
¹⁵ Ausonius, *Mosella*, 428 e.v.
¹⁶ *Edictum de pretiis rerum venalium*, 4, 8.
¹⁷ Ausonius, *Mosella*, 460 e.v.
¹⁸ *Notitia Dignitatum Occ.*, 11, 54.
¹⁹ Sulpicius Severus, *Chroniocon*, 2, 32.
²⁰ Irenaeus, *Adversus haereses*, 1, 10, 2.
²¹ H. HEINEN, 1996, 16 e.v.
²² Tacitus, *Annales*, 15, 44.
²³ Plinius, *Epistulae*, 10, 96.
²⁴ *BGU*, 287.
²⁵ Lactantius, *De mortibus persecutorum*, 15, 7.
²⁶ Gregorius van Tours, *Liber in Gloria Confessorum*, 71.
²⁷ Paulinus van Nola, *Epistulae*, 18 & 37.

Epiloog

- ¹ H. DEVIJVER, 1992.

Bibliografie

De onderstaande bibliografie is op te vatten als een leeswijzer. Het is niet mogelijk aan de geïnteresseerde lezer een exhaustieve bibliografie aan te bieden. Er staan hem gelukkig enkele hulpmiddelen ter beschikking die hem snel op weg zullen helpen. Op de eerste plaats vermelden wij de *Oudheidkundige repertoria*, sinds 1960 uitgegeven door het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België. Het gaat om bibliografische repertoria waar de lezer de oudere wetenschappelijke literatuur systematisch geordend zal terugvinden. Een systematisch overzicht van de belangrijkste literatuur biedt M.-TH & G. RAEPSAET-CHARLIER, 1975: *Gallia Belgica et Germania Inferior. Vingt-cinq années de recherches historiques et archéologiques*, in: *ANRW*, II, 4, 3-319. Publicaties die de lezer via deze weg kan vinden, zijn in de onderstaande lijst niet opgenomen tenzij zij van werkelijk belang geweest zijn voor het schrijven van dit boek. De verslagen van de opgravingen in België werden tot 1987 doorgaans gepubliceerd in *Archaeologia Belgica*. Met de regionalisering van de Nationale Dienst voor Opgravingen werd deze periodiek in Vlaanderen vervangen door *Archeologie in Vlaanderen*. De artikelen uit deze periodieken worden niet afzonderlijk in de bibliografie vermeld.

- G. ALFÖLDY, 1968: *Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior*, *ES*, 6, Düsseldorf.
- Alle wegen leiden naar... Romeinse wegen in Vlaanderen*, themanummer *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 301, 2004.
- M. AMAND & R. NOUWEN, 1989: *Gallo-Romeinse tumuli in de civitas Tungrorum* (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren, 40), Hasselt.
- M.P. BAUDOT, 1986: *Studia Archaeologica Belgica. Van de ijzertijd tot de Middeleeuwen. Miscellanea in honorem Josephi Remigii Mertens* (*Acta Archaeologica Lovaniensia*, 25), Leuven.
- T. BECHERT, 1983: *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dieren.
- T. BECHERT & W.J.H. WILLEMS, 1995: *Die römische Reichsgrenze von der Mosel bis zur Nordseeküste*, Stuttgart.
- J.H.F. BLOEMERS & T. VAN DORP (red.), 1991: *Pre- & protohistorie van de Lage Landen*, De Haan.
- J.H.F. BLOEMERS, L.P. LOUWE KOOIJMANS & H. SARFATIJ, 1981: *Verleden Land. Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.
- F. BRENDERS & G. CUYT, 1988: *Van beschaving tot opgraving. 25 jaar archeologisch onderzoek rond Antwerpen*, met bijdragen van R. ANNAERT, G. DE BOE, K. GOOSSENAERTS & F. LAUWERS, Antwerpen.
- E. BRÖDNER, 1983: *Die römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt.

- E. BUCHNER, 1982: *Die Sonnenuhr des Augustus (Kulturgeschichte der antiken Welt)*, Mainz am Rhein.
- The Celts (I Celti)*, 1991 (tentoonstellingscatalogus), Palazzo Grassi, Venetië), Milaan.
- K. CHRIST, 1988: *Geschichte der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Konstantin*, München.
- W. CLARYSSE, 2002: *Een valse Sarapis?*, in: *AVRA Bulletin*, 3, 5-7.
- M.-H. CORBIAU (red.), 1997: *Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namen.
- T. CORNELL & J. MATTHEWS, 1983: *Atlas van het Romeinse Rijk*, Amsterdam, Brussel.
- H. CÜPPERS (Hrsg.), 1990: *Die Römer in Rheinland-Pfalz*, Stuttgart.
- A. DALBY & S. GRAINGEER, 2000: *De keuken van Odysseus*, Amsterdam.
- G. DE MULDER & M. ROGGE (red.), 1999: *De Gallo-Romeinse vicus te Velzeke I. Sporen van Flavische en 2de-eeuwse bewoning* (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen – site Velzeke. Gewone reeks, 2). Zottegem.
- J.J.V.M. DERKSEN, 1986: *De monumentale vresideeën van keizer Augustus*, in: *Lampas*, 19, 293-403.
- H. DEVIJVER, 1992: *De 'Pax Augusta'. Een nieuwe wereldorde?*, in: *Kleio*, 21, 156-157.
- H. DEVIJVER, 1994-2: *Keizer Augustus ontmaskerd door Tacitus? Een proeve van historische kritiek!*, in: *Kleio*, 23, 200-208.
- J.F. DRINKWATER, 1983: *Roman Gaul. The Three Provinces*, Londen/.../New Hampshire.
- J.F. DRINKWATER & A. DRUMMOND, 1996: *De wereld der Romeinen*, Lisse.
- A. ERVYNCK & A. VANDERHOEVEN, 1997: *Tongeren (Belgium): Changing Patterns of Meat Consumption in a Roman Civitas Capital*, in: *Anthropozoologica*, 25/26, 457-464.
- E. EYBEN, C. LAES & T. VAN HOUDT, 2003: *Amor – Roma. Liefde en erotiek in Rome*, Leuven.
- A. FERDIERE, 1988: *Les campagnes en Gaule romaine*, 2 dln, Parijs.
- D. FLACH, 1990: *Römische Agrargeschichte (Handbuch der Altertumswissenschaft, III, 9)*, München.
- W.A. FORBES, 1965: *De antieke keuken*, Bussum.
- P. FRISCH, 1980: *Zu den Elogien des Augustusforums*, in: *ZPE*, 39, 91-98.
- M. GECHTER, 1979: *Die Anfänge des Niedergermanischen Limes*, in: *BJ*, 179, 1-138.
- K.-J. GILLES, 1995: *Neuere Forschungen zum Römischen Weinbau an Mosel und Rhein* (Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier, 11), Trier.
- C. GOUDINEAU, 1980: *Les villes de la paix romaine*, in: *Histoire de la France urbaine*, 1, Paris, 233-390.
- C. GOUDINEAU, 1990: *César et la Gaule*, Parijs.
- H. HEINEN, 1985: *Trier und das Trevererland in römischer Zeit* (2000 Jahre Trier, 1), Trier.
- H. HEINEN, 1996: *Frühchristliches Trier. Von den Anfängen bis zur Völkerwanderung*, Trier.
- P.A. HOLDER, 1982: *The Roman Army in Britain*, Londen.
- V. HUNINK, 2000: *Caesar, Oorlog in Gallië*, Amsterdam.
- A. HYLAND, 1990: *Equus. The Horse in the Roman World*, New Haven & Londen.
- J.T.J. JAMAR, 1975: *De thermen te Heerlen*, in: *Spiegel Historiae*, 10, 450-457.
- S. JAMES, 1994: *Ontdek de wereld van de Kelten*, Haarlem.

- L. KEPPIE, 1991: *The Making of the Roman Army from Republic to Empire*, Londen.
- D. KIENAST, 1982: *Augustus. Prinzeps und Monarch*, Darmstadt.
- A. KING, 1990: *Roman Gaul and Germany*, California Press.
- J. KRIER, 1981: *Die Treverer ausserhalb ihrer Civitas. Mobilität und Aufstieg* (Triere Zeitschrift, Beih. 5), Trier.
- J.-S. KÜHLBORN, 1995: *Germaniam pacavi - Germanien habe ich befriedet. Archäologische Stätten augusteischer Okkupation*, Landschaftsverband Westfalen-Lippe, Münster.
- D. LAMARQ & M. ROGGE, 1996: *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven.
- Y. LE BOHEC, 1994: *The Imperial Roman Army*, Londen (= *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, Parijs, 1989).
- G.A. LEHMANN, 1991: *Zum Problem des römischen 'Verzichts' auf die Okkupation Germaniens - von der Varus-Katastrophe 9 n. C. zu den 'Res Gestae' des Germanicus Caesar in der Tabula Siarensis (19 n. C.)*, in: *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkamen 1989*, 217-228 (= *Das Ende der römischen Herrschaft über das 'westelbische' Germanien: von der Varus-Katastrophe zur Abberufung des Germanicus Caesar 16/7 n. C.*, in: *ZPE*, 86, 79-96).
- P. LEUPEN, 1996: *Gods stad op aarde. Eenheid van Kerk en Staat in het eerste millennium na Christus*, Amsterdam.
- M. LODEWIJCKX, 1994: *Bijdragen tot de studie van bewoningscontinuïteit*, in: *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 33.
- M. LODEWIJCKX (red.), 2001: *Belgian Archaeology in a European Setting. Album Amicorum Joseph Remi Mertens*, Leuven.
- T. LORENZ, 1987: *Römische Städte*, Darmstadt.
- M.E. MARIEN, 1980: *Belgica antiqua. De stempel van Rome*, Antwerpen.
- M. MARTENS, 2001: *Een tempel voor Mithras in de vicus van Tienen*, in: *Hermeneus*, 73, 244-251.
- C. MASSART, 1994: *De bewaarde Gallo-Romeinse tumuli van Haspengouw. Topografische studie* (KMJG Monografie van Nationale Archeologie, 9), Brussel.
- J.W. MEIJER, 1990: *Tacitus, Jaarboeken (Ab excessu divi Augusti Annales)*, Baarn.
- H.F. MEHRTENS, 1987: *De nieuwe Romeinen. Een cultuurfilosofische verkenning*, De Haan.
- J. MERTENS, *L'Armée romaine en Belgique*, in: *DossArch*, 86, 1984, pp. 58-64.
- M. MILLET, 1990: *The Romanization of Britain: An Essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge.
- T. MOMMSEN, 1984³, 6: *Römische Geschichte*, Darmstadt.
- R. NOUWEN, 1993: *De Romeinse muren te Tongeren*, in *Archi-Arché Toonstellingen*, 18-25.
- R. NOUWEN, 1997: *Tongeren en het land van de Tungri (31 v.C.-284 n. C.)*, Leeuwarden-Mechelen.
- R. NOUWEN, 2002: *Onder de vleugels van de adelaar. Keizer Augustus en de Lage Landen (31 v.C.-14 n. C.)*, in: *Limburg - Het Oude Land van Loon*, 81, 2002, 129-165.
- R. NOUWEN, 2003: *Caesar in Gallië*, Leuven.
- T.A.S.M. PANHUYSEN, 1996: *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst, Nederland,

- Germania Inferior – Maastricht), Maastricht, Assen.
- U.E. PAOLI, 1950: *Vita Romana. Het leven in het oude Rome*, Amsterdam.
- J. PEDDIE, 1987: *Conquest. The Roman Invasion of Britain*, Surrey.
- G. PENSO, 1984: *La médecine romaine. L'art d'Esculape dans la Rome antique*, Parijs.
- J. PLUMIER, 1986: *Tumuli Belgo-Romains de la Hesbaye occidentale. Séron, Henret, Bois de Buis, Penteville* (Musée Archéologique de Namur), Namen.
- D. PRAET, 1995: *De God der goden. De christianisering van het Romeinse Rijk*, Kapellen, Kampen.
- G. PRECHT, 1979²: *Das Grabmal des L. Poblicius*, Keulen.
- A. PROVOOST, 1985: *Augustus had een droom. Betekenis van de Ara Pacis*, in: *Kleio*, 15: 37-61.
- E.S. RAMAGE, 1987: *The Nature and the Purpose of Augustus 'Res Gestae'* (*Historia Einzelschriften*, 54), Stuttgart, 1987.
- F. REUTTI (Hrsg.), 1990: *Die römische Villa* (Wege der Forschung, 182), Darmstadt.
- M. ROGGE, 1980: *Een legerplaats uit de Vroeg-Romeinse tijd te Velzeke*, in: *Hermeneus*, 52, 135-139.
- N. ROYMANS (ed.), 1996: *From the Sword to the Plough. Three Studies on the Earliest Romanisation of Northern Gaul* (Amsterdam Archaeological Studies, I), Amsterdam.
- C.B. RÜGER, 1979: *Ein Siegesdenkmal der Legio VI victrix*, in: *BJ*, 179, 187 e.v.
- C. SALLES, 1995: *De zelfkant van de Oudheid*, Baarn.
- K. SAS & H. THOEN, 2002: *Schone schijn. Romeinse juweelkunst in West-Europa*, Leuven.
- J. SCHALLES, A. RIEHE, G. PRECHT, *Die römischen Bäder* (Führer und Schriften des Archäologischen Parks Xanten, 11), Keulen - Bonn, 1989.
- S. SCHEERS, J. VAN HEESCH & R. VAN LAERE, 1991: *Uitmundend goud. Catalogus gouden munten van het Munt- en Penningkabinet van de Provincie Limburg, Tongeren*, Brussel.
- W. SCHLÜTER, 1999: *The Battle of the Teutoburg Forest: Archaeological Research at Kalkriese near Osnabrück*, in: J.D. CREIGHTON & R.J.A. WILSON, *Roman Germany. Studies in Cultural Interaction* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series, 32), Portsmouth, 125-159.
- H. SCHUURMANS, 1970: *Martialis. Epigrammen boek 1 en 2*, Antwerpen.
- E. SIMON, 1967: *Ara Pacis Augustae* (*Monumenta artis antiquae*, 1), Tübingen.
- Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroege christendom in het Maasland*, Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984, (Kunst en Oudheden in Limburg, 29), Borgloon-Rijkel, 1986.
- P. SPITAELS, 1970: *La villa gallo-romaine d'Anthée, centre d'émaillerie légendaire*, in: *Helinium*, 10, 209-241.
- E. STEIN, 1932: *Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, mit Benützung von E. Ritterlings Nachlass, Wenen.
- P. STUART, 1986: *Provincie van een imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, Leiden.
- P. STUART & M.E.TH. DE GROOTH (red.), 1987: *Langs de weg* (tentoonstellingscatalogus, Heerlen-Maastricht).

- R. SYME, 1967: *La révolution romaine*, Parijs (= *The Roman Revolution*, Oxford, 1952).
- H. THOEN (red.), 1987: *De Romeinen langs de Vlaamse kust* (tentoonstellingscatalogus), Koksijde-Oudenburg.
- H. THOEN, (red.), 1989: *Temse en de Schelde van ijstijd tot Romeinen* (tentoonstellingscatalogus), Temse.
- H. THOEN, 1991: *Römische Militäranlagen im westbelgischen Raum. Ein status quaestionis* in: *Bodenaltertümer Westfalens*, 26, 49-59.
- H. THOEN, 2000: *Zoutwinning: de teloorgang van een antieke industrie langs de Vlaamse Kust*, in: *Met zicht op zee* (Vlaanderen, 281), 139-142.
- H. THOEN & R. NOUWEN, 1997: *De productie van Gallo-Romeins aardewerk bij de Tungri, de Nervii en de Menapii, in Uit aarde en vuur. Keramiek in Vlaanderen* (Vlaanderen, 266), 7-12.
- D. TIMPE, 1967: *Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus*, in: *Saeculum*, 18: 278-293.
- D. TIMPE, 1971: *Der römische Verzicht auf die Okkupation Germaniens*, in: *Chiron*, 1, 267 e.v.
- P. TROUILLEZ, 2002: *Van Petrus tot Constantijn. De eerste christenen*, Leuven.
- P. VAN DEN HOVE, A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, 2002: *Het archeologisch onderzoek in de L.L.V.-Basiliek van Tongeren. Fase 1: 1999-2001*, in: *Monumenten en Landschappen*, 21/4, 12-37.
- A. VANDERHOEVEN, 2001: *Das vorflavische Tongeren: Die früheste Entwicklung der Stadt anhand von Funden und Befunden*, in: *Genese, Struktur und Entwicklung römischer Städte im 1. Jahrhundert n. C. In Nieder- und Obergermanien* (Xantener Berichte, 9), 157-176.
- A. VANDERHOEVEN, 2004: *Een inheems-Romeins dorp in Veldwezelt: nieuwe inzichten in het Gallo-Romeinse cultuurlandschap*, (http://home.tiscali.nl/grensschap/Archeologie/romeinse_tijd.htm)
- A. VANDERHOEVEN, M. MARTENS & G. VYNCKIER, 2001: *Romanization and Settlement in the Central Part of the Civitas Tungrorum*, in: S. ALTEKAMP & A. SCHÄFER, *The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces* (BAR IS, 921), Oxford.
- H. VAN DE WEERD, 1944: *Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*, Antwerpen.
- L. VAN DE WEERD, 1936-37: *De Belgen in het Romeinse leger*, in: *AC*, 5, 341 e.v. & *AC*, 6, pp. 71 e.v.
- A. VAN DOORSELAER, 1982: *De Romeinen in de Nederlanden*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden I*, Haarlem, 21-98.
- W.A. VAN ES, 1981: *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- J. VAN HEESCH, 1998: *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nervii en de Menapii (ca. 50 v.C.-450 n.C.)*, (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Monografie van Nationale archeologie), Brussel.
- W. VAN NEER & A. ERVYNCK, 1993: *Archeologie en vis* (herlevend verleden, 1), Zellik.
- J.P. VAN ROEYEN (red.), 1996: *Uit Vlaamse bodem. 10 archeologische verhalen*, Sint-Niklaas.
- W. VANVINCKENROYE, 1985: *Tongeren Romeinse stad*, Tielt.

- W. VANVINCKENROYE, 1988: *De Romeinse villa op de Sassenbroekberg te Broekom* (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren, 38), Hasselt.
- W. VANVINCKENROYE, 1990: *De Romeinse villa's van Piringen ('Mulkenveld') en Vechmaal ('Walenveld')* (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren, 42), Hasselt.
- W. VANVINCKENROYE, 1994: *Een bijdrage tot het stadskernonderzoek van Romeins Tongeren* (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren, 46), Hasselt.
- F. VANWONTEGHEM, 1989-1990: *Note su alcune divisione agrarie romane nell'Italia centrale*, in: *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 28-29, 35-53.
- H. VERBRUGGEN, 1967: *Tacitus, Leven van Agricola*, Antwerpen.
- F. VERMEULEN, 1992: *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek* (Archeologische inventaris Vlaanderen, buitengewone reeks, 1), Gent.
- F. VERMEULEN, M. ROGGE & L. VAN DURME (red.), 1993: *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht* (Archeologische inventaris Vlaanderen, buitengewone reeks, 2), Gent.
- F. VERMEULEN, K. SAS & W. DHAEZE (eds.), 2004: *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest*. Studies in honour of Prof. Em. H. Thoen (Archaeological Reports Ghent University, 2), Gent.
- P. VEYNE (red.), 1987: *Geschiedenis van het persoonlijke leven. Romeinse Rijk en late Oudheid*, Amsterdam.
- J. VOGT, 1968: *Het verval van Rome 200-500*, Amsterdam.
- A. WANKENNE, 1972: *La Belgique à l'époque romaine. Sites urbains, villageois, religieux et militaires* (Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België, C-III), Brussel.
- C.M. WELLS, 1972: *The German Policy of Augustus. An Examination of the Archaeological Evidence*, Oxford.
- K.D. WHITE, 1967: *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge.
- K.D. WHITE, 1970: *Roman Farming*, Londen & Southampton.
- E.M. WIGHTMAN, 1970: *Roman Trier and the Treveri*, Londen.
- E.M. WIGHTMAN, 1974: *La Gaule chevelue entre César et Auguste*, in: *Actes du 9e congrès d'études sur les frontières romaines 1972*, 474 e.v.
- E.M. WIGHTMAN, 1985: *Gallia Belgica*, Londen.
- H. WILLEMS & W. CLARYSSE (red.), 2000: *Keizers aan de Nijl*, Leuven.
- G. WOOLF, 1998: *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge.
- P. ZANKER, 1968: *Forum Augustum. Das Bildprogramm (Monumenta Artis Antiquae, 2)*, Tübingen.
- P. ZANKER, 1990: *The Power of Images in the Age of Augustus*, Ann Arbor.

